हिंदुत्व

मूळ लेखक - स्वातंत्र्यवीर सावरकर

अनुवाद ड़ॉ. नारायणराव दामोदर सावरकर

सावरकर भवन, राजा ठाकूर पथ, शनिवार पेठ, पुणे.

दूरध्वनी :+९१२०२५५४४७५१

इंटरनेट अधिकार :- स्वा. सावरकर राष्ट्रीय स्मारक

स्वा. सावरकर मार्ग, दादर, मुंबई ४०००२८.

प्रकल्प संचालक : रणजित विक्रम सावरकर

प्रकल्प समन्वयक : अशोक रामचंद्र शिंदे

हे पुस्तक आसामी, बंगाली, इंग्रजी, गुजराथी, हिंदी, कन्नड, मल्याळम, मराठी, ओडिया, पंजाबी, तमिळ, तेलुगु या भाषांमध्ये उपलब्ध आहे.

हिंदुत्व

हिंदुत्वाची मूलभूत तत्वे

१.नावात काय आहे !

'नावामध्ये काय आहे? नाव म्हणजे काही हात नव्हे, बाहु नव्हे, मुख नव्हे किंवा शरीरातील कोणताही दुसरा एखादा भाग नव्हे.' असे म्हणून व्हेरोनाच्या सुकुमार कुमारिकेने आपल्या प्रियकराला नाव बदलण्याबद्दल अत्यंत प्रेमाची गळ घातली होती. तथापि 'आम्ही हिंदु आहोत आणि हिंदु राहाण्याचीच आम्हांला आसक्ती वाटते!' असे जर आम्ही अभिमानाने म्हटले तर ती व्हेरोनाची कुमारिका आम्हांला क्षमा करील, अशी आम्ही आशा करतो. त्या सदय साधूच्या परिस्थिती प्रमाणेच जर आमची परिस्थिती असती, तर आम्हीही तिच्या तरूण प्रियकराला असाच उपदेश केला असता की, "बाबा, नावामध्ये काय आहे? ज्या पुष्पाला आपण 'गुलाब' म्हणतो त्याच पुष्पाला उद्या दुसरे कोणतेही जरी नाव ठेवले तरी त्याला मोहक वास तसाच येणार! म्हणून तू इतक्या नाजूक रीतीने गळ घालणाऱ्या तर्कशास्त्राच्या गोड आग्रहाला मान वाकीव. कारण, नुसत्या नावापेक्षा वस्तूंचीच किंमत अधिक आहे. विशेषतः जेव्हा दोन वस्तूंपैकी एकच पसंत करावयाची आहे किंवा त्या दोहोंमधील संबंध नवीन अथवा साधा आहे, तेव्हा तर वरील विधान अधिकच यथार्थ आहे; शब्दांच्या ध्वनीमध्ये आणि त्यांच्या अर्थामध्ये अभेद्य असा संबंध असतो हे म्हणणे, एकाच वस्तूला अनेक भाषांमध्ये अनेक नावे असतात ह्या एकाच गोष्टीने निरर्थक ठरते. तरीही पण वस्तूच्या नावाचा नि प्रत्यक्ष वस्तूंचा संबंध जसजसा अधिकाधिक चिरस्थायी होईल तशतशी त्या दोन कल्पनांचा बोध करून देणारी ही साखळी सहज रीतीने विचारांचा प्रवाह एकापासून दुसरीकडे नेऊ शकते. आणि शेवटी त्या दोहींना निराळे करणे अशक्य होऊन जाते. त्यातही जेव्हा त्या वस्तूंशी दुय्यम प्रतीचे कित्येक विचार किंवा विकार गूढ रीतीने संबद्ध झालेले असतात, त्या वेळी तर प्रत्यक्ष वस्तूइतकेच तिच्या नावाचे महत्व असते. 'नावामध्ये काय आहे?' असा प्रश्न कळवळून विचारणाऱ्या त्या सुकुमार कुमारिकेला तरी तिच्या पूजेच्या दैवताला 'रोमियो' ऐवजी 'पारीस' म्हटले असते तर ते आवडले असते काय? किंवा तिचा प्रियकर तरी फलांन्वित वृक्षाच्या मस्तकांना आपल्या चंदेरी चांदण्याने रंगविणाऱ्या चंद्राची शपथ वाहून असे सांगेल काय की त्याच्या 'ज्युलिएट'ला दुसऱ्या कोणत्याही नावाने उदाहरणार्थ 'रोझेलिन' या नावाने संबोधले तरी त्याच्या हृदयात तसल्याच मधुर आणि मंजुळ लहरी उठतील? असे काही शब्द आहेत की, ते एखाद्या अत्यंत दुर्गम कल्पनेला किंवा ध्येयाला सुगम करतात. त्याचप्रमाणे एखादेवेळी एखाद्या अमर्याद नि केवळ मनोगम्य अशा सर्वसामान्य तत्वाला की जे एखाद्या स्वतंत्र जीवजाताप्रमाणे स्वतः सिद्ध राहते आणि विस्तार पावते हे नाव सहजगम्य बनवते. अशी नावे एखाद्या व्यक्तीचे 'हातपाय किंवा इतर कोणताही अवयव' होऊ शकत नाहीत; त्याचे कारणच हे की, ती नावे

मनुष्याचा केवळ आत्माच असतात. ही नावे प्रत्यक्ष कल्पनाच होऊन बसतात नि मनुष्यांच्या पिढ्यांपेक्षाही अधिक जगतात. 'जीजस' अस्तंगत झाला, परंतु 'ख्रिस्त' मात्र रोमन बादशाहा नि त्याचे रोमन साम्राज्य गेले तरी अमर राहिला. 'मॅडोना'च्या सुंदर चित्रांपैकी एखाद्या चित्राच्या खाली 'फातिमा' असे नाव लिहा; आणि मग एखाद्या स्पॅनिश गृहस्थ त्याच्याकडे कौशल्याने काढलेल्या इतर चित्राप्रमाणेच चिकित्साबुद्धीने निरीक्षण करू लागेल; परंतु तुम्ही 'फातिमा' हे नाव काढून 'मॅडोना' हे नाव त्याच्याऐवजी लिहा म्हणजे बघा काय चमत्कार होतो तो! त्याच्या पायातला ताठपणा जाईल नि त्याचे गुडघे जमिनिला टेकतील. त्याच्या डोळ्यांतील चिकित्साबुद्धी नष्ट होईल, त्या ठिकाणी भक्तीभावाने अंतर्गत झालेली दृष्टी प्रादुर्भूत होईल, आणि त्याचे सर्व शरीर, आपल्यासमोर प्रत्यक्ष प्रेमस्वरुप जगन्माता उभी आहे, अशा जाणिवेने रोमांचित होईल! नावात काय आहे? होय ना? तर मग अयोध्येला होनोलुलु म्हणा, किंवा राजकुमाराला गोमाजी म्हणा, किंवा अमेरिकन लोकांना वॉशिंग्टनचे नाव चेंगिझखान ठेवावयास सांगा; किंवा एखाद्या मुसलमानाचे ज्यू म्हणवून घ्यावयास मन वळवा, म्हणजे तुम्हांला आढळून येईल की, (अरेबियन नाइट मधील) 'तिळा उघड!' हा मंत्र आपल्या जातीचा अनन्य शब्द नाही.

'हिंदुत्व' नि 'हिंदुधर्म' ह्यातील अंतर

हिंदुत्व हिंदुधर्माहून निराळे आहे. ज्याच्यायोगाने मनुष्यजातीला नवीन जीवन नि स्फूर्ति मिळते अशा तऱ्हेच्या नावापैकीच 'हिंदुत्व' हे एक नाव आहे. त्याचे मुख्य लक्षण आणि वैशिष्ट्य काय आहे ह्याविषयी येथे चर्चा करण्याचा मानस आहे. या नावाभोवती ज्या कल्पना आणि जी ध्येये, ज्या पद्धती आणि ज्या संस्कृती, जे विचार आणि जे विकार केंद्रीभूत झाले आहेत ते इतके अनेकविध आणि विपुल, इतके प्रभावशाली आणि इतके सूक्ष्म, इतके चकविणारे तरी इतके स्पष्ट आहेत की, त्यामुळे 'हिंदुत्व' ह्या शब्दाची व्याख्या करण्याचे सर्व प्रयत्न निष्फळ होतात. जास्त जरी नसला तरी, चाळीस शतकांचा काळ, ह्या शब्दाला आज तो जसा आहे तशा तऱ्हेचा घडावावयास लागलेला आहे. कवी आणि तत्ववेत्ते, स्मृतिकार आणि स्मार्त, वीर आणि इतिहासलेखक ह्या सर्वांनी हा शब्द आहे तसाच तो अबाधित रहावा म्हणून यावर विचार केला आहे. ह्याचकरिता ते लढाया लढले नि ह्याचकरिता मेलेसुद्धा आहेत आणि हे नाव, कधी परस्पर विरोधी, कधी एकनिष्ठ कधी सहकारी अशा आपल्या अखिल जातीच्या अनेक कृत्यांचा निष्कर्षच नाही काय? 'हिंदुत्व' हा काही शब्द नाही, हा तर इतिहास आहे. आणि हा इतिहासही, काही वेळेला काही लोक हिंदुत्व ह्या शब्दाचा 'हिंदुधर्म' ह्या सापेक्ष नावाशी घोटाळा करून केवळ धार्मिक किंवा आत्मिक इतिहास समजतात तसा नाही. तर हा इतिहास सर्वांगिण आहे.

'हिंदुधर्म' हा शब्द फक्त 'हिंदुत्व' यापासून उत्पन्न झालेला अंशात्मक नि एक देश दाखविणारा शब्द आहे. 'हिंदुत्व ह्या शब्दाचा अर्थ स्पष्ट केल्यावाचून 'हिंदुधर्म' याचा अर्थ अबोध्य नि अनिश्चित रहातो. या दोन शब्दांमधील अंतर न समजल्यामुळे ह्या आपल्या हिंदु संस्कृतिचा अमूल्य ठेवा ज्यांच्या मालकीचा आहे अशा सजातीय निरनिराळ्या जातीजातीमध्ये पुष्कळ गैरसमज नि परस्पर अविश्वास उत्पन्न झालेला आहे. या दोन शब्दांमधील अर्थामध्ये

तत्वतः काय फरक आहे हे जसजसे आमचे विवेचन विस्तृत होईल, तसतसे अधिक स्पष्ट होईल. आता तेथे फक्त इतके सांगितले म्हणजे पुरे की, ‘हिंदुत्व’ याचा अर्थ काही ‘हिंदुधर्म’ या शब्दार्थाशी पुष्कळ लोक समजतात तसा समान नाही. ‘धर्म’ या शब्दाने सामान्यतः कोणत्या तरी अध्यात्मिक वा धार्मिक पंथाच्या वा मताच्या नियमांचा अथवा सिद्धांताचा संग्रह असा अर्थ घेतला जातो. भाषेची पद्धती जर आमच्या वाटेत आली नसती तर, ‘हिंदुपणा’ हाच शब्द ‘हिंदुधर्म’ या शब्दापेक्षा हिंदुत्वाशी अधिक जवळ म्हणून आम्ही योजिला असता. ‘हिंदुत्व’ या शब्दामध्ये आमच्या ‘हिंदुजातीच्या अस्तित्वाची प्रत्येक क्रिया नि प्रत्येक विचार यांच्या सर्व शाखा समाविष्ट होतात. आणि म्हणून ‘हिंदुत्व’ या शब्दाचे यथार्थ आकलन करता यावे म्हणून आपल्याला प्रथम ‘हिंदू’ या शब्दाचा अर्थ समजून घेतला पाहिजे. आणि मनुष्यजातीमधल्या लक्षावधी लोकांच्या अंतःकरणावर ह्या शब्दाने आपली एवढी छाप कशी पाडली, त्यांच्यातले शूरांतले शूर नि उत्तमांतले उत्तम आपला जीव त्याच्यावरून ओवाळून कसा टाकण्यास तयार झाले याचे रहस्य जाणले पाहिजे. परंतु असे करण्यापूर्वी एक गोष्ट स्पष्टपणे सांगणे अवश्य आहे की, जो शब्द मुख्यत्वेकरून एका पंथाचा द्योतक आहे नि जो ‘हिंदुत्व’ या शब्दापेक्षा अधिक संकुचित नि कमी अर्थवाहक आहे अशा ‘हिंदुधर्म’ या शब्दाची व्याख्या करण्याचा आम्ही मुळीच प्रयत्न करीत नाही. यामध्ये आम्हांला किती यश येते किंवा असा प्रयत्न करणे हे योग्य आहे की नाही हे विवेचन जसे विस्तार पावेल तसतसे कळून येईल.

२. ‘सप्तसिंधू’त नव्याने उदय पावलेले आर्य राष्ट्र

धाडसी आर्य लोकांची अगदी पहिली वसाहत सिंधुनदीच्या तीरावर होऊन त्यांनी आपल्या होमाचा पहिला अग्नि केव्हां जागृत केला, याचा नक्की कालनिर्णय करणे हे जरी हल्लीच्या पौर्वात्य संशोधनाच्या अवस्थेमध्ये धोक्याचे असले, तरी हे मात्र निश्चित आहे की, इजिप्त आणि बाबिलोन येथील लोकांनी त्यांची भव्य संस्कृती उभारण्याच्या आधीच, सिधुनदीच्या पवित्र जलवीचीवरून सुगंधित यज्ञधूम वर्तुलाकार मंडळे घेत घेत वातावरणांत विलीन होत होता. दऱ्याखोरी अंतःस्फूर्तिने निघालेल्या वेदांच्या ऋचांनी निनादित होत होती. अचाट साहसे करण्यास प्रवृत्त करणारे त्यांचे अलोट शौर्य, ब्रह्माचे गूढ उकलून काढण्यापर्यंत भरारी मारणारी त्यांची विचारशक्ती, या सर्वांच्या योगाने एका उदात्त आणि सनातन संस्कृतिचा पाया घालण्याचे महत्कार्य त्यांच्या हातून घडणार आहे, हे तेव्हाच स्पष्ट झाले होते. ज्या वेळेला आर्य लोकांनी, त्यांच्या शेजारच्या भाईबंदांशी, विशेषतः पारसिकांशी असलेला आपला संबंध तोडला, त्यावेळी आर्य लोकांची वसाहत सप्तसिंधूच्या शेवटच्या सीमेपर्यंत पसरली होती. त्याच वेळी त्यांची एकराष्ट्रीयत्वाची कल्पना प्रगल्भतेला पावली होती इतकेच नव्हे, तर त्यांनी तिचे अधिष्ठान नि नामकरण संस्कारही करून टाकले होते. सर्व भूभागावरून एखाद्या ज्ञानतंतूच्या जाळ्याप्रमाणे विखरून ज्या रुचिकर आणि अखंड सरितांनी आर्यांचे जीवन जणू संघटित केले, त्या पूत आणि पावन सरितश्रेष्ठांबद्दलच्या कृतज्ञताबुद्धीने प्रेरित होऊन आर्यांनी साहजिकच स्वतःला सप्तसिंधु हे नाम धारण केले आणि याच नामाभिधानाने जगातील अगदी पुराणतम नि प्रथमचा ग्रंथ जो ऋग्वेद त्यामध्ये सर्व वेदकालीन भारताला संबोधीत केले आहे. प्रामुख्याने शेतकरी असलेल्या आर्य लोकांना ह्या सप्तसिंधूबद्दल किती अलौकिक प्रेम आणि आदर वाटत असला पाहिजे याची आपल्यास योग्य ती कल्पना सहज करता येईल. या सात नद्यांमध्ये जी अधिराणीप्रमाणे शोभणारी ‘सिंधु’ ती तर त्यांना एकराष्ट्रीयत्व नि एकसंस्कृति यांचे प्रत्यक्ष दिसणारे एक मूर्त स्वरूपच भासत असेः-

“अमा आपः शिवतमा अमा राष्ट्रस्य भेषजीः।
अमा राष्ट्रस्य वर्धनीरिमा राष्ट्रभृतोऽपमाः।।”

सप्तसिंधूविषयी आर्यांना असलेला भक्तीभाव

आर्यलोकांच्या पुढील दिग्विजयात त्यांना अशाच सुजला आणि सुफला सरिच्छ्रेष्ठा लाभावयाच्या होत्या. परंतु ह्या ‘सप्तसिंधू’विषयी त्यांना जे अनिवार्य प्रेम नि जो आदर वाटत असे, तो ते कधीही विसरू शकले नाहीत. कारण, याच ‘सप्तसिंधू’नी त्यांना एकराष्ट्रीयत्वाच्या धाग्याने बांधून टाकून त्यांच्या पूर्वजांना राष्ट्रीयत्वाची नि संस्कृतिची नौबत वाजवावयास समर्थ केले होते. अगदी आजच्या दिवसापर्यंतसुद्धा प्रत्येक ‘सिंधु’-’हिंदु’ तो कुठेही असला तरी, कृतज्ञतापूर्ण अंतःकरणाने, याचे स्मरण करील. आपल्या अंतःकरणाला त्यांनी नवीन उत्साह नि नवीन पावनता द्यावी अशी करुणा भाकील.

इमं मे गंगे यमुने सरस्वति

शतुद्रु स्तोमं सचता परुष्ण्या।
असिक्न्यामरुद्वृधे वितस्तयार्जीकीये
श्रुणुह्या सुषोमया।।
गंगे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वती।
नर्मदे सिंधु कावेरि जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु।।

संस्कृतमधील 'सिंधू'चे प्राकृत 'हिंदू'त रुपांतर

हे लोक काही केवळ स्वतःलाच हिंदु म्हणून संबोधीत होते असे नाही, तर आमच्याजवळ असा निर्णायक पुरावा आहे की, शेजारी असलेल्या देशचे लोकसुद्धा,निदान एका देशचे लोक तरी त्यांना 'सप्तसिंधु' याच नावाने ओळखीत होते. संस्कृतामधील 'स' हे अक्षर कधीकधी हिंदी अथवा हिंदीव्यतिरिक्तही इतर प्राकृत भाषांतून 'ह'मध्ये बदलले जाते. उदाहरणार्थ 'सप्त' हा शब्द, केवळ हिंदी प्राकृत भाषांमध्येच नव्हे तर युरोपियन भाषांमधूनसुद्धा 'हप्त' या शब्दात रूपांतर पावला आहे. आपल्याकडे सप्ताहाला आपण 'हप्ता' असे म्हणतो. याच सप्तचा हेप्टार्की या शब्दांत हप्त असा बदल झालाच आहे. संस्कृतामधला 'केसरी' हा शब्द जुन्या हिंदीमध्ये 'केहरी' असा होतो. त्याचप्रमाणे 'सरस्वती'चे रूपांतर पर्शियनमध्ये 'हरहवती', नि 'असुर' याचे 'अहुर' असे होते. आणि 'अवेस्ता', मध्ये पुरातन पर्शियन लोकांनी आपले वेदकालीन 'सप्तसिंधु' या नावाचे रुपांतर 'हप्तहिंदु' असे केलेले प्रत्यक्ष आढळून येते. याप्रमाणे ऐतिहासिक कालाच्या अगदी अंधुक प्रभातकालीन प्रकाशांतसुद्धा आपण 'सिंधु'च्या अथवा 'हिंदू'च्या राष्ट्राचे रहिवाशी होतो असे आढळून येते. आणि ही गोष्ट आपल्या इकडील पुराणकालीन विद्वान लोकांनाही माहीत होती. भविष्यपुराणामध्ये सर्व म्लेंच्छभाषा संस्कृत भाषेपासून उत्पन्न झाल्या आहेत याविषयी विवरण करीत असता हे वरील सत्य नमूद करून ठेवून पुढे म्हटले आहे की,

'संस्कृतस्यैव वाणी तु भारतं वर्षमुह्यताम्।
अन्ये खंडे गता सैव म्लेच्छा ह्यानंदिनोऽभवन्।
पितृ पैतरभ्राता च बादरः पतिरेव च।
सेति सा यावनी भाषा ह्यश्वश्चास्यस्तथा पुनः।
जानुस्थाने जैनशब्दः सप्तसिंधुस्तथैव च।
हप्तहिंदुर्यावनी च पुनर्ज्ञेया गुरुण्डिका।। (प्रतिसर्गपर्व अ.५)

याप्रमाणे पर्शियन लोक आपल्या वेदकालीन आर्यांना 'हिंदु' म्हणूनच संबोधीत असत हे आपल्याला कळले. त्याचप्रमाणे त्यावेळची भरभराटीला आलेली सर्व लांबलांबची राष्ट्रेही आपल्याला 'हिंदु' म्हणूनच ओळखीत असली पाहिजेत. कारण, हे आपणास माहित आहे की, सामान्यतः एखाद्या परकीय राष्ट्राशी आपला परिचय झाला, म्हणजे आपण ज्या राष्ट्रांच्या अथवा लोकांच्या मार्फत त्या राष्ट्राला ओळखू लागलो, ती राष्ट्रे त्याला ज्या नावाने संबोधीत असतात त्याच नावाने आपणही त्याला संबोधितो. इतकेच नव्हे तर प्रत्यक्ष सप्तसिंधूंच्या टापूतील इतस्ततः पसरलेल्या मूळच्या रहिवाशांच्या जातीही आर्यलोकांना भाषाशास्त्रांतील नियमांप्रमाणे

त्यांच्या स्थानिक भाषेत 'हिंदु' म्हणूनच संबोधीत असल्या पाहिजेत. ह्यापुढे जसजशा संस्कृत भाषेपासून प्राकृतभाषा उत्पन्न होऊ लागल्या तसतसे या सप्तसिंधूंच्या वंशजांपैकी बहुतेकजण नि आर्यांमध्ये मिसळून गेलेले अथवा एकमेकांत शरीरसंबंध होऊन उत्पन्न झालेले जे लोक ह्या सर्वांनी, बाहेरील देशांतील लोकांच्या संसर्गाशिवाय स्वतःला 'हिंदु' म्हणवून घेतले असेल. कारण, संस्कृतामधील 'स' हा ज्याप्रमाणे परकीय भाषेत, त्याचप्रमाणे हिंदी प्राकृत भाषांमध्येही 'ह' मध्ये रूपांतरीत होतो. म्हणून, निःसंदेह असलेल्या लेखी पुराव्यावरून असे स्पष्ट होते की, आपल्या मूळ पुरुषांनी आपल्या राष्ट्राला नि आपल्या जातीला अगदी पाळण्यातले नाव म्हणून 'सप्तसिंधु' अथवा 'हप्तहिंदु' हेच नाव पसंत करून धारण केले आणि त्यावेळी ज्ञात असलेल्या सर्व जगालाही आपण 'सिंधु' अथवा 'हिंदु' याच नावाने माहित होतो.

"अति प्राचीन (प्राचीनतर) नाव"

आतापर्यंत आपण फक्त लेखी पुराव्याच्या आधारेच विवेचन करीत होतो. परंतु, आता मधूनमधून तर्काच्या प्रदेशात पाऊल टाकल्यावाचून आम्हाला रहावत नाही. आतापर्यंत आम्ही आर्यांच्या मूळ वसतिस्थानाबद्दलच्या कोणत्याच सिद्धांतावर आमची मदार ठेवली नाही. परंतु, जर पुष्कळांनी मान्य केलेल्या आर्यांनी हिंदुस्थानाबाहेरून हिंदुस्थानांत प्रवेश केला या सिद्धांतावर विश्वास ठेवला, तर अशी एक जिज्ञासा उत्पन्न होते की, आर्य लोकांनी त्यांच्या या नूतन आपल्या म्हटलेल्या घराला जी नावे दिली ती त्यांना कोठून सुचली असली पाहिजेत? ज्या वेळेला आपण एखादा नवीन देखावा पहातो किंवा नवीन प्रदेश आक्रमण करतो त्या वेळी त्यांना आपण तेथील लोक ज्या नावांनी संबोधीत असतील त्याच नावानी बहुतेक अंशी संबोधू लागतो, हे सामान्यतः खरे नाही काय? आता पुष्कळ वेळेला नवीन देखाव्यांना आपण आपल्या जुन्या नावांच्या स्निग्ध स्मरणाने जुन्या स्थलांचीच नावे देतो, हे खरे आहे; आणि विशेषतः जो प्रदेश अजून कसला गेला नाही नि ज्यामध्ये लोकवस्ती अल्प आहे अशा अभिनव प्रदेशांत हे अधिक रीतीने घडते. परंतु, जेव्हा नवीन प्रदेशाला दिलेली नावे जुन्या प्रदेशांत होती असे निःसंदेह रीतीने कोणी सिद्ध करून देईल तेव्हांच वरील कारण समाधानकारक ठरेल. नि इतके झाले तरीही हे कोणाला नाकबूल करता येणार नाही की, नवीन प्रदेशाला पूर्वीच्याच त्यांच्या नावानी संबोधावयाचे ह्याच पद्धतीने अधिक अवलंबन केले जाते. आपण आता हे निश्चयाने सांगू शकतो की, 'सप्तसिंधू'च्या प्रदेशात, तुरळक का होईना, परंतु, इतस्ततः पसरलेल्या जातींची वस्ती होती. त्यापैकी काहीजण या नवीन आलेल्या पाहुण्यांशी स्नेहभावाने वागत; आणि त्यापैकी काही काही व्यक्ती तर आर्यलोकांना मार्गदर्शक झाल्या नि ज्या प्रदेशांविषयी आर्यलोकांना परकीय म्हणून काही माहिती नव्हती, त्यांची नावे नि त्यांचे विशेष त्यांनी आर्यलोकांना निवेदन केले. 'विद्याधरात्सरोयक्ष रक्षोगंधर्वकिन्नराः' यापैकी काही सर्वच सर्वस्वी आर्यलोकांशी शत्रुत्व करीत नव्हते. कारण, पुष्कळ वेळेला त्यांच्या परोपकारीपणाचे नि सद्वृत्तीचे वर्णन केलेले आढळते. यावरून हे शक्य दिसते की, ह्या महानद्यांना जी नावे पूर्वी होती त्यापैकी बहुतेक नावे आर्य लोकांनी संस्कृत रुपे देऊन अंगिकृत केली असावीत. या प्रकारची अनेक उदाहरणे पुढे जसेजसे आर्य लोक या जातींना नि त्यांच्या

भाषांना आपल्यांत मिसळून घेऊ लागले तसतशी दृष्टीस पडतात. उदाहरणार्थ, पुढील शब्द पहा :- शलकंटकटा, मलय, मिलिंद, अलसंदा (Alexandria), सुलूव (Selucus) इत्यादी. हे जर सर्व खरे आहे असे मानले तर महानदी सिंधु ही आपल्या देशाच्या मूळच्या रहिवाशांना 'हिंदु' या नावाने माहित होती नि काही ठिकाणी संस्कृत भाषेत 'ह'च्या ऐवजी 'स' घालतात. या नियमाप्रमाणे आर्य लोकांनी आपल्या उच्चार विशेषान्वये त्याला 'सिंधु' नामाभिधान दिले. याप्रमाणे 'हिंदु' हे नाव या भूमिला नि तिच्या रहिवाशांना इतक्या अगणित कालापासून प्राप्त झाले असले पाहिजे की वैदिक कालांतले 'सिंधु' हे नाव देखील त्या मानाने मागूनचे नि त्यापासून उत्पन्न झालेले ठरते. जर 'सिंधु' या नावाचा उगम ऐतिहासिक कालाच्या अंधुक संधिपकाशांत सापडतो असे धरले, तर 'हिंदु' या शब्दाचा उगम ह्या अंधुक संधिप्रकाशाच्याही मागे इतक्या पुरातन कालापर्यंत जातो की, तेथे दंतकथेचेही तीव्र टोक बोंथट होते; नि तो कालनिर्णय करणे अशक्य होऊन जाते.

'सिंधु' अथवा 'हिंदु'सारख्या धाडसी लोकांचे पराक्रम मग पुढे फक्त 'पंचनद' किंवा 'पंजाब' या प्रांतापुरतेच मर्यादित राहणे शक्य नव्हते. पंजाबपुढील मोठमोठाली सुपीक मैदाने कोणातरी अचाट उद्योग नि सामर्थ्य असलेल्या लोकांना जणू काय आव्हान करीतच उभी होती. एका पाठीमागून एक, अशा अनेक हिंदूंच्या टोळ्या आपल्या पंजाबच्या जन्मभूमीपासून निघाल्या नि लवकरच त्यांनी जणू काय परमेश्वरानेच आपल्याला एक महत्कार्य नेमून दिले आहे, अशा भावनेने, त्या महत्कार्याचे पवित्र दर्शक म्हणून आपला यज्ञाग्नि घेऊन पुढे पसरलेला अगदी तुरळक वस्तीचा अफाट प्रदेश वसाहती करून त्यांनी व्यापून टाकला. त्यांनी अरण्ये कापली, शेती जिकडे तिकडे भरभराटीला आणली, शहरे वसविली, राज्ये उदयास आणली नि त्याप्रमाणे निसर्गनिर्मित तुमुल माजलेल्या रानास मानवी हस्ताचा स्पर्श करून त्यांचे स्वरूपच सगळे पालटून टाकले. परंतु ज्यावेळी ही वर वर्णन केलेली अचाट कृत्ये आर्य लोक करीत होते, त्याच वेळी त्यांच्या स्वभावधर्माला जुळेल नि बदललेल्या परिस्थितीला अनुरूप होईल अशी एक लवचिक राज्यव्यवस्था ते निर्माण करीत होते. जसजसा काळ लोटत गेला तसतसे त्यांच्या नवीन वसाहतीमधले अंतर वाढत गेले नि निरनिराळ्या उत्क्रांत जातीचे नवीन लोक त्यांच्या संस्कृतीमध्ये मिसळत चालले; निरनिराळ्या वसाहती आपल्या स्वतःच्याच राजकीय हितसंबंधाच्या दृष्टीने जीवनव्यापार करू लागल्या. नवीननवीन संबंध जडू लागले नि त्यामुळे जरी पूर्व ऋणानुबंध नष्ट झाले नाहीत तरी नवीन संबंध अधिकाधिक प्रबळ नि चिरस्थायी होऊ लागून त्यामुळे जुन्या संस्कृतीची नि जुन्या परंपरेची नावे मागे पडत गेली. काहींनी आपणास 'कुरु' हे नाव धारण केले तर काहींनी 'काशी', 'विदेह', 'मगध' अशी नावे धारण केली आणि त्यामुळे पूर्वीचे जुने 'सिंधु' अथवा 'हिंदु' हे नाव प्रथम दुय्यम बनून अखेर विस्मृत होऊन गेले. याचा अर्थ असा नाही की, एकराष्ट्रीयत्वाची नि एकसंस्कृतीची भावना नष्ट झाली. परंतु त्या भावनेला दुसरी नावे नि दुसरी स्वरूपे प्राप्त झाली. नि त्यापैकी राजकीय दृष्ट्या अत्यंत महत्वाची निर्मिती म्हणजे 'चक्रवर्ती' पदाची होय. शेवटी एकराष्ट्र नि एकदेश निर्माण करण्याचे जे महत्कार्य 'सिंधू'नी आपल्यापुढे ठेविले होते ते ज्यावेळी अयोध्येच्या वीर्यशाली राजपुत्राने, श्रीरामचंद्राने,

प्रत्यक्ष लंकेमध्ये विजयभराने प्रवेश केला नि वस्तुतः हिमालया पासून तो दक्षिण समुद्राच्या सीमांतापर्यंत सर्व भूमी एकछत्री सत्तेखाली आणली, त्यावेळी आपल्या भौगोलिक विस्ताराच्या दृष्टीने पूर्णतेला गेले. ज्या दिवशी प्रभु रामचंद्राने सोडलेला अश्वमेधातला विजयाश्व हा दशदिशांना फिरुन अजेय आणि अजिंक्य असा ठरून पुनरपी अयोध्येला परत आला नि पराक्रमी पुरुषावतंस प्रभु रामचंद्राच्या साम्राज्यसिंहासनावर ज्यावेळी ते दिग्विजयी श्वेत साम्राज्यछत्र उघडले गेले, त्याचप्रमाणे केवळ आर्यांच्या वंशातील भूपतीनीच नव्हे तर दक्षिणेतील देशांचे नृपती हनुमान, सुग्रीव, विभीषण यांनीही जेव्हा प्रेमनिर्भरतेने प्रभु रामचंद्राचे साम्राज्यपद मान्य केले, तोच दिवस आपल्या हिंदुजातीचा खरा जन्मदिन होय. हाच आपला खरा राष्ट्रीय दिन होय. कारण, आर्य नि अनार्य हे दोघेही एकत्र होऊन एका संघटित राष्ट्राचा त्या दिवशी जन्म झाला. त्या दिवशी रामचंद्रांच्या आधींच्या अनेक पिढ्यांच्या प्रयत्नांस सफलता येऊन त्यांच्यावर यशाचा कळस चढला नि त्याने पुढील पिढ्यांना एक नवीन आणि संयुक्त ध्येय, एक संयुक्त निशाण, एक संयुक्त कार्य आखून दिले. यांच्यामागून झालेल्या पिढ्यांनी तत्प्रीत्यर्थ समजून अथवा न समजून अखंड झगडा चालविला नि प्रसंगी प्राणसमर्पणही केले.

अन्य नावे

संयुक्त-एकजीव होण्याच्या कल्पनेला जर तिच्यातील सर्व अर्थ चटकन कळविणारे एखादे व्यापक नाव प्राप्त झाले तर त्या कल्पनेचा जोम वाढतो. 'आर्यावर्त' अथवा 'ब्रह्मावर्त' हे शब्द, जी संयुक्त बनण्याची क्रिया, थेट सिंधुनदीपासून आसमुद्र भूभागावर सुरू झाली होती आणि जिचा उद्देश एकराष्ट्र निर्माण करणे हा होता; त्याचे यथार्थ स्वरूप दर्शविण्याला अपुरे पडू लागतात. आर्यावर्त याची व्याख्या त्या वेळच्या पुराणलेखकांनी 'हिमालयापासून विंध्यपर्वतापर्यंत पसरलेला प्रदेश' अशीच केली आहे.

'आर्यावर्तः पुण्यभूमीर्मध्यं विंध्यहिमालयोः' ही व्याख्या नि हे नाव जरी त्या वेळच्या अस्तित्वात असलेल्या परिस्थितीला सर्वस्वी युक्त होते, तरी नि त्या वेळच्या परिस्थितीला ते लागू होते, एवढ्याच करिता, ज्यावेळी आर्य आणि अनार्य लोक यांच्या संमिश्रणाने बनलेल्या, आणि विंध्यपर्वताच्या निमुळत्या शिखरांच्या पलीकडे दूरवर प्रदेशात ज्यांनी आपली संस्कृती आपले साम्राज्य प्रस्थापित केले होते, त्या संयुक्त जातीला ते नाव पूर्णार्थदर्शक होण्यास अपुरे पडले. ह्याप्रमाणे विस्तार पावलेल्या राष्ट्राला तत्सदृश नामाभिधान शोधून काढण्याचे आवश्यक कार्य, ज्यावेळी भरतवंश सर्व जगावर राजसत्ता चालवू लागला त्यावेळी अंशतः तडीला गेले.

हा भरत कोण होता, तो वेदकालीन होता की दुष्यंती भरत होता, याविषयी कोणत्या तऱ्हेने तर्कवितर्क करीत न बसता अथवा त्याने कोणत्या वेळी राज्य केले याविषयीही कालनिर्णयाच्या खटपटीत न पडता तूर्त आपण फक्त इतकेच ध्यानात ठेवले तर पुरे आहे की, आर्यावर्तांत आणि दक्षिणापथ या प्रदेशात रहाणाऱ्या सर्व लोकांनी त्याचे नाव स्वीकृत केले इतकेच नव्हे, तर आपल्या मातृभूमीला नि आपल्या संस्कृतीप्रमाणे बनलेल्या साम्राज्याला त्याचेच नाव देण्यात त्यांना धन्यता वाटली. त्याप्रमाणे दक्षिणेच्या बाजूला जसजसे क्षितीज वाढू लागले तसतसा साहजिकच

या संस्कृतीचा केंद्रबिंदू सप्तसिंधुतून बदलून गंगानदीच्या खोऱ्यामध्ये येऊन बसला. 'सप्तसिंधु', 'आर्यावर्त' किंवा 'दक्षिणापथ' ही नावे बदलून जाऊन त्यांच्या जागी अधिक भव्य असे 'भरतखंड' हे नाव प्राप्त झाले; या नावात एकदम हिमाचलापासून तो थेट समुद्रापर्यंतचा प्रदेश समाविष्ट होऊ लागला. हेच सत्य त्या वेळच्या मोठमोठ्या विचारी लोकांच्या मनामध्ये ही सर्वव्यापक कल्पना जेव्हा प्रथम उद्भवू लागली, त्यावेळी त्यांनी केलेल्या आपल्या राष्ट्राच्या व्याख्येवरून अगदी स्पष्ट होते. विष्णुपुराणामध्ये केलेल्या खाली दिलेल्या संक्षिप्त व्याख्येहून अधिक सुंदर व्याख्या आपल्याला कुठे मिळणार नाही. ती व्याख्या अशी :-

उत्तरं यत्समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम्।
वर्षं तद्भारत नाम भारती यत्र संतति :।।

नामाभिधान कसे केले जाते?

तरी पण हे नवे 'भारतवर्ष' हे नाव आपल्या मूळच्या 'सिंधु' अथवा 'हिंदु' या नावाला काही अजिबात नष्ट करू शकले नाही किंवा त्याच्या योगाने, ज्या सरिच्छ्रेष्टा सिंधुनदीच्या वक्षस्थलावर आपल्या मूळ पूर्वजांनी आणि आपल्या अखिल जातींनी जीवनदुग्धाचे यथेच्छ पान केले, तिच्यावरचे अनिवार प्रेमही आपण विसरू शकलो नाही. सिंधुनदीच्या तीरातीराने पसरलेल्या सीमेवरचा आपला प्रदेश अजूनही 'सिंधुराष्ट्र' याच पुराण नावाला चिकटून आहे आणि आपल्या सर्व संस्कृत वाङ्मयामध्ये सिंधुसौवीर' हे आपल्या राजकीय संघटनेचे मूलभूत आणि महत्वाचे घटक याच दृष्टीने उल्लेखिले जातात. भारतीय महायुद्धात 'सिंधुसौवीरा'चा राजा हा प्रामुख्याने दिसून येतो. तो भरताचा निकटवर्ती संबंधी होता असा उल्लेख आढळतो. 'सिंधुराष्ट्रा'च्या सीमा जरी वेळोवेळी बदलत गेल्या तरी ते बोलत असलेली भाषा मात्र त्यांना त्याही वेळेला नि हल्लीही ती एक स्वतंत्र जाती आहे हे सिद्ध करते. मुलतानपासून तो थेट खाली समुद्रापर्यंत जी 'सिंधी' या नावाची भाषा बोलली जाते, त्यापासून हे निश्चितपणाने सिद्ध होते की ते लोक भौगोलिक आणि राजकीय दृष्ट्या आपल्या हिंदी लोकांचेच एक अंशभूत घटक आहेत. हिंदुस्थानामध्ये जरी आपले मूळचे राष्ट्रीय नाव 'भरतखंड' या नावाने लुप्तप्राय केले, तरी परदेशातील लोकांनी या बदललेल्या नावाकडे मुळीच लक्ष दिले नाही आणि लोकांनी त्यातही आपल्या सीमेवरच्या प्रांताचे जुने नावच कायम राहिल्याने शेजारच्या पारशी, ज्यू, ग्रीक नि इतर लोकांनी आपल्याला आपल्या जुन्या 'सिंधु' अथवा 'हिंदु' या नावानेच नित्य संबोधण्याचे चालू ठेविले. त्यांनी सिंधु' अथवा 'हिंदु' हे नाव फक्त पूर्वीप्रमाणे सिंधुनदीच्या आसमंतात भागालाच काही मर्यादित करून ठेवले नाही, तर ज्या ठिकाणी पूर्वीच्या 'सिंधु'नी जाऊन वसाहती केल्या नि वाढविल्या त्या सर्व राष्ट्राला त्यांनी ते पूर्वीचेच नाव निश्चित केले. 'अवेस्ता' कालीन पारशी लोक आपल्याला 'हिंदु' म्हणूनच ओळखतात. ग्रीक लोकही उच्चारातील कठोर शब्द गाळून 'इंडोज' असे संबोधू लागले. याच ग्रीक लोकांचे अनुकरण करून जवळजवळ सर्व युरोप नि तदनंतर अमेरिका हीही 'हिंदु' किंवा 'इंडियन' याच नावाने आपल्याला उल्लेखू लागली. प्रत्यक्ष आपल्यामध्ये येऊन इतके दिवस राहिलेला 'ह्युएनत्सिंग' ही आपणाला 'शिंतु' अथवा 'हिंतु' असेच नेहमी म्हणतो. पर्शियन लोक मात्र

अफगाणिस्थानाला 'श्वेतभारत' असे म्हणत असत; परंतु असली थोडीशी उदाहरणे जर वगळली तर, बहुतेक कोणतेही परकीय लोक आपले मुळचे नाव विसरले नव्हते नि 'भारत' हे नूतन नावही त्यांनी ग्रहण केले नव्हते. थेट आजतागायत सर्व जग आपल्याला 'हिंदु' याच नावाने ओखळते. आपल्या देशाला 'हिंदुस्थान' असेच म्हणत. जणू काय ज्यांनी प्रथम या नावाची स्वतःकरिता पसंती केली त्या आपल्या वेदकालीन पूर्वजांच्या इच्छेला मान देण्याकरिताच अखिल जगत आपणाला त्याच नावाने संबोधित आले आहे!

परंतु कोणचेही नामाभिधान हे स्वतःच्या आवडीवर इतकेसे अवलंबून रहात नाही तर ते सामान्यतः इतर लोकांना काय म्हणावेसे वाटते, यावरच अवलंबून असते. वास्तविक पाहता, नाव हे केवळ, याचकरिता अस्तित्वात येते. स्वात्मता ही आपल्याला अवाक् रीतीने नि कोणत्या नावावाचून, इतकेच नव्हे तर कोणत्याही आकारावाचून ज्ञात होत असते. परंतु, स्वात्मतेचा ज्या वेळी परकीयत्वाशी संबंध किंवा विरोध येतो, त्याचवेळी फक्त, जर हिला इतर वस्तूंबरोबर व्यवहार करण्याची जरूर असेल अथवा इतर हिच्याशी व्यवहार करण्याचा आग्रह धरतील, तर नामनिर्देशाची आवश्यकता उत्पन्न होते. दोघांनीच खेळता येण्यासारख्या खेळाप्रमाणेच ही गोष्ट आहे. सर्व जगाचीच जर अशी इच्छा असेल की एखाद्या विवक्षित शिक्षकाला अथवा विवक्षित विनोदी गृहस्थाला 'अष्टावक्र' अथवा 'मुल्ला दोप्याजा' असे म्हणावयाचे तर मग त्याच्या आवडी नावडीचा प्रश्न शिल्लक न रहाता तो बहुतेक त्याच नावाने संबोधिला जातो. जगाने पसंत केलेले नाव जर आपल्या आवडीच्या अगदीच विरुद्ध नसेल तर आपण पसंत केलेल्या सर्व नावांना ते मागे टाकण्याचाच अधिक संभव असतो. उदाहरणार्थ, 'पागे', 'मुजुमदार', 'पेशवे' हे शब्द पहावे. परंतु सर्व जगाने जर असे एखादे नाव शोधून काढले की जे आपल्या पूर्ववैभवाचे किंवा प्रेमाचे निदर्शक आहे; तर मग असे नाव इतर नावापेक्षा जास्त प्रचारात येते इतकेच नव्हे तर तेच इतर नावापेक्षा अधिक चिरंतन होते. ह्या नियमात नि ज्या परिस्थितीने प्रथम जगाशी आपला संबंध आणला नि मग त्याच्याशी भयंकर झगडा सुरू झाला, त्या परिस्थितीने आपले 'हिंदु' हे नामाभिधान पुनः एकदा इतक्या प्रामुख्याने प्रस्थापित केले की त्यायोगाने आपले अत्यंत प्रिय असलेले 'भरतखंड' हे नावसुद्धा मागे पडले.

३. आंतरराष्ट्रीय जीवन

जरी हिंदु लोक बौद्धधर्माच्या उदयापूर्वी, बाह्य जगाच्या व्यवहारापासून अलिप्त नव्हते आणि जरी आपले बाह्य जगाशी असलेले संबंध इतक्या विस्तुत प्रमाणावर स्थापन झालेले होते की, आपल्या देशाभिमानी धर्मशास्त्रप्रणेत्यांना अधिकाराने असे म्हणता येत होते की, 'एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः। स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः'।।(मनु), तरी प्रस्तुतच्या विवेचनाला अनुसरून बुद्धधर्माच्या अभ्युदयानंतर बाह्य जगाशी हिंदुस्थानचे काय काय संबंध आले याचेच विवेचन मुख्यतः करणे अवश्य आहे. कारण ह्याच वेळेला आपल्या स्वतःच्या देशामध्ये वाढ होण्यास जेवढा वाव होता आणि जेवढी शक्यता होती ती सर्व व्यापून नि संपून जाऊन आपल्या लोकांतील राष्ट्रीय आकांक्षा साहजिकच स्वतःच्या देशाचे सीमांस ओलांडून बाहेरील जगाला आक्रमू लागल्या नि पूर्वीच्या काली बाह्य जगाशी जे संबंध आले होते त्यांच्यापेक्षा अधिक जोमाने नि व्यापक रीतीने ते आता प्रसरण पावू लागले. इतकेच नव्हे तर बाहेरील जगही आपल्या दरवाजावर पूर्वी त्यांनी कधीही न दाखविलेल्या औद्धत्याने नि बेगुमानपणाने ठोठावू लागले. या राजकीय घडामोडीत भर टाकण्याकरिता सत्यत्वाच्या तत्वाच्या पायावर उभारलेले आणखीही एक महनीय नि स्वर्गीय धर्मकार्य निर्माण होऊन त्याच्या योगाने हिंदुस्थान त्या वेळच्या सर्व ज्ञात जगाचे केवळ हृदयच- आत्माच होऊन बसले. मिसर देशापासून तो मेक्सिकोच्या किनाऱ्या किनाऱ्यांपर्यंत लाखो असंख्य लोकांना ही 'सिंधुभूमी' म्हणजे एक संतांच्या आणि देवांच्या वसतीची भूमी होऊन बसली. दूरदूरच्या देशांच्या किनाऱ्यांपासून हजारो श्रद्धाळू यात्रेकरू या भूमीमध्ये सतत येऊ लागले; येथून हजारो विद्‌वान, हजारो उपदेशक, संत, महंत हे त्यावेळच्या ज्ञात जगावर अप्रतिहत संचार करू लागले. परंतु बाह्य देशांतील लोकांनी आपणास 'सिंधु' अथवा 'हिंदु' म्हणूनच संबोधण्याचे चालू ठेवल्याने, आंत येणाऱ्या नि बाहेर जाणाऱ्या ह्या दोनही प्रवाहांनी आपले 'सिंधु' अथवा 'हिंदु' हेच आपले राष्ट्रीय नामाभिधान दृढमूल करण्यात कल्पनातीत सहाय्य केले. राजकीय आणि इतर घडामोडींविषयीच्या संबंधात, निरनिराळ्या राज्यांशी जो पत्रव्यवहार घडत असे त्यामध्ये ते त्यांना माहित असलेल्या 'हिंदु' किंवा 'इंडस' (सिंधु) याच नावाचा उल्लेख करीत असले पाहिजेत नि त्याच उल्लेखाला आपल्या लोकांना मान द्‌यावा लागत असला पाहिजे. त्यामुळे प्रथमप्रथम 'भरतखंड' या नावाबरोबर नि मग पुढे केवळ एकाएकीच या वरील अभिधानाचा उपयोग प्रसृत झाला असला पाहिजे.

परंतु, हे एक आश्चर्यच आहे की, जरी सर्व जगामध्ये आपले हे नामाभिधान प्रमुखत्वाने प्रस्थापित करण्यास बुद्धधर्माचा अभ्युदय कारण झाला; आपणा स्वतःला 'हिंदु' याच नावाची जाणीव अधिक उत्पन्न झाली, तरी बुद्धधर्माचा ऱ्हास झाल्यावर देखील हीच परंपरा अधिक जोराने पुढेही सुरू राहिली.

बुद्धधर्माचा -हास

आम्हाला असे भय वाटते की बुद्धधर्माच्या ऱ्हासाला जी कारणे घडून आली, त्यामध्ये सर्वांपेक्षा अधिक परिणाम घडविणारे जे एक कारण घडून आले, त्याचे यावे तितके महत्व विद्वान लोकांच्या चिकित्सक बुद्धीने आकलन केले नाही. परंतु, प्रस्तुत विवेचनाच्या प्रांतांत हा विषय दूरान्वयानेच येत असल्याने त्याचे सांगोपांग विवेचन, आम्हाला येथे करता येत नाही. या ठिकाणी आम्ही फक्त सर्वसाधारण अशीच काही विधाने करून त्यांचे विस्तारशः विवेचन करण्याचे काम दुसऱ्या एखाद्या अनुरुप प्रसंगावर सोपवून देणार आहोत. तत्पूर्वी जर अधिक अधिकारयुक्त व्यक्तींनी ते काम उरकले तर उत्तमच झाले. केवळ तत्वज्ञानविषयक मतभेदानेच आपले राष्ट्र बुद्धधर्माच्या विरुद्ध उठले हे शक्य असेल काय? सर्वस्वी नाही. कारण असले हे मतभेद आधीच अस्तित्वात होते. तरीही गुण्यागोविंदाने शेजारी शेजारी राहून ते भरभराटीलाही येत होते. बौद्ध मठातून सरसहा वाढत चाललेली क्षीणता नि अनाचार ही त्याच्या अधःपाताची कारणे होऊ शकतील काय? सर्वथा नाही. कारण काही काही भिक्षूंच्या विहारांमधून स्वैरवृत्ती, आळशी, नीतीभ्रष्ट नि भेदाभेदविचारशून्य अशा स्त्रीपुरुषांचा समूह जरी दुसऱ्यांच्या जिवावर आपला योगक्षेम चालवीत होता नि जे स्वतःचे नव्हे अशा द्रव्याचा व्यय दुर्लौकीकाच्या व्यवहारामध्ये करीत होता, तरी काही काही ठिकाणी पूर्वीच्या त्या महाबुद्धिमान अशा 'अर्हत्' नि 'भिक्षु' संन्याशांची परंपरा काही अगदीच निःशेष झाली नव्हती. किंवा असल्या तऱ्हेचे दुराचारी लोकांचे अस्तित्व काही फक्त बुद्धविहारांमध्येच नव्हते. या नि अशा इतर दोषांनीच केवळ बुद्धधर्माच्या सत्तेविरुद्ध इतका तीव्र विरोध उत्पन्न झाला नसता नि तो बुद्धधर्माच्या अस्तित्वाला इतका प्राणघातक ठरला नसता. परंतु बुद्धधर्माच्या प्रसाराने राजकीय परिस्थितीत इतका हानिकारक परिणाम घडून आला की त्या योगाने आपल्या राष्ट्राच्या पौरुषावर नि प्रत्यक्ष राष्ट्राच्या अस्तित्वावरच गदा आली. त्याचमुळे पुढे मग बौद्धधर्मावर प्राणघातक संकट उद्भवले. ज्यावेळी शाक्यसिंह बौद्धधर्ममंदिराच्या पायाचा दगड बसवीत होता, त्याचवेळी शाक्यांचे लहानसे प्रजासत्ताक राज्य नष्ट झाल्याची बातमी त्या राज्याच्या पूर्वीच्या युवराजाला कळावी; या गोष्टीपेक्षा दुसरी कोणतीही गोष्ट, पुढे जो अनर्थापात होणार होता त्या प्रचंड दुःखपर्यवसायी नाटकाची अधिक आश्चर्यकारक नांदी होऊ शकणार नाही. बुद्धाने आधीच आपल्या घराण्यांतील सर्वोत्तम माणसे आपल्या भिक्षुसंघांत सामील करून घेतली होती. याप्रमाणे त्या प्रजासत्ताक राज्यांतील बलवान आणि शूर पहिल्या प्रतीची माणसे नाहीशी झाल्याने अधिक समर्थ नि अधिक लढवय्या शत्रूपुढे प्रत्यक्ष शाक्यसिंहाच्या हयातीतच ते प्रजासत्ताक राज्य सहजासहजी बळी पडले. ज्या वेळेला ही बातमी शाक्यसिंहाला कळली, त्यावेळी असे सांगतात की, तो प्राप्तपकाश, तो सूज्ञ अगदी अविचलित राहिला. त्यानंतर शतकांपाठीमागून शतके निघून गेली; शाक्यांचा राजा, पुढे राजांचा राजा, लोकजित झाला, सर्व जगाचा जेता ठरला. त्याच्या लहानशा शाक्यराज्याच्या सीमा विस्तार पावू लागल्या नि सर्व हिंदुस्थानच्या सीमांना जाऊन भिडल्या आणि जणु काय काव्यमय साम्य, काव्यमय न्याय मिळण्याकरिताच, कपिलवस्तूच्या प्रजासत्ताक राज्यावर जो नियतीचा दुःखमय फेरा आला तोच फेरा सबंध भारतवर्षावर ओढवला, ते लिचीज आणि हूण यांच्यासारख्या

परक्या, शाक्यांसारख्या स्वकीय नव्हे, लोकांच्या भक्ष्यस्थानी पडले! आता हे खरे आहे की तो प्राप्तपकाश -तो सूज्ञ जर त्याला ही बातमी, पहिल्या बातमीप्रमाणेच कळती तर कदाचित पूर्वीप्रमाणेच अगदी अविचलीत राहिला असता. परंतु त्या वेळच्या इतर हिंदूंना हा विषाचा घोट आणि राजकीय गुलामगिरी, मनाची समता नित्य ठेवून निमूटपणे सहन करवली नाही. कारण या जेत्यांचे रानटी क्रौर्य दीन वदनाच्या अहिंसेच्या पाठांतराने आणि विश्वबंधुत्वाच्या भावनेने, शमू शकणारे नव्हते. त्यांच्या तरवारीची तिखट धार मृदुल ताडपत्राने किंवा मंत्राच्या आवर्तनांनी बोथट होऊ शकणारी नव्हती. याचा असा अर्थ नाही की त्या महनीय विश्वबंधुत्वाच्या संघाने नि त्याच्या दिव्य कार्याचे महत्व आम्ही कमी करीत आहोत, मग त्याच्यावर आरोप करण्याचे तर दूरच राहिले. आम्हाला इतिहासाच्या कोणत्याही अभ्यासकाच्या लक्ष्यांतून न सुटण्यासारख्या ज्या ढळढळीत एकसमयावच्छेदेकरून घडलेल्या गोष्टी आहेत त्या दाखवावयाच्या आहेत. आम्हाला हे माहित आहे की या आमच्या विधानाविरुद्ध म्हणून ही गोष्ट दाखविण्यात येईल की आजपर्यंत जेवढे जेवढे म्हणून महत्तम आणि बलिष्ठ असे हिंदुराजे नि सम्राट ज्ञात आहेत ते सर्व बौद्धकालीनच होते. होय, परंतु ते ज्ञात कुणाला? तर युरोपियन लोकांना नि आपल्यापैकी ज्यांनी न कळत त्यांचे विचारच नव्हे तर त्यांचे दुराग्रहसुद्धा अंगात मुरवून घेतले आहेत त्यांना. असा एक काळ होता की, जेव्हा प्रत्येक शाळेतला इतिहास मुसलमानांच्या विजयापासून सुरू होत असे. कारण सामान्य प्रतीच्या त्या वेळच्या इंग्लिश लेखकाला, तत्पूर्वीच्या आमच्या इतिहासाचे जवळजवळ अज्ञानच होते. थोड्याच कालापासून युरोपचे सर्वसाधारण ज्ञान बौद्धधर्माच्या अभ्युदयापर्यंत जाऊन पोचले आहे. त्यामुळे आपणही आपल्या इतिहासाचा तोच आरंभकाल नि वैभवकाल म्हणून मानू लागलो आहो. परंतु खरी वस्तुस्थिती म्हणजे ह्या दोन्ही गोष्टी खऱ्या नाहीत. त्या बुद्धाबद्दलच्या, त्या धर्माबद्दलच्या, त्या संघाबद्दलच्या आदराच्या, कौतुकाच्या नि प्रेमाच्या बाबतीत आम्ही कोणालाही हार जाणार नाही. हे सर्व आमचेच आहेत. त्यांचे दिग्विजय हे आमचेच आहेत. त्यांचे पराभवही आमचेच आहेत. तो देवप्रिय अशोक हा महान होता नि बौद्धभिक्षूंनी जे दिग्विजय केले ते महत्तर होते. परंतु त्यांच्यापेक्षा अधिक जरी कदाचित नसले तरी त्याच्याइतकेच महनीय विजय नि अशोका प्रमाणेच परमपावन आणि अधिक राजकार्यकुशल, अधिक मुत्सद्दी असे राजे तत्पूर्वी होऊन गेले होते. वास्तविक त्याचमुळे त्यांना एवढे मोठे होता आले म्हणून आम्हाला असे वाटत नाही की आमचे राजकीय साहस किंवा आमच्या जातीचे धैर्यगांभीर्य हे फक्त मौर्यांबरोबरच उत्पन्न झाले नि त्यांच्याचबरोबर विलय पावले किंवा असेही वाटत नाही की त्यांनी बौद्धधर्माचा अंगीकार केल्यामुळे त्यांच्या अंगी हे गुण बाणले. बुद्धधर्माने विजय मिळविले आहेत. परंतु ते आमच्या ह्या प्रत्यक्ष साक्षीभूत असलेल्या भौतिक जगात नाहीत की जिथे मातीच्या पायांवर दीर्घकाळ उभे राहाता येत नाही; जिथे तरवारीला धार सहज पाजता येते; जिथे तीव्र तृष्णा स्वर्गामध्ये सतत वाहणाऱ्या स्त्रोतसांच्या केवळ वर्णनाने तृप्त होत नाही. ज्यावेळी शक आणि हूण लोक, ज्वालामुखीतून उसळणाऱ्या तप्तरसाप्रमाणे आमच्या देशांत उतरले नि जे जे विकसित

होते ते ते जाळून भस्म करते झाले त्या वेळी ह्याच तऱ्हेच्या विचारसरणीने त्या वेळच्या देशभक्तांची नि विचारवंतांची चित्तवृत्ती हलवून सोडली असली पाहिजे.

आपल्या जातीची हृदयाशी बाळगलेली ध्येये त्यांची सिंहासने, त्यांची कुटुंबे आणि ज्यांची पूजा केली ते प्रत्यक्ष त्यांचे देवही पायाखाली तुडविले गेलेले त्यांनी पाहिले. त्यांच्या प्रेमाची मूर्ती त्यांची पवित्रभूमी, त्यांच्यापेक्षा भाषा, धर्म, तत्वज्ञान, दया नि इतर सर्व मानव आणि ईश्वरी मृदुल संवेदनांच्या बाबतीत, सर्वस्वी हीन परंतु केवळ बलाने अधिक असलेल्या रानटी लोकांच्या टोळ्यांनी बेचिराख आणि उद्ध्वस्त केलेली त्यांनी पाहिली! 'अग्नि आणि खड्ग' या दोन शब्दांमध्येच त्या बलाची सर्व मीमांसा साठविली होती! या सर्व गोष्टीवरून निघालेला बोध स्पष्ट होता. त्याचप्रमाणे, हे स्पष्ट होते की, बौद्धधर्माच्या तत्वज्ञानांत ह्या नव्या नि भीषण 'अग्नी आणि खड्गा'च्या तत्वज्ञानांतील द्वैताला समर्पक उत्तर देण्याचे सामर्थ्य नव्हते आणि म्हणून आपल्या जातीच्या विचारवंत पुढाऱ्यांना ह्या विध्वंसक पापी अग्नीचा विध्वंस करण्याकरिता आपल्या यज्ञवेदींतील पावन अग्नीचे पुनरुत्थान करावे लागले. खड्ग धरण्याकरिता वैदिक कालच्या क्षेत्रातील खाणी, खुल्या कराव्या लागल्या; त्यांना भयानक 'काली'च्या यज्ञवेदीवर धार पाजावी लागली. कारण 'महाकाला'चे सांत्वन व्हावयाचे होते. हा त्यांचा तर्कही काही चुकीचा ठरला नाही. कारण पुनः म्यानांतून निष्कासित झालेल्या पुनरुद्दीप्त हिंदु शस्त्रांचा विजय हा संपूर्ण नि संशयातीत असाच झाला. ज्याने परकीय लोकांना हिंदभूमीमधून पिटाळून बाहेर हाकून दिले तो विक्रमादित्य आणि ज्याने तार्तरी नि मांगोलिया मध्ये जाऊन त्यांच्या गुहांमध्ये पकडून, त्यांना प्रायश्चित दिले तो ललितादित्य हे दोघेही एकमेकांचे पूरक होते. नुसत्या नीतीनियमांना जे साध्य करता आले नाही ते शौर्याने घडवून आणले. पुनः एकदा ही आर्यजाती वैभवाच्या शिखरावर आरुढ झाली. नि आपल्या प्रभावाने राष्ट्रजीविताच्या प्रत्येक शाखेत चैतन्य उत्पन्न केले गेले. काव्य आणि तत्वज्ञान, कला आणि कौशल्य, शेती आणि व्यापार विचारपरंपरा आणि कार्यपरंपरा ह्या सर्व अंगांना स्वतंत्रता, सामर्थ्य नि यश यांच्या जाणिवेने जी स्फूर्ती मिळते ती मिळून राष्ट्राची सर्वगीण उन्नती झाली. नेहमीच्या नियमाप्रमाणेच ही प्रतिक्रियासुद्धा सदोषतेपर्यंत पूर्ण झाली. 'वैदिकधर्माचा उद्धार करा!' 'पुनश्च वेदांकडे चला'! अशी घोषणा सुरू झाली. ही राष्ट्रीय घोषणा दिवसेंदिवस अधिकाधिक स्पष्ट नि अधिकाधिक अधिकारयुक्त होत चालली. कारण त्याची राजकीय दृष्टीने अत्यंत आवश्यकता होती.

बुद्धधर्म - विश्वव्यापीधर्म

सर्व जगद्व्यापी धर्म प्रस्थापित करण्याचा अगदी प्रथमचा आणि तरीही अत्यंत प्रचंड असा प्रयत्न प्रथम बुद्धधर्माने केला. "हे भिक्षूंनो, जगातील दशदिशांना तुम्ही संचार करा आणि सत्यतत्वाचा धर्म सर्वांना उपदेशित करा." होय; खरोखरीच हा धर्म सत्यतत्वाचाच होता. त्यामध्ये कोणताही प्रच्छन्न हेतु नव्हता. किंवा कोणत्याही भूमीची अथवा प्राप्तीची अभिलाषा, त्याच्या संचारास कारणीभूत झाली नव्हती. परंतु, जरी बौद्धधर्मांने एवढे यश संपादन केले तरी त्याला पाशवी मनोवृत्तीची बीजे, किंवा राजकीय आकांक्षा अथवा वैय्यक्तिक अभ्युदयाची लालसा, ही

काही जगातील सर्व लोकांच्या अंतःकरणातून इतक्या प्रमाणात नष्ट करता आली नाहीत की, ज्यामुळे हिंदुस्थानाला बिनधोकपणे तरवारीच्या ऐवजी जपमाळ हाती धरता यावी आणि तरीही जगाला उदाहरण घालून देण्याकरिता हिंदुस्थानाने आपली अशी इच्छा जाहीर केली की, शस्त्राने विजय मिळविण्यापेक्षा सत्याने नि शांतीनेच विजय मिळविणे अधिक इष्ट आहे. याप्रमाणे हिंदुभूने महनीय प्रयत्न केला आणि हा प्रयत्न तिने इतक्या उदात्तपणाने केला की त्यामुळेच ती लोभाविष्ट नि स्वार्थसर्वस्व मानणाऱ्या लोकांच्या दृष्टीने हास्यास्पद ठरली. पाण्यामध्ये अणुरेणुमात्र असणाऱ्या सूक्ष्मजीवांना मृत्युमुखांतून वाचविता यावे म्हणून घोडे आणि हत्ती यांना पाणी प्यावयास देतांना ते गाळून द्यावे अशा तऱ्हेची अधिराजांची आज्ञापत्रे या आर्यभूमीने काढली नाहीत काय? समुद्राच्या मध्यभागी माशांना खाद्य मिळून ते जिवंत रहावे म्हणून त्यांना धान्यकण खाऊ घालण्याकरिता अनेक ठिकाणी सोय केली नव्हती काय? आणि त्याच वेळी इतर समुद्रातून मात्र राजरोस रीतीने स्वतःच्या पुष्टीसाठी माशांचा संहार करण्याचा क्रम अव्याहत चालू होता. इतकेच नव्हे तर प्रत्यक्ष मासेच स्वतःचा जीव रक्षण करण्याकरिता एकमेकांना राजरोस रीतीने भक्षण करीत होते! स्वतः मारले जाऊन वधाचाच वध करण्याचा महनीय प्रयत्न तिने केला आणि शेवटी तिला आढळून आले की प्रसंगी तरवारीपुढे ताडपत्रे ही क्षणभंगुर आहेत! जोपर्यंत सर्व जग रक्तरंजित नखदंतांनी (शस्त्रास्त्रांनी) सज्ज आहे, आणि राष्ट्रीय नि जातीय भेदभाव मनुष्याला पशु बनविण्याइतके तीव्रतेने प्रबल आहेत, तोपर्यंत हिंदुस्थानने जर त्याला त्याच्या आत्मिक प्रकाशाप्रमाणे, आधिभौतिक अथवा पारमार्थिक जीवन स्थापित करावयाचे असेल तर राष्ट्रीय नि जातीय संबंधापासून उत्पन्न होणारे सामर्थ्य गमावून भागावयाचे नाही. येवढ्याकरिता त्या वेळच्या विचारवान नि क्रियावान लोकांना विश्वबंधुत्वाच्या शांतीपाठाचे मंत्र धोकण्याची किळस आली आणि त्यांनी विषण्ण मनाने अशी तक्रार केली की-

ये त्वया देव निहिता असुराश्चैव विष्णुना।
ते जाता म्लेच्छरूपेण पुनरद्य महीतले।।१।।
व्यापादयन्ति ते विप्रान् ध्नंति यज्ञादिकाः क्रियाः।
हरन्ति मुनिकन्याश्च पापाः किं किं न कुर्वते।।२।।
म्लेच्छाक्रान्ने च भूलोके निर्वषट्कारमंगले।
यज्ञयागादि विच्छेदाद्देवलोकोऽवसीदति।।३।। (गुणाढ्य)

ज्या भूमीने विश्वस्त अंतकरणाने, स्वतः भिक्षूंची वस्त्रे परिधान केली होती आणि तरवार त्याग करून जपमाळ धारण करून अहिंसेचे नि अनत्याचाराचे व्रत अंगिकारले होते, त्या निसर्गसुंदर भूमीला ज्यांनी लुटून उद्ध्वस्त केली त्या शक नि हूण लोकांच्या जंगली टोळ्या जेव्हा सिंधूंच्या पार नि त्याच्याही पलीकडे पिटाळून लावल्या गेल्या; आणि ज्यावेळी एक सबळ राष्ट्रसत्ता प्रस्थापित केली गेली त्यावेळी तत्कालीन राष्ट्रधुरीणांच्या हे लक्षात आले असले पाहिजे की जर हया नूतन निर्माण केलेल्या राष्ट्रसत्तेला फक्त नितान्त राष्ट्रीय धर्माचा पाठिंबा दिला तर त्यापासून केवढे तरी सामर्थ्य प्राप्त होईल.

शिवाय शत्रूशी साधर्म्य नि संबंध वाढविणारी प्रत्येक गोष्ट आपली प्रतिकाराची शक्ती कमी करते. ज्याप्रमाणे आपल्या एखाद्या स्नेहयाच्या अंगात आपण ज्या सद्‌गुणांना फार चहातो नि आदर करतो ते बहुतेक सद्‌गुण असले म्हणजे तो आपला अत्यंत जिवलग स्नेही होतो, त्याचप्रमाणे ज्या शत्रूमध्ये नि आपल्यामध्ये काहीच संबंध वा साधर्म्य नसते त्याचा आपण कसून प्रतिकार करतो. ज्या हिंदी राष्ट्राच्या अंगची, जुलूम जबरी पापकर्म ही करणाऱ्यांना शासन करण्याची शक्तीसुद्धा, अनत्याचार नि विश्वबंधुत्व या तत्त्वांची भूल पडल्यामुळे नष्ट झाली, त्या हिंदी राष्ट्राच्या अंगी अन्यायाविषयीची तीव्र चीड उत्पन्न करण्याच्या नि कधीही न मरणाऱ्या प्रतिकाराची ज्योत पेटविण्याच्या आवश्यकतेची पूर्ती करण्यासाठी ज्या हाताने आर्यभूमीचा गळा दाबला, त्याच हाताशी समानधर्मीय म्हणून हस्तांदोलन करण्याचा प्रसंग येईल असे एका धर्मपंथाचे वा एका धर्मतत्वाचे धागे तोडून टाकणे त्याच एका मार्गाने होणे शक्य होते. ज्या विश्वबंधुत्वाच्या कल्पनेने इतर राष्ट्रांच्या अंगचा पाशवी स्वार्थसाधुपणा आणि हिंसात्मकवृत्ती ही नष्ट करण्याच्या ऐवजी हिंदुस्थानाला स्वसंरक्षणरहित नि विश्वस्त पाहून त्यांच्या अंगची अभिलाषाच अधिक जागृत होते त्या विश्वबंधुत्वाच्या कल्पनेचा उपयोग तरी काय? छेः भविष्यकाळी संरक्षणाचा केवळ एकच मार्ग म्हणजे शौर्य आणि बल हाच होय. हा केवळ राष्ट्रीय जाणिवेनेच उत्पन्न होतो. आजपर्यंत या भारतभूने सत्याभासाकरिता आपल्या अंगांतील रक्त सांडले आहे नि या सर्वांचा विपरीत परिणामच तिच्या अनुभवाला आला.

तदनंतरची प्रतिक्रिया

बौद्धधर्माची सत्ता हिंदुस्थानात पुनरपी बळाने प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न जसजसा अधिकाधिक भीषण होत गेला, तसतशी त्यातील विश्वबंधुत्वाच्या कल्पनेविरुद्ध अधिकाधिक तीव्र प्रतिक्रीया सुरू झाली. राष्ट्रीय भावना असलेल्या लोकांनी राष्ट्रस्वातंत्र्याचा सवदा करून परकीय जेत्यांची सार्वभौमसत्ता मानण्याचे साफ नाकारले. परंतु जर का परकीय जेता बुद्धधर्माकडे कल असलेला असला तर त्याच्याबद्दलची प्रच्छन्न सहानुभूती हिंदुस्थानामधील सर्व बुद्धसांप्रदायिकांकडून त्याला मिळण्याची खात्री होती. ज्याप्रमाणे कॅथलिक पंथाचा राजा पुनरपी इंग्लंडच्या गादीवर बसविण्याच्या कॅथलिक मताच्या स्पेनदेशामधील प्रयत्नांत इंग्लंडमध्ये काहीतरी वजनदार लोक सापडतच असत त्याप्रमाणे हेही घडले. इतकेच नव्हे तर आपल्या पूर्वीच्या ग्रंथामधून अंधुक असे सूचक उल्लेख विपुल आढळतात की काही वेळेला काही परकीय बौद्ध लोकांनी केवळ आपापले राष्ट्रीय नि धार्मिक हेतु साधण्याकरिताच हिंदुस्थानवर स्वाऱ्या केल्या होत्या. या वेळच्या सर्व ऐतिहासिक भागावरचे विशेष विवेचन आम्हाला येथे करता येत नाही. परंतु याचे फक्त एकच प्रत्यंतर आम्ही देतो. आपल्या एका पुराणात आर्यलोकांवर, 'न्यनपती'नी (हूण लोकांच्या राजाने) आणि त्याच्या बुद्ध साहाय्यकांनी केलेल्या स्वारीचे कांही लाक्षणिक काही प्रत्यक्ष असे वर्णन केले आहे. ही लढाई 'हुहा' या नदीच्या काठी कशी झाली, चीन देशामध्ये आपले मुख्य ठाणे ठेवून बौद्धलोकांची सेना कशी लढली, (चीनदेशमुपागम्य युद्धभूमिरकारयत्) निरनिराळ्या बौद्धराष्ट्रांकडून त्यांना कशी सैन्याची सहाय्यता मिळत गेली ('श्यामदेशोद्भवा

लक्षास्तथा लक्षाश्च जापकाः। दशलक्ष्याश्चीनदेश्या युद्धाय समुपस्थित।।), त्याप्रमाणे शेवटी या लढाईमध्ये बुद्धलोकांचा कसा पराभव झाला. त्याविषयी त्यांना किती जबर किंमत द्यावी लागली हे सर्व वर्णन त्यात केले आहे. अखेर बौद्धलोकांना हिंदुस्थानाविरुद्ध त्यांच्या मनात असलेले सर्व अंतस्थ राष्ट्रीय हेतु सोडून द्यावे लागले. पुनः राजकारणाची ढवळाढवळ करण्याकरिता हिंदुस्थानामध्ये येणार नाही, असा करार करून द्यावा लागला. बौद्धलोकांना वैय्यक्तिक रीतीने या हिंदुभूमीमध्ये, सहिष्णुतेच्या भूमीमध्ये, भय मानण्याचे कारण नव्हते. परंतु त्यांनी हिंदुस्थानच्या राजकीय जीविताला नि स्वातंत्र्याला संकट उत्पन्न होईल, अशी कोणतीही गोष्ट करता कामाची नाही. 'सर्वैश्च बौद्धवृंदैश्च तत्रैव शपथं कृतम्। आर्यदेश न यास्यामः कदाचिद्राष्ट्रहेतवे।।' (भविष्यपुराण-प्रतिसर्ग पर्व).

राष्ट्रीयत्वाला उपकारक संस्था

आणि अशा रीतीने आपल्या राष्ट्रीय वैशिष्ट्याने बनलेल्या संस्था पुनः प्रस्थापित झाल्या. वर्णाश्रमव्यवस्था ही संस्था बौद्धधर्माचा अंमल जारीने चालू होता तेव्हांही काही नामशेष झाली नव्हती. ती आता तर पुनः इतकी भरभराटीला आली की, राजे आणि महाराजे यांना 'वर्णव्यवस्थापनपरः' (सोनपत ताम्रलेख) 'वर्णाश्रमव्यवस्थापनप्रवृत्तचक्रः (मधवत ताम्रपट), असल्या पदव्या घेण्यामध्ये अभिमान वाटू लागला. या वर्णाश्रमधर्मसंस्थेला इतके अनुकूल लोकमत बनत चालले होते की, आपले राष्ट्रीय वैशिष्ट्यच मुळी त्यावरून ओळखले जात होते. उदाहरणार्थ परकीयांमध्ये आणि आपल्यामध्ये जो भेद आहे त्याचे वर्णन खालीलप्रमाणे केले आहे. चातुर्वर्ण्यव्यवस्थान यस्मिन देशे न विद्यते। तं म्लेच्छदेशं जानीयादार्यावर्तस्ततः परं।।' यावरून साहजिकच असा निर्बंध झाला की, ज्या देशातले लोक आपल्यातील वर्णव्यवस्थेसारख्या संस्थांशी असहिष्णुतेच्या भावनेने वागणारे नि पुष्कळ वेळा तर प्रखर शत्रुत्व करणारे असे आहेत, जेथे आपल्या धर्माप्रमाणे अक्षरशः वागण्याइतके संरक्षण मिळणे शक्य नाही अशा देशांच्या किनाऱ्याला जाऊ नये. ही प्रतिक्रीया जरी परमावधीची होती, तरी राजकीय दृष्टीने समजण्यासारखी होती. कारण, अगदी थेट आजच्या कालातही आपणास असे देशभक्त विचारी लोक भेटत नाहीत काय की जे ज्या देशात आपल्या लोकांना गुलामाप्रमाणे नि अपमानकारक रीतीने वागविण्यात येते अशा देशांमध्ये मनुष्ये न पाठविण्याचे अधिनियम (निर्बंध) करण्याच्या मताचे आहेत?

वंशसंकर

ह्या प्रमाणे हिंदुस्थानमध्ये बुद्धधर्माचा जो ऱ्हास झाला; त्याचे कारण नि त्याचप्रमाणे त्याचे पर्यवसान ही केवळ राजकीय नि राष्ट्रीय दृष्टीने आवश्यक होती. बुद्धधर्माचे भौगोलिक केंद्रस्थान कुठेच नव्हते. आणि म्हणून बुद्धधर्माशी तादात्म्य पावण्याच्या प्रयत्नांमध्ये हिंदुस्थानचा जो राष्ट्रीय गुरुत्वमध्य नष्ट झाला होता तो पुनरपी स्थापित करणे हे अत्यंत आवश्यक होते. ज्यावेळी एखाद्या सचेतन वस्तूप्रमाणे आपले राष्ट्र तीव्र जाणिवेने स्वसंवेद्य बनले आणि परकीयांशी प्रत्यक्ष विरोध सुरू झाला. त्यावेळी नैसर्गिक रीतीनेच ते आपल्यामध्ये नि

परकीयांमध्ये असलेले भेद स्पष्ट करू लागले आणि आपल्या निवासस्थानाच्या मर्यादा आखून घेऊ लागले. त्यायोगाने त्यांना स्वतःला ते कुठे होते. हे स्पष्टपणे कळले. नि जगाला त्यांना दाखविता आले की केवळ एकजातीय नि एकराष्ट्रीय दृष्टीनेच नव्हे तर, भौगोलिक नि राजकीय दृष्टीनेही ते एक स्वतंत्र लोक आहेत. आपल्या देशाची दक्षिणसीमा ही आधीच निश्चित झाली होती आणि ती सर्वमान्य सर्वसंमत अशी ठरली होती. अपार आणि अनंत समुद्रांच्या चौकटीमध्ये ज्या रीतीने आपले दक्षिण द्वीपकल्प बसविले आहे, ती रीती तिच्या निरतिशय सौंदर्याने आणि पूर्णत्वाने केवळ काव्यमय आहे. ही 'समुद्ररचना' पाहून आपल्या प्रत्येक पिढीतील कवी आणि देशभक्त आनंदाने फुलून गेले आहेत. परंतु आपल्या वायव्य सीमेवर मात्र भिन्नभिन्न जातीचे परस्परसंबंध अनिष्ट रीतीने घडून आले. त्यामुळे आपली तिकडची सीमा नेहमी बदलत जाऊन असुरक्षित राहिली. आणि म्हणून उज्जयिनीच्या महाकालाच्या अधिपत्याखाली उत्तेजन मिळालेल्या स्वत्वस्थापनेच्या लाटेतही आपल्या देशभक्तांनी उत्तर दिशेची सीमा दक्षिण सीमेइतकीच निश्चित आणि संरक्षित केली नसती तर ती एक मोठी आश्चर्याचीच गोष्ट झाली असती. आणि अशी सीमा म्हणजे प्रसन्नसलिला आणि अपार असलेल्या सिंधुनदीशिवाय दुसरी कोणती असू शकेल? ज्या दिवशी आपल्या पूर्वजांनी ही नदी ओलांडली त्याच दिवशी त्यांनी आपला पूर्वीच्या लोकांशी असलेला संबंध नित्याचा तोडून टाकला आणि एका नवीन राष्ट्राचा पाया घातला. त्यांचा जणू काय पुनर्जन्म झाला. नवीन आशा नवीन ध्येय यांच्या अनुरोधाने या लोकांची एक नवीन जाती आणि नवीन राज्यसंस्था निर्माण होणार अशी भवितव्यताच जणु ठरली होती. याच नूतन जन्म पावलेल्या जातीला 'सिंधु' अथवा 'हिंदु' अशी अन्वर्थक नि भावनोद्दीपक संज्ञा प्राप्त झाली.

पुनश्च 'वेदां'कडे

आपल्या सीमेला सिंधुनदीशी संगत करण्याचा प्रयत्न म्हणजे आपली सीमारेखा उगीच काहीतरी फिरवाफिरव होती असे नाही. 'पुनश्च वैदिक काल' ही जी राष्ट्रोद्धारकांची ध्येयगर्जना होती. तिचाच हा वास्तविक परिणाम होता. वैदिककालाच्या आधारस्तंभावर उभारलेल्या आणि वैदिकधर्माने आशिर्वाद दिलेल्या राष्ट्राला वैदिक नावच पाहिजे. आणि म्हणून त्या काळी शक्य असलेल्या रीतीने ते वैदिक पद्धतीचे ठेवले गेले. त्यावेळच्या एकंदर इतिहासाच्या रोखावरून सूचित झालेली ही कार्यमालिका प्रत्यक्ष रीतीने व्यवहारात आणली गेली. कारण देशप्रेमाने लिहिल्या गेलेल्या पुराणांपैकी एका पुराणात असे निश्चयाने लिहिले आहे की प्रख्यात विक्रमादित्याचा नातू शालिवाहन याने परकीय लोकांचा हिंदुस्थान जिंकण्याचा दुसरा प्रयत्न निष्फळ करून त्यांना सिंधुनदीच्या पार हाकून लावल्यावर एक राजाज्ञापत्र काढले; आणि असे जाहीर केले की त्या वेळेपासून सिंधु नदी हीच हिंदुस्थान नि परकीय देश यांच्यामधील सीमा समजली जावी.

"*एतस्मिन्नंतरे तत्र शालिवाहनभूपतीः।*
विक्रमादित्य पौत्रश्च पितृराज्य प्रपेदिरे।।
जित्वा शकान् दुराधर्षान् चीनतैत्तिरिदेशजान्।

बाल्हिकान कामरूपांश्च रोमजान्खुरजान् शठान्।
तेषां कोशान् गृहीत्वाच दंडयोग्यानकारयत्।
स्थापिता तेन मर्यादा म्लेंच्छायीणा पृथक पृथक।
सिंधुस्थानमितिज्ञेयं राष्ट्रमार्यस्य चोत्तमम्।
म्लेंच्छस्थानं परं सिंधोः कृतं तेन महात्मना।।"
(भविष्यपुराण, प्रतिसर्ग पर्व अ. २).

सिंधुस्थान

ज्याविषयीचा आपल्याजवळ ऐतिहासिक पुरावा आहे; असे आपल्या देशाचे जुन्यातले जुने नाव म्हणजे 'सप्तसिंधु' अथवा 'सिंधुः, स्वयं भारतवर्ष' हे नावसुद्धा यानंतरचे आहे. त्यात एक प्रकारचा वैयक्तिक अर्थ गर्भित आहे. एखाद्या व्यक्तीचा लौकिक -मग ती व्यक्ती कितीही लोकोत्तर असो काल जसजसा व्यतीत होतो, तसातसा मंदप्रभ होत जातो. जे नामाभिधान एखाद्या व्यक्तीच्या विजयमालिकांवरून वा यशः संपादनावरून ठेवले जाते; ते नामाभिधान, ज्या नावामध्ये असल्या राष्ट्रीय विजयाचे नि वैयक्तिक पराक्रमाचे निदर्शन असूनही शिवाय एखाद्या महान उपकारी नि चिरंतन नैसर्गिक चमत्काराचे द्योतक केले जाते असल्या नामाभिधानापेक्षा, अधिक परिणामकारक आणि अखंड वृद्धिंगत होणाऱ्या राष्ट्राभिमानाची नि कृतज्ञतेची जाणीव ह्यांची स्फूर्ति देण्यास समर्थ होणे शक्य नाही. त्यातच जर त्या नावामध्ये आपल्या राष्ट्रीय यश संपादनाचे आणि पूज्य व्यक्तीच्या स्मृतीचे मीलन झाले असेल तर मग असल्या नावाची थोरवी तर अधिकच होते. तो सम्राट भरत अस्तंगत झाला. त्याच्याचसारखे अन्य पराक्रमी सम्राटही त्याच मार्गाला लागले. परंतु सिंधुनदी मात्र अखंड वहात आहे. आपल्या कृतज्ञताबुद्धीला विकसित करीत, उत्स्फूर्त करीत, आपल्या स्वाभिमानाला सचेतन करीत, पूर्वजांची स्मृति जागृत करीत ती अखंड वहात आहे. आपल्या लोकांच्या भाग्यावभाग्यावर पहारा करणारा हा एक पहारेकरीच आहे. अत्यंत पुराणभूतकालापासून तो दूरवरच्या भविष्यकालापर्यंत संबंध जोडणारा हा एक पाठीचा कणाच आहे. अशा तऱ्हेच्या महानदीच्या नावाशी आमच्या राष्ट्राचे नामाभिधान संलग्न झाल्याने प्रत्यक्ष निसर्ग आमच्या बाजूचा झाला नि त्यामुळे आमचे राष्ट्रीय जीवन अशा एका भक्कम पायावर रचले गेले की तो पाया मानवी तर्कशक्तीला जोवर धाव घेता येते; अशा चिरंतन कालापर्यंत, अधिकृत राहील. असल्याच तऱ्हेच्या विचारपरंपरेने आपल्या त्या वेळच्या राष्ट्रीय नेत्यांना, आपल्या राष्ट्राला त्याचे वैदिक नाव जे 'सिंधुस्थान' 'राष्ट्रमार्यस्य चोत्तमम्' -तेच पुनरपी प्रसृत करण्याची कल्पना सूचित झाली असावी.

सिंधुस्थान' हे नामाभिधान वैदिक तर आहेच; परंतु आणखीही त्यामध्ये एक मार्मिक वैशिष्ट्य आहे नि त्याकडे दुलर्क्ष करून चालण्यासारखे नाही. 'सिंधु' ह्या शब्दाचा संस्कृत भाषेमधला अर्थ काही फक्त 'सिंधुनदी' एवढाच नाही. परंतु समुद्र असा त्याचा एक अर्थ आहे. समुद्ररत्ना दक्षिण द्वीपकल्पाला कमरपट्ट्याप्रमाणे वेष्टिणारा हा जो 'सिंधु' तो सिंधुस्थान ह्या नावात अभिप्रेत असल्याने आपल्या देशाच्या जवळजवळ सर्व मर्यादा केवळ एका शब्दामध्ये

ग्रथित केल्या जातात. 'ब्रह्मपुत्रा' ही एक सिंधुनदीचीच शाखा आहे. सिंधुनदी हीच हिमालयाच्या पूर्व नि पश्चिम पठारावरून वहात जाऊन दोन प्रवाहरूपानी पूर्व नि पश्चिम दिशांची सीमा बनते; ही कल्पना जरी आपण यथार्थ न मानली, तरी सुद्धा ही गोष्ट सिद्धच आहे की सिंधुनदी ही आपल्या प्रवाहांनी उत्तर नि पश्चिम दिग्प्रांताला वेष्टून टाकते नि म्हणून 'सिंधुस्थान' हे नाव आपल्या मातृभूमीची समग्र संपूर्ण प्रतिमा एकदम डोळ्यापुढे उभी करते. त्यावरून एकदम अर्थबोध होतो की 'सिंधु' नदीपासून 'सिंधु' (समुद्रा)पर्यंत जी भूमी विस्तारली आहे, तीच आमची मातृभूमी होय.

कोण आर्य?

यावरून अशी कल्पना मात्र करता कामा नये की 'सिंधु' हे नाव आमच्या पूर्वजांना केवळ या भौगोलिक वैशिष्ट्यावरूनच पसंत पडले. कारण असे निक्षून प्रतिपादन केलेले आढळते की या नावापासून उत्पन्न होणारा अर्थ काही केवळ भौगोलिक नाही, तर राष्ट्रीयही आहे. 'सिंधुस्थान' म्हणजे काही फक्त जमिनीचा तुकडाच नाही तर ते एक 'राष्ट्र' आहे की जे राष्ट्र सर्वदा वस्तुतः जरी नसले तरी ध्येयरूपाने, एकराष्ट्रपद पावले होते. (राज्ञः राष्ट्रम्) त्याचप्रमाणे याच्याबरोबर हे अगदी स्पष्ट होते की, जी संस्कृती या 'सिंधुस्थाना'मध्ये उत्कर्ष पावली आणि जे लोक त्या संस्कृतीमध्ये वाढले ते वैदिक कालामध्ये असलेल्या 'सिंधु' प्रमाणेच होते. 'सिंधुस्थान' हे 'राष्ट्रमार्यस्य चोत्तमम्' होते. तद्भिन्न जी परकीयांची भूमी ती 'म्लेंच्छस्थान' या नावाने संबोधिली जात होती. तरी पण हे येथे स्पष्ट सांगितले पाहिजे की ही व्याख्या काही पारमार्थिक संबंधावरून अथवा धार्मिक वृथाभिमानापासून उत्पन्न झाली नाही. 'आर्य' हा शब्द व्याख्येत आवर्जून घालण्यात आला आहे नि त्यामध्ये 'सिंधुनदी' च्या अलीकडील तीरापासूनच्या भागांत राष्ट्रीय घटनेमध्ये जे जे लोक प्रामुख्याने गोवले गेले ते ते सर्व लोक निर्देशित झाले, मग ते 'वैदिक' असोत किंवा 'अवैदिक' असोत, 'ब्राह्मण' किंवा चांडाल असोत. त्याप्रमाणे ज्यांनी ज्यांनी एकसंस्कृती एकरक्त संबंध एकदेश नि एकराज्यव्यवस्था यांचा अंगिकार केला, असे सर्व लोक या व्याख्येत अंतर्भूत झाले. यानंतर 'म्लेंच्छ' या शब्दामध्ये तो 'सिंधुस्थान' याच्या उलट योजिल्या कारणानेच जे जे कोणी राष्ट्रीय आणि जातीय संबंधात परके होते. अशांचाच समावेश होऊ लागला. परंतु असे हे परकी लोक धर्मानेही भिन्न असलेच पाहिजेत; असा मात्र काही नियम नव्हता.

हिंदु आणि हिंदुस्थान

ही राजाज्ञा 'सिंधुस्थाना'मधील सर्व राजाज्ञां प्रमाणे सामान्यतः एका जोमदार नि लोकप्रिय अशा चळवळीचा, फक्त परिणाम होता. कारण, आपल्या राष्ट्रीय आकांक्षांना स्फूर्ति देण्याचे सामर्थ्य जर तिच्यामध्ये नसते तर 'अटक' म्हणजे आपल्या देशाची अंतिम सीमा मानण्याची चाल इतकी सर्वव्यापी झाली नसती नि इतकी दीर्घकाल टिकलीही नसती. ही जी चाल इतक्या भक्तीने नि चिकाटीने राजापासून रंकापर्यंत आपल्या लाखो लोकांनी पाळली यावरूनच असे सबळ पुराव्याने सिद्ध होते की, प्राचीन सिंधुनदीच्या प्रवाहाच्या अनुरोधाने आपल्या देशाची मर्यादा ठरविण्याची नि त्याच नावाशी संगत असलेले 'सिंधुस्थान' हे भूमीचे देशाचे नि राष्ट्राचे नाव मान्य करण्यासाठी असे एक राजाचे आज्ञापत्रकच प्रत्यक्षात काढण्यात आले होते; आणि ह्या

राजाच्या संमतीला नि लोकांच्या इच्छेला अत्यंत पवित्र असे धार्मिक अनुमोदन मिळाल्यानेच आपले पूर्वीचे नाव यशस्वी रीतीने पुनः प्रस्थापित झाले. आता हे खरे आहे की, तरीही हे सिंधु नि सिंधुस्थान हे शब्द पूर्णपणे यथार्थत्वाने पूर्वस्वरूपात स्थिर होण्यास अनेक शतके उलटावी लागली. नि अनेक महत्वाची स्थित्यंतरे घडून आली आणि मग आपल्या सर्व राष्ट्राच्या मनामध्ये बिंबून जाण्याला आणि आपल्या जातीचा तो अमोल ठेवा आहे असे वाटविण्याला ती नावे समर्थ झाली. परंतु ही वैदिककाळची नावे पुनः प्रस्थापित केली गेली. आज आपल्या लोकांना जरी 'आर्यावर्त' किंवा 'भारतवर्ष' म्हणजे काय, हे माहित नसले तरी एखादा रस्त्यांतील मनुष्यही हिंदु आणि हिंदुस्थान ही नावे स्वतःच्या नावाप्रमाणेच ओळखू शकेल.

वर उद्धृत केलेले भविष्य पुराणांतील श्लोक, त्यांच्या मुख्य मथितार्थाच्या विषयात अगदी विश्वासार्ह आहेत; कारण की, कोणत्याही तिथी, मिती वा वैयक्तिक वंशावली यांच्यापेक्षा सहज अधिक कालपर्यंत स्मरणात राहणाऱ्या गोष्टीच त्यामध्ये ग्रथन केल्या आहेत. दुसरे असे की, ते सोडून जरी आपण वर्णन केलेल्या इतिहासाच्या ओघांकडे पाहिले तरी असे दिसून येते की अशी काही तरी परिस्थिती त्या वेळी होती. तिसरे आमच्या प्रस्तुतच्या विवेचनाला अमक्या एखाद्या राजाज्ञेची निश्चित तिथी किंवा ती आज्ञा काढणाऱ्या राजाचेही नाव बिनचूक कळण्याची आवश्यकता नाही. चवथे या पुराणाचा कर्ता सर्व जे लिहितो आहे ते काही अर्धवटपणाने अथवा जे त्याला अगदीच अपरिचित आहे अशा रीतीने लिहीत नाही. कारण विक्रमादित्याच्या घराण्याची वंशावळ जी त्याने एका ठिकाणी दिली आहे. तीच पुनः दुसऱ्या ठिकाणी देतांना अगदी तशीच दिली आहे. ज्या लेखकाला एखाद्या घराण्याची वंशावळ पूर्णपणे माहित आहे. त्याच लेखकाला त्या घराण्यातील प्रख्यात राजांच्या निदान प्रमुख गोष्टी तरी माहीत असण्याचाही संभव आहे.

एकंदरीत ज्या राष्ट्रीय दंतकथा आपल्या लोकांच्या स्मरणांत होत्या, किंवा पूर्वकालीन पुराण, काव्य आणि वाङ्मय यामध्ये ग्रथित करून ठेवल्या होत्या, त्याच आपल्या इतिहासाची प्रमुख साधने होती. तशा त्या असल्याही पाहिजेत. त्यांच्यामधील पृथक गोष्टीबद्दल शंका असू शकतील. त्यातील तिथी, दिनांकाचा शोध करून चुकीच्या ठरल्यास अविश्वसनीय होतील, परंतु केवळ इथे काही असंबद्ध वर्णन आहे किंवा तेथे काही अद्भुत अतिशयोक्ती आहे एवढ्याच कारणाने काही त्या सर्वस्वी त्याज्य ठरणार नाहीत. कारण हे असे अतिशयोक्तीचे आणि असंबद्धतेचे प्रकार आपणाला मनुष्यजातीने लिहिलेल्या प्रत्येक लिखितात आढळून येतील आणि त्यातही जेव्हा, वर्णन केलेल्या गोष्टीमध्ये काही अशक्यता किंवा निसर्गविरुद्ध प्रकार नसेल तेव्हा किंवा जेव्हा इतर पुराव्यावरून निःसंदेहाने ज्या गोष्टींची सत्यता सिद्ध झाली असेल अशा कोणत्याही गोष्टींशी विसंगत नसलेल्या ह्या कथा असतील, तेव्हा तर त्या मुळीच त्याज्य मानता येणार नाहीत. कोणत्या तरी परकीय ग्रंथकाराच्या पुराव्याने सिद्ध झाली नाही तोपर्यंत कोणतीही पुराणातील गोष्ट खरीच मानावयाची नाही, ही प्रवृत्ती अत्यंत विवेकशून्यतेचे लक्षण आहे. यापेक्षा अधिक शहाणपणाची पद्धती म्हणजे आपल्या ग्रंथांवर विश्वास ठेवावयाचा, विशेषतः जेथे सर्वसाधारण कथा आणि गोष्टी सांगितल्या असतील नि जर त्याच्याविरुद्ध अधिक विश्वसनीय नि कमी

संशयास्पद असा एखादा पुरावा आढळला असेल तर - आणि आपले कोणाला तरी हे कल्पनातरंगांत ‘अशक्य’ असे वाटले म्हणून नव्हे मग त्या त्याज्य समजाव्या. या भविष्यपुराणाचीच गोष्ट घ्या. याच्यामध्ये काही असंबद्ध नि अविश्वसनीयही गोष्टी आहेत म्हणूनच ते सर्व अविश्वसनीय मानावयाचे काय? आणि प्ल्यूटार्क तरी यापासून अलिप्त आहे का? शिकंदराच्या जन्मासंबंधी काही अद्भुत वर्णने केली आहेत म्हणून प्रत्यक्ष शिकंदराचे अस्तित्वच आपण नाकारावयाचे का? उदाहरणार्थ खालील कविता संशयित आहे असे मानणे योग्य होईल का? ’चंद्रगुप्तस्तस्य सुतः पौरस्याधिपतेः साताम्। सुलवस्य तथोद्वाह्य यावनी बौद्धतत्परः।।’ उलट पक्षी ह्या पुराणांचे नि महाकाव्यांचे आपण एक मोठे ऋण लागतो आहो. कारण, ज्या क्रांतीने पृथ्वीच्या इतर भागांमध्ये संबंध राष्ट्रेच्या राष्ट्रे नि अनेक संस्कृति ही पार समूळ खणून काढली. त्या क्रांतिमध्ये त्यांनी आपला पुरातन काळचा वंद्य इतिहास जतन करून ठेवला. कारण, आपली ही जुनी नि देशभक्तीपूर्ण पुराणे नि इतिहास हे अगदी नवीन नि अगदी आजपर्यंतची माहिती लिहून ठेवलेल्या काही पाश्चात्य पुराणांपेक्षा खात्रीने अधिक विश्वसनीय आहेत. कारण, अशा काही पाश्चात्य पुराणांपैकी एका पुराणात, अशी विश्वसनीय माहिती दिली आहे की, रामायणामध्ये विजयनगरच्या स्थापनेचे वर्णन आहे! दुसऱ्या एका पुराणामध्ये असे कथन केले आहे की, गौतमबुद्ध म्हणजे, केवळ एक सूर्य अथवा प्रभात यांच्यावरचे रूपक आहे!!

बुद्धांविषयी भक्तीभाव नि पूजनीयता

या नामाभिधानाच्या इतिहासामध्ये यापुढे कोणकोणती स्थित्यंतरे घडून आली, त्यांचे विवेचन करण्याच्या आधी, आमच्या मनाच्या सांत्वनार्थ, आम्हाला एका क्षमेची याचना कर्तव्य आहे. विवेचनाचा हा भाग लिहीत असतांना आम्ही आमच्याच मनोवृत्ती दुखविल्या आहेत आणि म्हणून आम्ही क्षणाचाही विलंब न करता हे सांगून टाकतो की हिंदुस्थान मध्ये बुद्धधर्माचा जो ऱ्हास झाला त्याच्या राजकीय आवश्यकतेची मीमांसा करताना आमच्या लेखणीतून जे थोडेसे कठोर शब्द निघाले, त्यावरून कोणीही असे लवमात्र मानू नये की आमच्या मनात बौद्धधर्माविषयी काही मोठासा आदर नाही! छे छे! स्वयं बौद्धधर्माची दीक्षा घेणाऱ्या भक्ताच्या मनात अखिल जगात जो पवित्रतम संघ आहे त्या बौद्धसंघाविषयी जो आदर आणि जे प्रेम असेल तेच प्रेम आणि तोच आदर बाळगणारा बौद्धधर्माचा मी एक नम्र चाहता आहे. बौद्धधर्माची दीक्षा मी घेतली नाही त्याचे कारण हा संघ माझ्या योग्यतेचा नाही असे नव्हे. तर मी त्या संघाच्या पवित्र मंदिरांत पदार्पण करण्याला पात्र नाही हे होय आणि हे मंदिर आज जे अनंत कालपर्यंत टिकले आहे ते त्याचा पाया खडकाच्या पायावर उभारलेल्या अचिरस्थायी मोठमोठ्या राजवाड्यांच्या पायाप्रमाणे घातला नसून तत्त्वांच्या भक्कम पायावर ते रचले गेले आहे म्हणून होय. मनुष्याला त्याच्या पाशवी प्रवृत्तीपासून परावृत्त करण्याचा प्रथमचा आणि अत्यंत यशस्वी असा प्रयत्न प्रथम संकल्पित करून त्यास मूर्तस्वरूप देऊन शतकेच्या शतके तो अव्याहत ज्यांनी चालू ठेवला अशा तेजस्वी धर्मोपदेशकांची मालिका अर्हत् भिक्षु यांची परंपरा याच हिंदुस्थानामध्ये जन्माला आली होती. येथेच त्यांनी जीवनदुग्ध प्राशन केले आणि याच भूमीला मातृभूमी म्हणून वंदन केले. ह्या सर्व

गोष्टींची जाणीव आमच्या अंतःकरणात उत्पन्न होऊन शब्दांनी वर्णन न करता येण्यासारख्या भावना दाटून येतात आणि या संघाविषयी जर आमच्या अशा मनोवृत्ती आहेत तर मग तो संघ ज्यांनी प्रस्थापित केला, त्या संस्थापकाविषयी त्या बुद्धाविषयी त्या ज्ञानदीप्ताविषयी आम्ही कोणत्या भाषेत आमच्या मनोवृत्ती दिग्दर्शित करूं? हे तथागत! सर्व मनुष्यजातीतला मी हीन दीन, केवळ माझी, नितान्त रिक्तता नि माझे, नितान्त अज्ञान यांचाच अहेर घेऊन तुझ्याकडे येतो. जरी आपल्या बोधाचा सारांश मला आकलन करता येत नाही असे मला वाटते तरी मला पूर्ण विश्वास आहे की ते तसे होणेच स्वाभाविक आहे कारण आपला उपदेश हा देवलोकीच्या वाणीतून निसृत झाला आहे. परंतु माझी श्रवणेंद्रिये आणि माझी आकलनशक्ती ही ह्या ऐहिक प्रत्यक्ष प्रमाणमय जगाचा शब्दघोष ऐकण्यास शिकली आहे. भगवन् कदाचित असेही असेल की आपले पदार्पण या जगामध्ये फार लवकर झाले आणि ज्या वेळी हे सर्व जग अगदी बाल्यावस्थेत होते नि प्रकाश नुकताच कुठे फाकू लागला होता, तोच आपण आपली पताका फडकाविली! म्हणून ह्या जगाला आपल्या भरारीबरोबर चालता येत नाही नि आपल्या दैदिप्यमान पताकेकडे दृष्टी लावता लावताच ती अंधुक होऊन दिपून जाते! जोपर्यंत उत्क्रांतितत्वाने घालून दिलेला नियम

चलानामचला भक्ष्या दंष्ट्रणामप्यदंष्ट्रणः।
अहस्ताना सहस्ताश्चशूराणा चैव भीरवः।।

(मनु)

हा अतीत, अप्रतिहार्यतेने नि भयंकर प्रामुख्याने जगात वावरत आह,. नि ह्याचा नकार सत्याच्या नियमाने की जे सत्याचे नियम अत्यंत तेजस्वीपणाने नि मोहकतेने चकाकीत झाले आहेत, पण केवळ आकाशात ज्याप्रमाणे चांदण्या चमकाव्या त्याप्रमाणे अत्यंत अंतरावरूनच चमकत आहेत. अशा नियमाने होऊ शकत नाही, तोपर्यंत राष्ट्रीयत्वाच्या भावना, विश्वबंधुत्वाची पताका फडकविण्याचे नाकारीतच राहतील. तरीही आमचे देव आणि देवता यांच्या पूजनांनी सन्मानित झालेली हीच राष्ट्रीय पताका जर तो शाक्यसिंह त्याखाली नसता तर जरा हतप्रभच दिसली असती. ज्याप्रमाणे श्रीराम किंवा श्रीकृष्ण अथवा महावीर हे आमचे आहेत, त्याचप्रमाणे भगवान, आपणही आमचेच आहांत आणि ज्याप्रमाणे आपले शब्द हे आमच्या राष्ट्रीय आत्म्याचेच बोल होत. त्याप्रमाणे आपल्याला दिसणारी दृश्ये ही आमच्या जातीची सुखस्वप्ने आहेत आणि जर कधी सत्याच्या तत्वाचा विजय होऊन सर्व मानवी जात ते शिरोधार्य करू लागली तर हे भगवान आपणाला असे आढळून येईल की ज्या भूमीने आपल्याला पाळण्यात खेळविले ज्या जातीने आपले लालनपालन केले, तीच भूमी आणि तीच जाती, ह्या तत्वाचा जगभर जयजयकार होण्यास, प्रामुख्याने कारण झालेली आहे. प्रत्यक्ष आपल्याला जन्म देणे ह्या गोष्टीनेच केवळ हे सिद्ध होत नसलेच तर त्या गोष्टीने ते सिद्ध होईल.

४. हिंदू - सगळे एक नि (स्वयमेव) राष्ट्र

आतापर्यंत आपण सिंधु हा शब्द कसा बनत गेला हे मुख्यतः संस्कृतग्रंथांच्या आधारे पाहिले. जेथे वर्धमान होणाऱ्या हिंदी राष्ट्राच्या कल्पनेला 'सिंधुस्थान' हेच नाव इतर प्रचारांत आलेल्या सर्व शब्दांपैकी अधिक सार्थ असे वाटले. तेथे आपण आपल्या विवेचनाचा धागा, अर्धाच सोडला होता. कोणत्याही प्रकारच्या एकांगी आणि कोत्या दृष्टीचा अर्थबोध जसा 'आर्यावर्त' ह्या शब्दांतून निघू शकतो तसा सिंधुस्थान ह्या शब्दामधून निघू नये म्हणून ठामपणाने या शब्दाची व्याख्या कोणत्याही विवक्षित संस्थेसंबंधित नसेल, नि पक्षाभिनिवेशा- पासूनही ती मुक्त असेल, अशाच रीतीने केलेली आहे. उदाहरणार्थ आर्यावर्ताची एका ग्रंथांतील व्याख्या अशी आहे,

चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन्देशे न विद्यते।
तं म्लेंछदेशं जानीयादार्यावर्तस्ततः परम्।।

ही व्याख्या जरी युक्त असली तरी चिरस्थायी नाही. कोणतीही संस्था ही समाजाकरिता असते. समाज किंवा त्यांचे ध्येय ही काही संस्थेकरिता नसतात, 'चातुर्वर्ण्यसंस्था' हिचे जे इच्छितकार्य ते कार्य संपल्यावर किंवा ते कार्य तिच्या हातून पुढे न होऊ लागल्यावर बंद पडेल, परंतु तेवढ्याने आपला देश, म्लेंच्छदेश- परकीयांचा देश होईल काय? संन्याशी, आर्यसमाजी, शीख आणि इतरही पुष्कळ पंथ चातुर्वर्ण्यव्यवस्था मान्य करीत नाहीत, म्हणून काय ते परकीय झाले? छे छे ! ते रक्ताच्या, वंशाच्या, देशाच्या नि देवाच्या बंधनांनी आमचे आहेत. 'तं वर्षं भारतं नाम भारती यत्र संततिः' ही व्याख्या शंभर पटीने अधिक चांगली. आपण सर्व हिंदु एकच आहोत, एकराष्ट्र आहोत, कारण आपले एकच रक्त आहे- 'भारती संततीः'

भाषा हिंदुस्थानी (हिंदी)

बुद्धधर्माच्या ह्या उदयास्ताच्या आपल्या ऐतिहासिक कालांत एकसमयावच्छेदेकरून हिंदुस्थानामधील देशी भाषांचा विलक्षण प्रसार नि विस्तार झाला. नि संस्कृत भाषा ही मात्र विद्धान लोकांच्या परंपरेतच, किल्लेकोटाप्रमाणे बंद झाली. ती इतक्या दुर्बलतेने की कोणताही नवा विचार किंवा नवे नामाभिधान, हे सर्वमान्य होण्याच्या आधी, त्याचे संस्कृतमध्ये भाषांतर करावे लागत असे; त्यामुळे साहजिकच नेहमींचा व्यवहार राष्ट्रीय आणि सामाजिक घडामोडी यांचे हळूहळू प्राकृत भाषेतच आविष्करण होऊ लागले. त्यामुळे प्राकृत भाषाच लोकांच्या सजीव आणि उसळणाऱ्या विचारांना नित्य नूतनतेने, प्रभावीपणे नि अचूक रीतीने, मूर्तस्वरूप देण्याला अधिकाधिक समर्थ बनली. त्याचा परिणाम असा झाला की 'सिंधु' आणि 'सिंधुस्थान' हे शब्द जरी काही वेळा संस्कृत ग्रंथात सापडतात तरी संस्कृतमध्ये लिहिणारे विद्वान लोक, त्यावेळच्या भाषागांभीर्याच्या कल्पनेप्रमाणे, आपल्या देशाला 'भारत' हेच नाव प्रामुख्याने देऊ लागले. इकडे सर्व प्राकृत भाषांमधून बहुधा एकमेवाद्वितीय रीतीने अधिक लोकप्रिय नि सजीव अशा हिंदुस्थान याच नावाला लोक पूर्वीच्या अत्यंत प्रिय असलेल्या, 'भारत' किंवा 'आर्यावर्त' या नावांपेक्षा अधिक चिकटून राहिले. संस्कृत मधला 'स' हा हिंदी प्राकृत भाषांमधून अथवा परकीय भाषांमधून 'ह' कसा होतो याच्याबद्दलचे पुनर्विवेचन करण्याची येथे आवश्यकता नाही. त्यामुळे प्रचारात

असलेल्या सर्व देशी भाषांमधून हिंदुस्थान नि हिंदु या नावाचे भरपूर उल्लेख सापडतात. संस्कृत भाषा ही चिरकालापर्यंत आमच्या जातीच्या हृन्मंदिरातील एक धार्मिक नि पवित्र ठेवा म्हणून नित्याचीच राहील. कारण आमच्या लोकांचे मूलभूत ऐक्य तिच्यायोगे भक्कम पायावर उभारले गेले. आमचे आयुष्य तिने संपन्न केले. आमच्या आकांक्षा तिने उदात्त बनविल्या आणि आमच्या जीवनाचा झरा पुण्यमय ठेवला. हे जरी सर्व खरे आहे; तरी पण आपल्या लोकांच्या प्रचलित व्यवहारांमध्ये बोलल्या जाणाऱ्या प्रचलित भाषेचा मान मात्र प्राकृत भाषेनेच पटकाविला. ही प्राकृत भाषा म्हणजे संस्कृतभाषेची सर्वांत वडील मुलगी, जिला अत्यंत अन्वर्थक रीतीने 'हिंदी' अथवा 'हिंदुस्थानी' असे नाव प्राप्त झाले, ती होय. ही 'हिंदी' म्हणजे पूर्वीचे 'सिंधु' अथवा हिंदु यांच्या वाङ्मयाचे नि राष्ट्रीयपणाचे जे वंशज त्यांची भाषा होय. हिंदी ही सर्वस्वी 'हिंदुस्थान' अथवा 'सिंधुस्थान'ची भाषा होय. 'हिंदुस्थानी'ला राष्ट्रीय भाषेची प्रतिष्ठा राष्ट्रभाषेचे स्थान देण्याचा प्रयत्न काही नवा अथवा मारून मुटकून केलेला आहे, असे नाही. हिंदुस्थानामध्ये ब्रिटिश लोकांचे राज्य सुरू होण्याच्या पूर्वी कित्येक शतके ह्याच भाषेच्याद्वारे संबंध हिंदुस्थानमध्ये व्यवहार चालत होता. रामेश्वराहून निघणारा नि हरिद्वारपर्यंत जाणारा, एखादा साधु किंवा व्यापारी याच भाषेने आपले मनोगत सर्व हिंदुस्थानमध्ये अवगत करून देत असे. संस्कृताच्या द्वारे त्यांची पंडितांच्या नि राजेलोकांच्या वर्तुळात ओळख होत असेल; परंतु हिंदुस्थानी मात्र राजसभेपासून पण्यविथिकांपर्यंत (बाजारांपर्यंत) सर्व ठिकाणी अप्रतिहत संचार करण्याचे पारपत्रच असे. एखादा नानक, एखादा चैतन्य, एखादा रामदास यांना ह्या भाषेच्या योगाने सर्व देशभर आपल्या प्रांताप्रमाणेच, मोकळेपणाने शिक्षण देत आणि उपदेश करीत, संचार करता येत होता. नि त्यांनी त्याप्रमाणे तो केलाही. ह्या आपल्या स्वाभाविक रीत्याच असलेल्या राष्ट्रीय भाषेची वाढ आणि विस्तार ही आपली पुरातन जी 'सिंधुस्थान' अथवा 'सिंधु' आणि 'हिंदुस्थान' अथवा 'हिंदु' ही नावे त्यांच्या पुनरुद्धाराशी समकालिन आणि समांतर अशीच झाली. त्याच्या स्वाभाविकच क्रमप्राप्त परिणाम अशा झाला की, हिंदुस्थानच्या ह्या राष्ट्रीय भाषेवर सर्वांचाच समान अधिकार असल्यामुळे तिचेही नाव 'हिंदुस्थानी' अथवा 'हिंदी' असे पडले.

विदेशी आक्रमक

'हूण' आणि 'शक' लोकांना आपल्या पराक्रमाने हुसकून दिल्यावर 'सिंधुस्थाना'ला पुनः एकदा अनेक शतकेपर्यंत अविचलित स्वातंत्र्य प्राप्त झाले. त्यायोगाने ही भूमी पुनः एकदा शांतता आणि समृद्धी यांचे निवासस्थान बनली. स्वातंत्र्याची सर्व सुखे राजापासून रंकापर्यंत सर्वांना मुक्तपणाने मिळू लागली. ह्या स्वातंत्र्याच्या जवळ जवळ एकसहस्त्र वर्षांच्या चिरकालामध्ये जे वैभव नि जो गौरव एकसारखा होत होता त्याविषयी त्या वेळच्या देशभक्त लेखकांनी हर्षनिर्भरतेने अनेक वर्णने केली आहेत. 'ग्रामे ग्रामे स्थितो देवः देशे देशे स्थितो मखः। गेहे गेहे स्थितं द्रव्यं धर्मश्चैव जने जने।।' (भविष्यपुराण, प्रतिसर्ग पर्व). सिंहल देशापासून तो काश्मिरपर्यंत एका रजपूतांचीच घराणी राज्य करीत होती. पुष्कळ वेळा लग्नासंबंधाचे त्यांचे जिव्हाळ्याचे संबंध जमत नि त्याच्याहीपेक्षा शौर्याच्या नि एकाच संस्कृतिच्या पूर्वपरंपरेने ते एकमेकांशी अधिक संबद्ध

होत. सर्व राष्ट्राचे जीवनयापन हे उदार आणि उदात्त अशा एकतानरीतीने होत होते; आणि ही राष्ट्रीय भाषेची वाढ, त्याच, अंतर्गत असलेल्या, राष्ट्रीय जीवनैक्याचे बाह्य निदर्शन होते.

परंतु वारंवार इतिहासामध्ये दिसून येते त्याप्रमाणे हिच अबाधित शांती आणि समृद्धी आपल्या 'सिंधुस्थाना'ला खोट्या सुरक्षितपणाच्या विश्वासाने आणि केवळ स्वप्नसृष्टीमध्ये विहार करण्याच्या संवयीने गाफील करून ठेवती झाली. अखेर ज्या दिवशी, गझनीच्या महंमुदाने, सिंधुस्थानची सीमा, जी सिंधुनदी ती ओलांडून सिंधुस्थानवर स्वारी केली. त्यादिवशी ही मूढ झोप मोडली जाऊन सिंधुस्थान खडबडून जागा झाला. त्या दिवसापासून भीषण असा जीवनसंग्राम सुरू झाला. परकीयांशी जमलेल्या झगड्यावाचून दुसरी कोणतीही गोष्ट, आत्मीयतेची जाणीव इतकी तीव्र करू शकत नाही. अनेक प्रकारच्या लोकांमध्ये ऐक्य घडवून त्यांची एका राष्ट्रांत नि अनेक राष्ट्रांची, एकाच शासनसंस्थेत उत्क्रांती करण्याचे काम, समान शत्रूच्या चढाईइतके दुसरे कशानेही होत नाही. द्वेष हा ज्याप्रमाणे फूट पाडतो त्याचप्रमाणे संधीही घडवून आणतो. ज्या भयंकर दिवशी तो प्रसिद्ध मूर्तिभंजक, सिंधुनदी उतरून अलीकडे आला; त्या वेळेइतकी हिंदु स्थानाला एकजीव होण्याला दुसरी कोणतीही अधिक परिणामकारी नि बलवत्तर संधी प्राप्त झाली नाही. मुसलमान लोक ह्याच्याही आधी कासीमच्या अधिपत्त्याखाली सिंधुनद उतरले होते. परंतु तो घाव केवळ वरचा नि ओझरता लागला होता. कारण हिंदुस्थानच्या हृदयावर काही घाव बसला नव्हता नि तसा मुळी उद्देशही नव्हता. खरा संघर्ष महंमदापासून हटातटाने सुरू झाला नि तो अन्ततोगत्वा, असे म्हणावयास काही हरकत आहे का की अबदाल्लीसवेच संपला. वर्षांपाठीमागून वर्षे, तपापाठीमागून तपे, शतकांपाठीमागून शतके हा लढा चालू होता. अरबस्थानांतला पूर्वीचा अरबस्थानपणा सर्व निघून गेला. इराण उद्ध्वस्त झाला. इजिप्त, सिरिया, अफगाणिस्थान, बलुचिस्थान, तार्तरी, थेट ग्रानडापासून तो गझनीपर्यंत राष्ट्रेच्या राष्ट्रे नि अनेकविध संस्कृति इस्लामच्या शांततेच्या तरवारीपुढे चक्काचूर होऊन गेल्या! परंतु हिंदुस्थानात मात्र प्रथमच हा चमत्कार घडला की, इस्लामच्या तरवारीला आघात करण्यातच फक्त यश आले, परंतु तो आघात सर्वनाश मात्र करू शकला नाही. प्रत्येक आघाताबरोबर ही समशेर, अधिकाधिक बोथट होऊ लागली. प्रत्येक वेळेला हिचा घाव खोल गेला. परंतु प्रत्येक वेळेला घावातून बाहेर येऊन पुनरपि घाव करण्याकरिता ही उचलली जाताच पूर्वीचा व्रण भरून आलेला आढळे. जित झालेल्यांचा चिवटपणा जेत्यांच्या चिवटपणापेक्षा अधिक चिवट ठरला. ह्या उभयपक्षांमधील हे अंतर केवळ उग्र होतं; इतकेच नाही; परंतु ते भीषणतेने असम होते. ज्यांच्याशी हिंदुस्थानाला संघर्ष करावा लागला ते काही एक जाती, एक राष्ट्र, एक लोकसंघ असे नव्हते. तर जवळ जवळ सर्व आशिया खंडाशी नि नंतर मग लगेच सर्व युरोपखंडाशी हिंदुस्थानाला संघर्ष करावा लागला. अरब लोक सिंध प्रांतात शिरले नि त्यांना एकट्यांनाच यापेक्षा काही अधिक करता आले नाही. लवकरच त्यांना स्वतःचे स्वातंत्र्यही स्वतःच्या देशांत सुरक्षित ठेवता आले नाही. पुढे तर एक जाती ह्या दृष्टीने त्यांचे नावही ऐकू येईनासे झाले. परंतु इकडे हिंदुस्थानाला मात्र एकट्याला अरब, पर्शियन, पठाण, बलुची, तार्तार, तुर्क, मोगल वगैरे जातींच्या जगाला व्यापणाऱ्या प्रचंड झंझावाताने व्याप्त

झालेल्या प्रत्यक्ष मानवी सहारा वाळवंटाशी सारखा संघर्ष करावा लागला. धर्म, ही एक प्रचंड प्रचोदक शक्ती आहे. त्याचप्रमाणे लूट करण्याची चटक हीही एक अशीच शक्ती आहे. परंतु जेव्हा धर्मबुद्धी ही लुटीच्या लालसेने चेतविली जाते आणि लुटीची इच्छा, ही धार्मिक बुद्धीला सखीप्रमाणे होते. त्या वेळी ह्या दोहोंच्या संमेलनाने जी एक प्रचोदकशक्ती उत्पन्न होते; तिला साम्य म्हणजे यांच्या मार्गात जो मानवी संहार आणि उद्ध्वस्तता पसरते तीच केवळ होय. ज्या दिवशी महंमदाने प्रथम सिंधुनदी ओलांडली आणि हिंदु भूमीवर स्वारी केली त्यावेळी ह्या अशा शक्ती एकत्रित होऊन जणू स्वर्ग आणि नरक यांचा संयोग होऊन त्यांच्या दुर्दमनीय प्रक्षुब्धतेपुढे, निस्तब्ध हिंदुभूमी चमकून गेली. दिवसांमागून दिवस, तपामागून तपे, शतकामागून शतके, हे भीषणयुद्ध चालले होते. हिंदुस्थानने अगदी एकाकी असतांही नैतिक दृष्टीने आणि लष्करी बाण्याने हे युद्ध लढत ठेवले होते. ज्यावेळी अकबर सिंहासनावर बसला आणि दारासुकोहाचा जन्म झाला; त्यावेळी या लढाईतला नैतिक विजय मिळाला. औरंगजेबाने, नैतिक क्षेत्रात झालेली ही दुर्दैवी हानी भरून काढण्याचे वेडेपिसे उन्मत्त प्रयत्न केले. परंतु त्यायोगे समरांगणातसुद्धा त्याचा पराभव होण्यास सहाय्य मात्र झाले. शेवटी भाऊने मोंगलांच्या साम्राज्य सिंहासनावरच घणाचा घाव घातला नि ते विदीर्ण केले. पानिपताचा दिवस उगवला. हिंदुनी ती लढाई गमावली, परंतु ते मोठे युद्ध जिंकले. यापुढे कोणाही अफगाणाची दिल्लीमध्ये घुसण्याची छाती झाली नाही. उलट जो हिंदुविजयध्वज आपल्या मराठ्यांनी अटकेपर्यंत नेला होता. तो शीख लोकांनी स्वीकृत केला. नि सिंधुनदीच्या पार नेऊन काबुल नदीच्या तीरास भिडविला.

कार्यव्यापृत हिंदुत्व

या सतत चाललेल्या भीषण संघर्षामध्ये आपल्या लोकांना आपण हिंदु आहोत याची प्रखर जाणीव झाली. ते सर्व आपल्या इतिहासात पूर्वी कधीही झाले नव्हते, इतके एकराष्ट्रीयत्वाच्या बंधनाने बद्ध झाले हे आपण नेहमी ध्यानात ठेवले पाहिजे. आतापर्यंतचे सर्व विवेचन आम्ही सामान्यतः हिंदुसंचालनाच्या –हिंदुत्वाच्या, हिदुधर्म (हिंदु इझम)च्या अर्थातच नव्हे, सार्वत्रिक स्वरूपाविषयी केले. त्यातील कोणत्याही एका विवक्षित तत्वासंबंधी किंवा धार्मिक पंथासंबंधी नव्हे. सनातनी, सत्नामी, शीख, आर्य, अनार्य, मराठे, मद्रासी, ब्राह्मण, पंचम या सर्वांनी हिंदु म्हणूनच आपत्ती भोगल्या. हिंदु म्हणूनच विजयाचा वाटा घेतला. तेथील शत्रु आणि मित्र दोघांनीही आपल्या भूमीला नि आपल्या लोकांना 'हिंदुस्थान' नि 'हिंदु' हीच अभिधाने इतर सर्व वर्ज्य करून टिकवून ठेवण्यासारखेच यत्न केले. 'आर्यावर्त' आणि दक्षिणापथ', 'जंबुद्वीप' आणि 'भारतवर्ष' या नावापैकी कोणतेही नाव हिंदुस्थान या नावात जो राजकीय आणि संस्कृतिनिदर्शक अर्थ भरलेला आहे, तो समावू शकला नाही. सिंधुनदीच्या या बाजूला राहणारे जे जे लोक या सिंधुपासून त्या सिंधूपर्यंत-सिंधुनदापासून तो समुद्रापर्यंत पसरलेली जी भूमी तिला आपली जन्मभूमी मानीत होते. ते ते लोक हिंदुस्थान या एकाच शब्दाने आपला प्रत्यक्ष उल्लेख होतो असे समजत होते. आमच्या शत्रूंनी आमचा हिंदु म्हणूनच द्वेष केला. आणि त्यासरशी निरनिराळे जनसमूह नि जाती निरनिराळी मते आणि पंथ यांच्या विविधतेने समृद्ध मानवसमूह जो

अटकपासून कटकपर्यंत पसरला होता, अचानक जणू काय एकमेव व्यक्तीमत्व म्हणून साकारला. इ.स. १३०० पासून १८०० पर्यंत थेट काश्मीरपासून तो सीलोनपर्यंत नि सिंधुपासून तो बंगालपर्यंत जे अनेक कधी समांतर तर कधी परस्परसंबद्ध असे निरनिराळे प्रसंग घडून आले. त्यांचे सविस्तर नि यथातथ्य विवेचन करून त्यातून या सर्व अनेकत्वांतही मूलभूत एकत्वाचा धागा कसा अनुस्यूत झाला होता ह्या दृष्टीने हिंदूंच्या चळवळींचा इतिहास आजपर्यंत कोणीही लिहिला नाही. असो, जाता जाता, उल्लेख केल्यावाचून आम्हांस रहावत नाही. कारण या सर्व चळवळींचा हेतू हिंदुस्थानची प्रतिष्ठा, कीर्ती, नावलौकीक आणि स्वातंत्र्य यांचे रक्षण करणे आणि हिंदुत्वाच्या केवळ 'हिंदुइझमच्या हिंदुधर्माच्याच नव्हे, संस्कृतीचे ऐक्य आणि नागरी जीवन अखंड टिकवून ठेवणे हाच होता; हे रक्षण करण्याकरिता रणांगणांवर शेकडो लढाया लढाव्या लागल्या नि अनेकविध राजकारणाचे डावपेच राजपरिषदांच्या सदनांतून तंत्रयुक्तींचा आश्रय करीत कुशल राजनीतिज्ञतेने करावे लागले. हा एक 'हिंदुत्व' शब्द, आपल्या संबंध राजकारणाच्या शरीराचा जणु काय पाठीचा कणाच झाला होता. काश्मीरातील ब्राह्मणांचे दुःख पाहून, मलबारामधल्या, नायर लोकांचे ह्रदय दुःखित होई. आपल्या भाटांनी हिंदूंच्या पराभवांची शोकगीते गायिली. आपल्यांतल्या द्रष्ट्यांनी हिंदूंच्या पराक्रमांना स्फूर्त केले. आपल्यातील योद्धे हिंदूंच्या लढाया लढले. आपल्यांतील संतांनी हिंदूंच्या प्रयत्नांना आशिर्वाद दिले. आपल्यांतील राजनीतीमंत्रणा विशारदांनी हिंदूंचा भविष्यकाळ घडविला नि व्यवहार कुशल राजनितीज्ञांनी आपल्या मतांनी हिंदूंच्या घावांवर अश्रु गाळले आणि त्यांच्या विजयाचा हर्ष मानला.

या सर्व गोष्टींना, आपल्या पूर्वजांच्या ग्रंथांतून आधार दाखवून त्या सिद्ध करावयास एक मोठा ग्रंथ लिहावा लागेल. परंतु तूर्त हातामध्ये ज्या विषयाचे निरूपण घेतले आहे, त्यामध्ये हा प्रांत येत नसल्याने हे काम जरी अत्यंत मोहक असले तरी ते येथे करता येत नाही आणि म्हणून आपल्या हिंदुजातीच्या अत्यंत प्रमुख अशा अधिकारी पुरुषांच्या लेखणीतून वा वाणीतून अत्यंत स्फूर्तिदायक असे काही थोडेच निवडक उतारे देण्यावर समाधान मानावे लागत आहे.

हिंदी भाषेमध्ये आजपर्यंत जे ग्रंथ लिहिले गेले आहेत त्या जुन्या आणि नव्या ग्रंथांपैकी, चंदबरदाई ह्या प्रसिद्ध भाट कवीने केलेला 'पृथ्वीराज रासो' हा ग्रंथ, आतापर्यंतच्या संशोधनाप्रमाणे अत्यंत जुना नि अधिकारयुक्त असा मानला गेला आहे. याच्या आधी झाली अशी फक्त एकच कविता प्रसिद्ध आहे. परंतु सुदैवाची नि आश्चर्यांची गोष्ट म्हणजे ह्या आपल्या उत्तर हिंदुस्थानी भाषेमधील अगदी पहिल्या रचल्या गेलेल्या कवितेमध्ये हिंदुस्थान हा शब्द देशभक्तीच्या उर्मीने आणि स्वाभिमानी वृत्तीने उपयोगात आणलेला आहे. चंदबरदाईचा पिता जो 'वेन कवि' तो पृथ्वीराजाच्या पित्याला, अजमीरच्या राजाला- उद्देशून पुढीलप्रमाणे म्हणतो :-

"अटल ठाट महिपाट, अटल तारागढथानं
अटल नग्र अजमेर, अटल हिंदव अस्थानं
अटल तेज परताप, अटल लंकागढ डंडिय
अटल आप चहुवान, अटल भूमिजस मंडिय

संभरी भूप सोमेस नृप, अटल छत्र ओपै सुसर

कविराव वेन आसीस दे, अटल जगा रजेसकर"

चंदबरदाई हा हिंदी वाङ्मयांतील आदिकवि होय. ज्यावेळी मुसलमान लोकांचा पाय, पंजाबमध्येसुद्धा रूजला नव्हता. तेव्हा अत्यंत मानधनवृत्तीच्या रजपूत लोकांना, आपल्या शत्रूंनी शोधून काढलेले, हीनपणाचे टोपण नाव, खाली मान घालून स्वीकृत करण्याचे नि तेच आपले राष्ट्रीय अभिमानाचे निदर्शक मानण्याचे काहीच कारण नव्हते. शहाबुद्दीनचा गर्व दलित करून, ज्यावेळी त्याला हिंदूंनी कसे कैद केले नि 'पुनः मी हिंदूभूमीकडे डोळा वर करून बघणार नाही' अशी शरणचिठी त्याने दिल्यावर उदारहृदयी पृथ्वीराजाने, त्याला मुक्त करून कसे परत जाऊ दिले. याचे वर्णन करतांना चंदभाट म्हणतो :-

"राखी पंचदीन साही अदव आदर बहु किन्नौ

सुज हुसेन गाजी सुपूत हथ्थै ग्रही दिन्नौ

किय सलाम तिनबार जाहु अपन्ने सुथानह

मति हिंदुपर साही सज्जि आऔ स्वस्थानह" (पृ. रासो स.६)

परंतु शहाबुद्दीन हा काही हिंदूंचे हे औदार्य स्मरणारा इसम नव्हता. पुनः पुनः त्याने मागचे उपकार विसरून जाऊन, एखाद्या सर्पासारखा आपला फणा उभारावा नि पुनः पुनः भयंकर समरकंदन सुरू व्हावे नि त्यामुळे त्या स्वर्गीय विघ्नसंतोषाच्या -नारदाच्या -आनंदास पारावार उरू नये.

"जब हिंदुदल जोर हुअ छुट्टी मीरघर भ्रम

इसमय अरबस्तान चला करने उब्दसाक्रम"

"जुरे हिंदु मीर, बहे खग्ग तारं,

मुखे मारमारं बहे सूरसारं

हिंदु म्लेंच्छ अधाअ घाअन

नंची नारद युद्ध चायन!!"

परंतु हिंदूंचा समूळ उच्छेद करण्याचे शहाबुद्दीनाने जरी, भगीरथ प्रयत्न केले; तरी शहाबुद्दीनाचा अंती पराजय झाला नि शहाबुद्दीनाला, पज्जूनरायाने पुनरपि कैदी केले ही विजयानंदाची वार्ता ऐकून दिल्लीनगर आनंदाने बेशुद्ध होऊन गेले; दिल्लीच्या नागरिकांनी दिल्लीश्वर पृथ्वीराज ह्यांचे अभिनंदन केले.-

"आज भाग चहुआन घर।

आज भाग हिंदवान।।

अन जीवित दिल्लीश्वर।

गंज न सक्कै आन।।

आजपर्यंत ज्याने अनेक वचनभंग केले होते; त्याच शहाबुद्दीनाने, पुनः एकदा, गंभीरपणाने वचने दिली नि पुनः आपली सुटका करून घेतली. पुनः एकदा नि यावेळी शेवटच्याच वेळेला त्याने

हिंदुस्थानवर स्वारी केली आणि एका दुष्ट धडकीसरशी थेट दिल्लीच्या वेशीपर्यंत तो येऊन धडकला. 'हिंदपती' पृथ्वीराजाने, घाईघाईने, आपले लढाईचे सल्लागार मंडळ बोलाविले. शहाबुद्दीनाने, उन्मत्तपणाने, लढाईचे आव्हान केले, ते ऐकून सर्व रावळ नि सामंत हे कृद्ध होऊन गेले. त्यावेळी चामुंडराय याने मुसलमान दूताला निरोप सांगितला की तुझ्या शहाला, त्याने मागे येथील जी पदधूलि चाटली होती, तिची आठवण दे नि सांग कीः-

'निर्लज्ज म्लेंच्छ लजै नही। हम हिंदु लजवान्।।

शेवटचा तो घोर दिवस जवळ येऊन ठेपला नि दोन्हीही पक्षांना, हे कळून चुकले की, आतांचा प्रसंग निकराचा आहे. चंदबरदाईने, ज्यावेळी हम्मीरने विश्वासघात केला; त्याच दिवशी कुलस्वामीनी दुर्गादेवीला, खालीलप्रमाणे अत्यंत सद्गदित अंतःकरणाने नि देशभक्तीच्या उर्मीने करुण प्रार्थना केली.

"द्रुग्गे हिंदुराजान बंदीन आयं
जपै जाप जालधर तू सहाय
नमस्ते नमस्ते अ जालंधरानी
सुरं आसुरं नागपूजा प्रमानी"

ह्या महासमराचे भयंकर वृत्त निवेदन करून, अखेर पृथ्वीराजाने, कशा चातुर्यांच्या कटाने शहाबुद्दीनाला ठार केले याचे रसभरित वर्णन देऊन स्वातंत्र्यरक्षणार्थ पतन पावलेल्या, हिंदूंच्या ह्या सम्राटाला शेवटचे खालील करुणामय वंदन करून, कवीने आपले काव्य पूर्ण केले आहेः-

"धनि हिंदु प्रथिराज, जिने रजवट्ट उजारिय
धनि हिंदु प्रथिराज, बोल कलीमझ्झ उगारिय
धनि हिंदु प्रथिराज, जेन सुविहान ह संध्यो
बारबारह ग्रहिमुक्की, अंतकाल सर बंध्यो"

'रासो' या सर्व ग्रंथामध्ये हे एक ध्यानात ठेवण्यासारखे आहे की, जरी 'भारत' ह्या शब्दाचा उपयोग 'महाभारत' या अर्थी केला असला; तरी 'भारतवर्ष' या अर्थी क्वचितच केला आहे. जी ही गोष्ट आपल्या उत्तर हिंदुस्थानातील प्राचीनतम देशी बोलीभाषेतील (हिंदी) ग्रंथांत सापडते. तीच गोष्ट अगदी थेट हिंदुलोकांच्या पुनरुज्जीवनापर्यंतच्या मोठ्या त्रासदायक कठीण कालखंडात नि हिंदूंच्या मुक्ततेच्या समरयुद्धाच्या कालावधीपर्यंत झालेल्या देशीभाषांच्या (बोलीभाषांच्या) विकासाच्या विषयातसुद्धा दिसून येते. उपदेशक नि तत्ववेत्ते त्या (पुनरुज्जीवनाच्या) चळवळीचे अध्वर्यु रामदास यांनी आपल्या एका भविष्यदर्शी नि गूढ काव्यवचनामध्ये त्यांना पडलेल्या एका स्वप्नासंबंधी उल्लेख केला आहे. नि विजयभराने परंतु कृतज्ञताबुद्धीने हे पडलेले स्वप्न बहुतांशी प्रचीतीला आल्याचे नमूद करून ठेवलेले आहे :-

"स्वप्नी जे देखिले रात्री, ते ते तैसेचि होतसे
हिंडता फिरता गेलो, आनंदवनभूवनी ।।१।।
बुडाले सर्वही पापी, हिंदुस्थान बळावले

अभक्तांचा क्षयो झाला, आनंदवनभूवनी।।२।।
कल्पांत मांडिला मोठा, म्लेंच्छ दैत्य बुडावया
कैपक्ष घेतला देवी, आनंदवनभूवनी।।३।।
येथून वाढला धर्म, राजधर्मासमागमें
संतोष मांडिला मोठा, आनंदवनभूवनी।।४।।
बुडाला औरंग्या पापी, म्लेंच्छसंहार जाहला
मोडिला मांडिली छत्रे, आनंदवनभूवनी।।५।।
बोलणे वाउगे होते, चालणे पाहिजे बरे
पुढे घडेल ते खरे, आनंदवनभूवनी।।६।।
उदंड जाहले पाणी, स्नानसंध्या करावया
जपतप अनुष्ठाने, आनंदवनभूवनी।।७।।
स्मरले लिहिले आहे, बोलता चालता हरी
राम कर्ता, राम भोक्ता, आनंदवनभूवनी।।८।।

भूषण ह्या नावाचा सर्व राष्ट्रीय भाटांमध्ये अग्रेसर असलेला असा एक भाट होता. ज्यावेळी हिंदूंच्या पुनरुत्थानाप्रीत्यर्थ जिकडे तिकडे समर चालले होते. त्यावेळी हा भाट सर्व देशभर, जेथे जेथे हिंदुत्वाकरिता संघर्ष चाललेला होता तेथे तेथे जाऊन प्रत्येक 'हिंदवाना' संघर्षाकरिता उद्युक्त नि उत्थित करीत होता. त्याने औरंगजेबाला खालीलप्रमाणे आव्हान दिले.

"लाज धरौ शिवजीसे लरौ
सब सैयद सेख पठान पठायके।
भूषण ह्या गढकोटन हारे
उहां तुग क्यो मठ तोरे रिसायके।।
हिंदुनके पती सों न विसात
सतावत हिंदु गरीबन पायके।
लीजै कलंक न दिल्लीके
बालम आलम आलमगीर कहायके।।"

पुन्हा दुसऱ्या एका ठिकाणी भूषण म्हणतोः-

"जगत मे जीते महावीर महाराजन ते
महाराज बावन हूं पातसाह लेवाने।
पातसाह बावनौ दिल्लीके पातशाह दिल्लीपती
पातसाह जीसो हिंदुपती सेवाने"
"दाढीके रखैयन की दाडीसी रहती छाति
वाढी जस मर्याद हद्द हिंदुवानेकी
कढी गयी रयितके मनकी कसक मिट गयी

ठसक तमाम तुरकानेकी
भूषण भनत दिल्लीपती दिल धकधका सुनिसुनि
धाक सिवराज मरदानेकी
मोठी भयि चंडी बिन चोटीके चबाय सीस
खोटी भयी संपत्ती चक ताके घरानेकी।।"

शिवाजीने जी जी महाकृत्ये केली, त्याविषयी भूषण कवि म्हणतोः-

"राखी हिंदुवानी, हिंदुवानके तिलक राख्यो,
स्मृति और पुराण राख्यो, वेद विधी सुनि मैं
राखी रजपूती राजधानी राखी राजनकी,
धरामें धरम राख्यो राख्यो गुण गुणीमें
भूषण सुकविजीती हद्द मरहट्टनकी, देसदेस
कीरती वाखानी तव सुनी मैं
साहिके सुपूत सिवराज समसेर तेरी, दिल्लीदल
दाबिके, दिवाल राखि दुनिमैं।।"

शिवाजी नि त्यांच्या वेळच्या देशवीरांनी जी अचाट कामगिरी केली ती अशा दृष्टीने अखिल हिंदुस्थानामध्ये सर्व लोक पहात होते. भूषण हा जरी स्वतः मराठा नव्हता; तरीही शिवाजी महाराजांपासून तो बाजीरावांपर्यंत प्रत्येक विजयीवीराची स्वारी जणू काय आपली स्वतःचीच स्वारी आहे अशा भावनेने सर्वांना त्याविषयी अभिमान वाटत असे. भूषण हा हिंदूतला हिंदु होता नि त्याच्या आयुष्याच्या शेवटच्या क्षणापर्यंत हिंदु जातीच्या पुनरुत्थानाच्या चळवळीला तो आपल्या हृदयोद्दीपक काव्यांनी सारखे प्रोत्साहन देत होता. आपल्यातील अग्रेसर नेत्यांच्या मनावर ह्या चळवळीचे महत्व बिंबवीत होता. बुंदेलखंडचा प्रतापी छत्रसाल हा भूषण कवीचा दुसरा एक आवडता काव्यनायक होताः-

"हवर हरट्ट साजि, गैवर, गरट्ट समपैदर थट्ट फौज तुरकानकी
भूषण भनत रायचंपतिको छत्रसाल रोप्यो रनख्याल
व्हैके ढाल हिंदवानेकी"

आणि छत्रसालाची केलेली ही स्तुती अन्यथा नव्हती. छत्रसाल हा खरोखरीच शिवाजी, राजसिंह गुरुगोविंदसिंह यांच्याप्रमाणेच 'ढाल हिंदवानेकी' होता. तो स्वतःला हिंदुत्वाचा एक कैवारी (पाठीराखा) होता; याच दृष्टीने पाहत होता.

"हिंदु तुरक दीन द्वै गाये।
तिनसो बैर सदा चली आये।।
लेख्यो सुर असुरनको जैसो।
केहरी करिन बखानो तैसो।।
जबते शहा तखतपर बैठे।

तब तै हिंदुन सौ उर डाठे।।

सहगेकर तीरथनि लगाये।

वेद देवाल निदर ढहाये।।

सब रजपूत सीर नित नावै।

ऐड करे नित पैदल धावे।।

ऐड एक शिवराज निबाही।

करै आफ चित्तकी चाही।।

आठ पातसाही झुक झोरै।

सूबनी बांधि डांड लै छोरै।।"

छत्रसालांनी श्रीशिवाजी महाराजांची जी ऐतिहासिक भेट घेतली त्यायोगे तीत, शिवछत्रपतींकडून त्या थोर बुंदेल्यांच्या नेत्याला चांगले उत्तेजन मिळाले. ते म्हणतात,

'तुम छत्री सिरताज।

जीत अपनी भूमिकौ करौ देशको राज।।"

यानंतर त्यांनी सुजानसिंह या बुंदेलखंडांतील प्रबल रजपूत सरदारांची गाठ घेतली. त्यांच्या संभाषणामध्ये, सुजानसिंह यांनी त्या वेळच्या राजकीय परिस्थितीचे मोठे हृदयवेधक, वर्णन केले आहे.

" पातसाह लागे करन,

हिंदुधर्म कौनासु

सुधि करी चंपतरायकी,

लअ बुंदेला सासु

जब तै चंपती करयौ पयानौ,

तबतै परयौ हीन हिंदवानौ

लग्यो होग तुरकजको जोरा,

को राखे हिंदुकनो तोरा

अब जो तुम कटी कसौ कृपानी,

तौ फिरि चढे हिंदुमुख पानी"

याप्रमाणे वर्णन करून त्या वृद्धराजा सुजान-सिंहाने आपली तरवार नि आपले हृदय छत्रसालाला अर्पण केले आणि त्याला नि त्याच्या महत्कार्याला अंतःकरणपूर्वक आशिर्वाद दिले.

" यह कही प्रिती हिये उमगायी।

दिये पान किरवान बधाई

दोऊ हाथ माथपर राखे।

पूरन करौ काज अभिलाखे

हिंदुधरम जग जाअ चलावौ।

दौरी दिलीदल हलनी हलावो" (छत्रपकाश)

शीख लोकांचे महान गुरू तेगबहादूर यांनी पंजाबमध्ये केवळ, या हिंदुमोचनाच्या आंदोलनाला उत्तेजित केले; एवढेच नव्हे; तर त्याकरीता आपले प्राणही अर्पण केले आणि असेही सांगतात की ज्यावेळी काश्मीरमधील ब्राह्मण लोकांवर जुलूम होऊ लागला. त्यांच्यावर मुसलमान व्हा नाहीतर मरा, असा प्रसंग आला. त्यावेळी त्यांनी तेगबहादुराजवळ याचना केली, तेव्हा त्यांनी सांगितले कीः-

"तुम सुनो दिजेसु ढिग तुर्कसु अबैसु अबैसु अमगावो
अक पीर हमारा हिंदु भारा भाईचारा लख-पावो
है तेगबहादुर जगत उजागर ता आगर तुर्क करो
तिसपाछे तबही हम फिर सबही बन है तुरक भरो" (पंथपकाश)

आणि ज्यावेळी त्याला आपल्या जातीच्या नि धर्माच्या शत्रूंनी आव्हान दिले; त्यावेळी त्याने धीटपणे सांगितले की,

"तिन ते सुन श्री तेगबहादूर।
धर्म निवाहन विषे बहादूर
उत्तर भनयों धर्म हम हिंदु।
अति प्रियको किमकरे निकंदु" (सूर्यपकाश)

ह्यांचा त्रिभुवनविख्यात पुत्र, गुरू गोविंदसिंग हा एकसमयावच्छेदेंकरून, कवि तत्ववेत्ता नि आपल्या हिंदुजातीचा एवं हिंदुसंस्कृतिचा संरक्षक योद्धा होता. एकाच अंतःस्फूर्तिच्या क्षणात तो गर्जून उठला की,

"सकल जगतमे खालसा पंथ गाजे
जगे धर्म हिंदु सकल भंड भाजे।। (गुरू गोविंदसिंहकृत 'विचित्र नाटक')

'शिवछत्रपतींचे चरित्र' या जुन्या पुस्तकांत शिवचरित्रकार म्हणतात- "शिवाजीच्या मनांत आले, जे आपण हिंदु सर्व दक्षिण देश यवनांनी पादाक्रांत केला. क्षेत्रास पीडा केली. हिंदुधर्म बुडविला. प्राणही देऊन धर्म रक्षूं. आपले पराक्रमे नवीन दौलत संपादू ते अन्न भक्षूं" परंतु धोरणी आणि विश्वासपात्र दादाजींनी त्यास समादेश (उपदेश केला) दिला--

"आपण म्हणता ते कार्य चांगले खरे पण याचा शेवट लागणे परम दुष्कर. यास मातबर स्थले असावी. हिंदु राजे नि हिंदु फौजा जागजागी साहयाकर्त्या असाव्या. ईश्वराचे अनुकूल्य नि सिद्ध पुरुषांचा आशिर्वाद असता अशा गोष्टी घडतील." (चिटणीस-बखर)

आणि तरीही दादाजींनी ह्या सर्व आंदोलनाची सूत्रचालना केली. इ.स. १६४६ त, आपल्या एका तरुण सहकारी देशभक्ताला, तरूण शिवाजी लिहितात "शहास तुम्ही आपली बेमानगिरी करीत नाही. आदि कुलदेव स्वयंभू. त्यांनी आम्हास यश दिले नि पुढे तो मनोरथ हिन्दवी स्वराज्य करून पुरविणार आहे. हे राज्य व्हावे हे श्रींचे मनात फार आहे."

श्री. राजवाडे ह्यांच्याजवळ या पत्राची मूळ प्रत आहे नि त्यावरून जणु काय सतराव्या नि अठराव्या शतकांतील, हिंदूंच्या पुनरुज्जीवनाच्या आंदोलनाचे सर्व सारच कळून येते. हे आंदोलन काही उपाध्यायांनीच केलेले नव्हते. हे आंदोलन 'हिंदवी स्वराज्य- हिंदूंचे साम्राज्य'-यांचे होते. ह्याच ध्येयाने शिवाजी ज्या वेळी केवळ बालवयाचे होते त्यावेळीच, त्यांच्या कल्पनेला चेतविले नि त्यांच्या हातून, महत्कृत्ये करविली. प्रत्यक्ष, शिवाजी महाराजांच्या तोंडूनच हे आपणास कळते.

परंतु जेव्हा एक रजपूत सरदार जयसिंगच, शिवाजी महाराजांना जिंकण्याचा विडा उचलून आला; त्यावेळी साहजिकच शिवाजी महाराजांची प्रतिरोधक शक्ती, पराङ्मुख बनली. पूर्वीची, हिंदुत्वाची संरक्षक ढाल असलेले रजपूतच, ज्या वेळेला त्यांच्या सधर्मीय बंधूंचे रक्त आपल्या रक्तासवे सांडण्यास सिद्ध झाले; तेव्हा- नि हे सर्व कशाकरिता? तर, मुसलमानांनी सुखाने राज्य करावे! हा देखावा नितांत निरुत्साह करणारा होता. शिवाजी जयसिंगाला म्हणतात -"तुम्हास जे किल्ले पाहिजेत ते मी देतो. ध्वज चढवितो, पण मुसलमानांस यश न देणे. मी हिंदू, आपण रजपूत तेव्हा हिंदूच. राज्य मूळचे हिंदूंचे. हिंदु धर्म रक्षकापुढे मी डोके शतदा नमवीन. पण हिंदुधर्माची मानहानी होईल असे कधीही घडणार नाही!!

जयसिंगांचे हृदय शिवाजी महाराजांचे हे शब्द ऐकून निःसंशय हलले नि त्यांनी उत्तर केले- "औरंगजेब बादशहा पृथ्वीपती. त्यार्शी, तुम्ही सख्य करावे. शत्रुत्वाने राहून ह्या काली, परिणाम लागणार नाही. आम्ही हिंदू जयपूरचे राजे. तुम्ही हिंदूच; तुम्ही हिंदुधर्म स्थापन करता, यास्तव आम्ही तुम्हास अनुकूल आहो."

शिवाजी महाराजांच्या अधिपत्त्याखाली हिंदुसत्तेचा उदय झाला. हे पाहून सर्व हिंदुस्थानातील प्रत्येक हिंदुहृदयास जणु काय, विजेचे धक्के बसले. शतकोशतकींच्या जुलमाने, त्रस्त झालेल्यांना ते प्रत्यक्ष अवतारच -उद्धारकच-वाटले. सावनूर जिल्ह्यातील मुसलमानांच्या जोखडाखाली वाकून गेलेले लोक, शिवाजी महाराजांची, खालीलप्रमाणे, करुणा भाकतातः- "हा युसुफ फार खस्त आहे, बायकापोरास उपद्रव देणे, जुलूम गोवधादी निंद्य कर्मे करतो. आम्ही त्याचे हाताखाली वागण्यास कंटाळलो. तुम्ही हिंदुधर्माचे संस्थापक, म्लेंच्छांचे नाशक म्हणून तुम्हाकडे आलो. तुम्हाकडे आम्ही आलो; म्हणून आमचे द्वारा चौकी बसली आहे. अन्नपाण्यावाचून जीव घेण्यास उद्युक्त झाले आहेत. तरी, रात्रीचा दिवस करून येणे."

आपला भाऊ व्यंकोजी ह्याला तंजावरची जहागीर परत देतांना, श्री शिवाजींनी जी अट घातली ती अशी होती की, मुसलमानी सत्तेचे स्वामित्व त्यांनी मानू नये. शिवाजी महाराजांनी त्याला लिहिले, दृष्ट हिंदुविद्वेषी यांस आपले राज्यात ठेवू नये.'

स्वातंत्र्याच्या युद्धामध्ये, संताजी घोरपडे नि त्यांचे बंधु यांनी जी राष्ट्रीय कामगिरी केली; त्याच्यासंबंधात त्यांचा गौरव करण्याकरिता राजाराम महाराजांनी बहिरजी यांना, अत्यंत उच्च दर्जाची नि अभिमानास्पद असलेली, 'हिंदुराव' अशी पदवी समर्पण केली. जेव्हां, जिंजीच्या वेढ्यामध्ये, मराठे सैन्य रेटले जाऊ लागले; त्यावेळी त्या वेढ्यातून निसटून जाण्याकरिता मोंगल सेनापतीच्या अधिपत्त्याखाली असलेल्या मराठे सैनिकांची मने वळविण्याचा एक प्रयत्न

करण्यांत आला. "नागोजी राजे यांजकडे संधान केले, तुम्ही आम्ही एक झाल्यास ही फौज मोडून हिंदुधर्म जतन करू. त्यापक्षी तुम्ही फुटून आम्हांकडे यावे." तेव्हा, नागोजीराजे मुसलमानी नोकरी सोडून, मोर्चे उठवून, शहरात ५००० फौजेनिशी गेले... शिर्के हे मोगलांचे ताबेदार बनले (कारण त्यांचे संभाजीने शिरकाण केले) तेव्हा खंडोबल्लाळ म्हणाले, तुमचे शिरकाण केले तसेच आमचेही तीन पुरूष हत्तीपायी मारविले. परंतु हिंदूंच्या दौलतीकरिता आम्ही झटत आहोत. तुम्ही तो भागी आहा" तेव्हा शिर्के पण कारस्थानात आले नि मराठ्यांस मिळून जिंजीहून राजाराम शत्रूच्या वेढ्यास तोडून सुटून गेले."

शाहूमहाराज हे, एकदा, सवाई जयसिंगांशी "हिंदुधर्माचे रक्षणासाठी मी काय केले नि तू काय केलेस?" अशा पकारे, वादविवाद करीत होते. बाजीराव नि नानासाहेबांच्या वेळीही ह्याच स्फूर्तीने, त्या वेळेच्या पिढ्या, उद्युक्त झाल्या होत्या. एक इतिहासकार म्हणतोः-

"पुष्कळांनी बाजीरावाच्याच उद्योगाचे अनुकरण नि परिपोष केलेला दिसतो... ब्रह्मेंद्रस्वामी, गोविंद दिक्षित वगैरे देशभर यात्रा करून अनुभव घेतलेल्या साधुपुरुषांच्या ठिकाणी, वरील 'हिंदुपदपादशाही'ची भावना, स्फुरण पावत होती नि ते आपल्या सर्व शिष्यवर्गास ह्याच भावनेने उपदेशित होते." (सरदेसाई) बाजीराव स्वतः म्हणतातः- "अरे बघता काय? चला जोराने चाल करून. हिंदुपदपादशाहीस आता उशीर काय?" (बाजीराव).

त्या वेळच्या बुद्धिमान लोकांमध्ये, ब्रह्मेंद्रस्वामी हे केंद्रस्थानी होते. परंतु "हिंदुधर्माचा उच्छेद ज्या राज्यात होतो त्यास भेटणे स्वामीस योग्य वाटले नाही!... हिंदूंच्या साम्राज्यांत, देवाब्राह्मणांचा छळ होणे ही गोष्ट किती लज्जास्पद आहे ही गोष्ट त्यांने शाहूच्या मनात भरवून दिली." -(सरदेसाई)

मथुराबाई आंग्रे स्वामीस लिहितेः- "शंकराजी मोहिते, गणोजी शिंदे, खंडोजी नालकर, रामाजी खराडे, कृष्णाजी मोड इत्यादी मातबर सरदारांनी राज्य रक्षण करून शामलांचा मोड केला नि कोकणांत हिंदुधर्म राखला.!"

मथुराबाई आंग्रे या शूर बाईने त्यावेळी लिहिलेली पत्रे ही सर्व स्वदेशाभिमानाच्या उत्कटतेने नि जोमाने ओतप्रोत भरलेली आहेत; आणि ज्यांना ज्यांना म्हणून ह्या हिंदूंच्या पुनरुत्थानाच्या चळवळीचे मर्म जाणण्याची इच्छा आहे. त्यांनी त्यांनी ही सर्व पत्रे एकदा अवश्य वाचावीत.

युरोपमध्ये जी धार्मिक चौकशीची न्यायाधिकरणे उघडली होती त्यांची, हिदुस्थानमधील नक्कल म्हणजे, पोर्तुगीज लोकांनी, गोमंतकामध्ये दाखविलेले धर्मवेड होय. एकदा त्यांनी हिंदूंना सर्व धार्मिक नित्यनैमित्तिक आचार आचरण्याची बंदी केली. तेव्हा, लोकहितदक्ष अंताजी रघुनाथ ह्यांनी ही आज्ञा धाब्यावर बसविली नि इतर हिंदूनाही तसे करण्यास प्रोत्साहन दिले. परंतु त्यांना हे पक्के माहित होते की, नेभळ्या शांततेचा प्रतिकार म्हणजे नेभळेपणाचेच दुःख सोसणे होय. त्यावेळी, जी परिस्थिती होती त्या परिस्थितीमध्ये, यशस्वी व्हावयास एखाद्या बाजीरावाच्या अथवा एखाद्या चिमणाजीच्या प्रखर तरवारीच्या सहाय्याची आवश्यकता होती. पोर्तुगीजांच्या

हिंदी वसाहतीमध्ये क्रांती घडवून आणणारे हेच अंताजी होत. त्यांनी बाजीरावांच्या बाजूला सर्व पुढाऱ्यांची सहानुभूती मिळविली नि त्यांनीच मुख्यतः ज्या मराठ्यांच्या मोहिमेने बहुतेक मराठ्यांचा प्रदेश पोर्तुगीजांच्या सत्तेतून सोडवला, ती चिमणाजीआप्पांची मोहीम घडवून आणली.

परंतु याच अवकाशांत नि वसई पडण्याच्या पूर्वी, नादिरशहाने हिंदुस्थानवर स्वारी केली. नि दिल्ली त्याच्या हातात पडली. मराठ्यांचे दूत बाजीरावांस लिहितात- "तहमास्फलाखान काही देव नाही जो पृथ्वी कापून काढील. जबरदस्ताशी सुलुख करील. म्हणून मातबर फौजेनिशी यावे. आधी जबरदस्ती नि मग सुलुख, आता सारे रजपूत नि स्वामी (बाजीराव) एक जागा झालिया निकाल पडेल. समस्तास (हिंदूंस) बुंदेले वगैरे एक जागा करून मोठा भाव दाखविला पाहिजे. नादिरशहा माघारा जात नाही. हिंदुराज्यावरी निघेल... रायांचे (सवाई जयसिंग) मनी राणाजीस तख्तावर बसवावे असे आहे. हिंदूराजे सवाई आदिकरून स्वामीचे स्वारीची मार्गप्रतिक्षा करतात. स्वामींचे पुष्टिबल होताच जाट वगैरे फौज दिल्लीवरी पाठवून सवाईजी आपण दिल्लीस जाणार."

(धोंडो गोविंदांचे बाजीरावास पत्र).

परंतु, वसई अजून पडली नव्हती नि बाजीरावांना वेळेवर तिकडे जाता आले नाही. त्यांच्या ह्या अडचणीमुळे ते अगदी चिडून गेले होते. ते लिहितात- "हिंदु लोकांस संकट घोर प्राप्त झाले आहे. अद्याप वसई आली नाही... ऐशास तमाम मराठी फौजा एक होऊन चमेलीपार व्हावे. त्यास (नादिरास) अलीकडे येऊ देऊ नये, असा विचार आहे."

परंतु त्यांचे दुर्दान्त धैर्य ह्या सर्व अडचणींना पायाखाली तुडवून अंती, अढळ राहिले. लगेच ते लिहितात- "आपली घरगुती भांडणे (रघुजीचे पारिपत्य वगैरे) बाजूला ठेवली पाहिजेत. आता सर्व हिंदुस्थानास एक शत्रु उत्पन्न झाला आहे. मी तर सर्व नर्मदा उतरून, सर्व मराठी सैन्य चंबळेपर्यंत पसरून देणार. मग, पाहू द्या, नादिरशहा कसा खाली येतो तो!"

(बाजीरावांची पत्रे)

हिंदूंच्या पुनरुत्थानाच्या आंदोलनाचे जे जे पुढारी झाले; त्यात सवाई जयसिंग हे इतर पुढाऱ्यांप्रमाणेच हिंदुत्वाचे एक कट्टे अभिमानी पुढारी होते. शिवाजी महाराजांच्या सर्व अनुयायांच्या अनेक पिढ्यांचे जे मुख्य ध्येय-हिंदुपदपादशाही- ती सर्व हिंदुस्थानभर करण्याच्या कार्याला, बाजीरावांची माळव्यावरची स्वारी, ही एक, पुढची पायरी होती. ही स्वारी हिंदूंच्या मोचनाकरिता, माळव्यात करावी, अशी विनंती बाजीरावांना करण्यास तेथल्या पद्दलित झालेल्या हिंदूंस सवाई जयसिंगांनीच प्रेरणा केली. आपल्या एका पत्रात हा सुविद्य देशभक्त रजपूत राजा लिहितो, "सिद्धश्री... नंदलालजी प्रधान नि भाईजी ठाकूर, संस्थान अंदोर, अमरगढसु महाराजाधिराज श्री सवाई जयसिंगजी कृत प्रणाम बंचजो... सो आपको लिखते है की बादशहाने चढाई की है, तो कुछ चिंता नही. श्री परमात्मा पार लगावेगा। बाजीराव पेशवेसे हमने आफ निसबत कोलवचन कर लिया है।" पुनश्च ते लिहितात- "हजार शाबास है आप सब मालवे सरदार एक रहके हिंदुधर्मका कल्याण होना और मालवेमे हिंदुधर्मकी वृद्धी होना, अस बात विचार कर मालवेमे से मुसलमानोंको नौमेद किये और हिंदुधर्म कायम रखा।"

(जयसिंगाची पत्रे, २६-१०-१७२१ इ.स.)

हिंदूंच्या मोचनाची नि हिंदुपदपादशाहीच्या स्थापनेची ही जी प्रचंड चळवळ झाली तिने मनुष्यांचा एक मोठा नेता निर्माण केला. तो म्हणजे बाजीरावांचा विख्यात पुत्र नानासाहेब होय. नानासाहेब, जेथे जेथे दृष्टीस पडतात- तेथे तेथे ते हिंदुत्वाचे रक्षक म्हणूनच दृष्टीस पडतात. ताराबाईला ते लिहितात- "मोगल केवळ हिंदुराज्याचे शत्रु, त्यास देखील अनुसंधाने होत असता सेवकच वाकडे वर्ततात हा दोष!"

पानिपतच्या समरभूमीवर जरी पुष्कळ नाश झाला, तरी सर्व नाश काही झाला नाही, कारण त्या युद्धातून दोन माणसे जगली नि त्यांनी हिंदुसत्तेचा पडता ध्वज सावरून धरला. नाना फडणवीस नि महादजी शिंदे.हिंदुसत्तेची बुद्धी, तिची तरवार, तिची ढाल, यांनी जवळ जवळ ५० वर्षे चिंतन केले. संचालनाचे काम केले. युद्धे केली आणि हे सर्व पानिपतचा घोर पराभव झाला असताही किंवा झाला म्हणूनच; कारण यांना आजपर्यंत झालेल्या सर्व आघातापेक्षा हा आघात प्रचंड होता- आणि हे सर्व सोसूनही अंती, हिंदुस्थानचे खरे राजेपद संपादन करण्यात त्यांनी यश मिळविले त्यावेळी घडून येणाऱ्या प्रत्येक गोष्टीमध्ये हिंदूंच्या यशश्चंद्राची कला उत्तरोत्तर, अखंड वर्धमान होत आहे याची जाणीव प्रत्येक राष्ट्रीयप्रवृत्तीच्या हिंदु मनाला किती पूर्णपणे झाली होती. आपल्या हिंदुत्वाविषयी तसेच जे आता निःसंदेह प्रस्थापित झाले होते त्या हिंदु साम्राज्याविषयी ते किती उत्कटत्वाने अभिमान बाळगीत होते, हे त्या वेळच्या कुशाग्र नि कुशल राजनीतिज्ञ लोकांच्या लेखनावरून उत्तम रीतीने ध्यानी येईल. गोविंदराव काळे हे प्रख्यात राजदूत पेशव्यांचे वतीने, निजामच्या दरबारी होते. महाराष्ट्राच्या एका टोकापासून दुसऱ्या टोकापर्यंत ज्या वार्तेने कूटनितिज्ञ राजकारणी, सर्वांची हृदये आनंदाने उचंबळून गेली होती. ती नाना आणि महादजी यांच्या समेटाची वार्ता ऐकून, गोविंदराव काळे ह्यांनी खालील पत्र नाना फडणवीसांस लिहिलेः-

"पत्र पाहताच रोमांच उभे राहिले. अति संतोष झाला. विस्तार पत्री किती लिहू? ग्रंथचे ग्रंथ मनात आले. अटक नदीचे अलीकडे, दक्षिण समुद्रापावेतो, हिंदूंचे स्थान-तुरकस्थान नव्हे, हे आपली सीमा पांडवांपासून विक्रमाजितपावेतो, त्यांनी राखून, उपभोग घेतला. त्यामागे राज्यकर्ते नादान निघाले. यवनांचे प्राबल्य झाले. चकत्यांनी, (बाबरच्या वंशजांनी) हस्तनापूरचे राज्य घेतले. शेवटी आलमगिराचे कारकिर्दीत यज्ञोपवीतास साडेतीन रुपये जेजया बसून ओले अन्न विकत घ्यावे", अशी नौबत गुजरली.

त्या दिवसांत कैलासवासी शिवाजी महाराज शककर्ते नि धर्म राखते निघाले. त्यांनी किंचित् कोन्यांत धर्मरक्षण केले. पुढे कैलासवासी नानासाहेब नि भाऊसाहेब प्रचंड प्रतापसूर्य असे झाले की, असे कधी झाले नाहीत. हल्ली श्रीमंतांचे पुण्यप्रतापे करून नि राजेश्री पाटील बुवांच्या बुद्धी नि तरवारीच्या पराक्रमेंकरून, सर्व घरास आले. परंतु झाले कसे? प्राप्त झाले. तेणेकरून सुलभता वाटली. अगर मुसलमान कोणी असते तरी मोठे मोठे तवारिखनामे झाले असते. यवनांच्या जातीत इतकी गोष्ट चांगली झाल्यास गगनाबरोबर करून शोभवावी. आमचे हिंदूंत

गगनाइतकी झाली असता उच्चार न करावा हे चाल आहे. अलभ्य गोष्टी घडल्या. यवनांच्या मनात की, काफरशाही झाली असे बोलतात.

"लेकीन ज्यांनी ज्यांनी हिंदुस्थानांत शिरे उचलली त्यांची पाटीलबाबांनी फोडली. न लाभल्या त्या गोष्टी लाभल्या, त्यांचा बंदोबस्त शककर्त्याप्रमाणे होऊन उपभोग घ्यावे पुढेच आहे. कोठे पुण्याईत उणे पडेल आणि काय दृष्ट लागेल नकळे. झाल्या गोष्टी यात केवळ मूलुख, राज्य प्राप्ती इतकेच नाही तरी वेदशास्त्ररक्षण, गोब्राह्मणप्रतिपालन, सार्वभौमत्व हाती लागणे, कीर्तीयश यांचे नगारे वाजणे इतक्या गोष्टी आहेत. हे किमया साभाळणे हक्क आपला नि पाटील बाबांचा. त्यात वेत्यास पडला की, दोस्त दुष्मन मजबूत. संशय दूर झाला. अति चांगले. अति चांगले! दुष्मन उशापायथ्याशी लागून आहेत. चैन नव्हते. आपण लिहिल्यावरून मन स्वस्थ झाले." (इ.स. १७९३).

हे एकच पत्र -इतक्या सहज आणि इतक्या सौलभ्याने लिहिलेले हे एकच पत्र आपल्या सर्व इतिहासाचे अंगित इतक्या स्पष्टपणाने देत आहे की, थिल्लरपणाने लिहिलेले ग्रंथचे ग्रंथ यापेक्षा अधिक समज करून देऊ शकणार नाहीत. 'हिंदू आणि हिंदुस्थान' यांच्या उत्पत्तीविषयी स्वयंस्फूर्तीने त्यामध्ये अचूक उल्लेख केला आहे. आपल्या अगदी शेवटल्या पिढीपर्यंत, आपले पूर्वज, किती पूर्णपणाने ह्या संज्ञांना सादर मान देत होते, तद्रूप झाले होते. याचे इतके वक्तृत्वपूर्ण निदर्शन या पत्रात झाले आहे की, यापुढे अधिक उतारे देणे हे अगदी अनावश्यक आहे.

५. बुद्धिमांद्य - मुर्खत्व - नष्ट होवो

या प्रमाणे ‘हिंदु’ नि ‘हिंदुस्थान’ या शब्दांच्या इतिहासाचा माग थेट अत्यंत प्राचीन अशा वैदिक काळापासून तो अगदी अर्वाचीन हिंदु साम्राज्याचे पतन, इ.स. १८१८ साली झाले, तेथपर्यंत काढण्याचा प्रयत्न केल्यानंतर आता आम्ही हिंदुत्वाची मूलतत्वे काय आहेत, याचे विवरण वाचकांपुढे मांडण्याच्या मुख्य उद्देशाकडे वळण्याच्या परिस्थितीत आलो आहोत. आपल्या ह्या एकंदर परिशीलनांतून पहिली फलप्राप्ती झाली ती ही की, ‘हिंदु नि हिंदुस्थान’ हे शब्दद्वय, मुसलमानांनी मत्सरबुद्धीने आपल्याला लावले आहेत. अशा पक्रारचा जो एक, निराधार संशय आपल्यापैकी सदिच्छेच्या परंतु उतावीळ अशा काही लोकांच्या मनामध्ये उत्पन्न झाला होता. तो अगदी निर्मूल आहे हे सिद्ध झाले. आतापर्यंत, जे विवेचन झाले त्यानंतर हा संशय इतका खुळ्यासारखा वाटतो की, त्याचे उच्चारण करणे म्हणजेच, त्याचा निषेध करणे होय. महंमदाचा जन्म होण्याच्या पूर्वी- नव्हे प्रत्यक्ष अरब ही एक मानवीजाती आहे हे जगाला कळण्याच्या आधीपासून ह्या पुरातन राष्ट्राची ओळख, स्वतःमध्ये नि परकीयांमध्ये ‘सिंधु’ अथवा ‘हिंदु’ ह्या नावाने साभिमानतेने केली जात असे आणि अरब लोकांना ज्याप्रमाणे प्रत्यक्ष सिंधु ही नदी शोधून काढणे, शक्य नव्हते, तितकेच सिंधु अथवा हिंदु हे नाव शोधून काढणे शक्य नव्हते. हे नाव त्यांना त्यांच्या पूर्वीच्या इराणी ज्यू आणि इतर लोकांकडून कळले होते. परंतु हे एवढे भक्कम ऐतिहासिक पुरावेच कशाला? जर हे अभिधान खरोखरच निंदव्यंजक असते, तर आपल्या जातीतील हे शूरातले शूर आणि उत्तमांतले उत्तम असे पुरूष आहेत त्यांनीही ते निंदाव्यंजक अभिधान मान्य केले असते का? खरोखरीच, आपले पूर्वज अरबी नि फारशी भाषेविषयी अगदी एवढे काही अनभिज्ञ नव्हते! मुसलमान लोक आपल्याला ‘काफीर’ असेही म्हणत असत. मग हे नाव आपल्या पूर्वजांनी धारण केले असावे नि ते नाव आपले वैशिष्ट्यदर्शक समजून त्यासच ते चिकटून राहिले आहेत काय? मग हिंदु अथवा हिंदुस्थान या शब्दांच्या विषयातच त्यांनी काय म्हणून आपखुषीने हा राष्ट्रीय अपमान गिळून घ्यावा? ह्याचे कारण अगदी साधे आहे, ते हे की त्यांना आपल्या राष्ट्रीय परंपरेचे अधिक ज्ञान होते आणि राष्ट्रीय जीवनापासून आपणांपैकी काहींची जी कल्पना आहे त्यापेक्षा ते कमी तुटक झाले होते. आपणांपैकी, काही लोक जे आज सतत हिंदु हा शब्द संस्कृतमध्ये सापडत नाही असे प्रतिपादित आहेत त्याचे कारण हेच आहे. याच शब्दाचे ते मोठे काय? संस्कृत वाङ्मयामध्ये, किशन, बनारस, मराठा, शीख, गुजरात, पाटणा, सिया, जमना आणि ज्यांचा आपण व्यवहारांत रोज उपयोग करतो असे दुसरेही सहस्त्रावधी शब्द आहेत की, ज्यांचा उल्लेख आलेला नाही, मग काय एवढ्याचकरिता का ते शब्द, परकीय उत्पत्तीचे आहेत. म्हणून समजावयाचे? बनारस हा शब्द जरी, संस्कृतांत नाही तरी आपलाच आहे. कारण वाराणसी ह्या संस्कृत शब्दाचे ते प्राकृत स्वरूप आहे. वास्तविक एखादा प्राकृत शब्द, शुद्ध संस्कृतामध्ये असावा, अशी अपेक्षा करणे, हेच मुळी हास्यास्पद आहे. तरीही पण, एवढ्यावरच संपले नाही. हिंदू हा शब्द एका संस्कृत शब्दाचे प्राकृत रूप आहे आणि म्हणून तो शब्द संस्कृत वाङ्मयामध्ये आढळू नये, हे जरी साहजिक आहे, तरीसुद्धा हे प्राकृत रूपदेखील काही काही वेळेला संस्कृत वाङ्मयामध्ये

आढळून येते ही गोष्ट तर या शब्दांचे महत्व सिद्ध करणारे एक सबल प्रत्यंतर आहे. उदाहरणार्थ मेरुतंत्रामध्ये 'हिंदू' हा शब्द उपयोगात आणलेला आहे. महाराष्ट्रातील प्रख्यात संस्कृत कोशकार आपटे आणि बंगालमधील तारानाथ तर्कवाचस्पती यांनीही आपल्या कोशात त्याचा उल्लेख केला आहे आणि 'शिवशिव न हिंदुर्न यवनः' हे वाक्य तर इतके प्रचारात आहे की, त्याचा उल्लेख करण्याचीच आवश्यकता नाही.

आता हे शक्य आहे की, आधुनिक मुसलमानी फारशी भाषेत, या शब्दामध्ये थोडासा तिरस्कारदर्शक भाव आला असेल; परंतु एवढ्याने हे कसे सिद्ध होईल की, म्हणून तो मूलतःच तुच्छतादर्शक होता नि त्याचा अर्थ 'काळा' असा होता? फारशी भाषेमध्ये 'हिंदी' अथवा 'हिंद' या शब्दांचा उपयोग केला आहे. परंतु त्याचा अर्थ 'काळा' असा नाही आणि त्याचप्रमाणे हेही सर्वांना माहीत आहे की, 'हिंदू' प्रमाणेच त्यांची उत्पत्ती 'सिंधु' अथवा 'सिंध' यापासूनच झाली आहे. हिंदु याचा अर्थ, 'काळा' असा आहे म्हणून तो आपणास लाभला आहे, असे जर म्हणावयाचे तर मग 'हिंद' आणि 'हिंदी' हे शब्द जरी या शब्दांचा अर्थ 'काळा माणूस' असा होत नाही तरीही ते आपणास लाभले असे म्हणावयाचे का? वास्तविक सत्य असे आहे की 'हिंदु' हा शब्द इराणच्या प्राचीन 'झेंड' या भाषेपासून उत्पन्न झाला आहे; तो काही, मुसलमानी इराणच्या फारशी भाषेपासून उत्पन्न झाला नाही आणि त्या वेळेला 'हप्तहिंदु' याचा अर्थ, मात्र 'सप्तसिंधु' एवढाच होता. हा शब्द आपण त्यावेळी काळे होतो म्हणून शब्दशः लावता येणे शक्यच नव्हते. कारण अवेस्ताकालचे जे 'हिंदू' ते प्राचीन काळचे 'सप्तसिंधु' हे इराणी लोकांप्रमाणेच, सुंदर होते आणि वस्तुतः ते एकमेकांशेजारीच नि कधी कधी एकमेक एकत्रच रहात होते. अगदी अलीकडे म्हणजे ख्रिस्ती शकाच्या प्रभात काळी, पर्शियन लोक, आपल्या सीमेवरच्या प्रांतांना 'श्वेतभारत' म्हणून संबोधित असत. एवढ्याकरिता 'हिंदू' याचा अर्थ शाब्दिकरीत्या काळा मनुष्य असा होणे शक्य नाही.

आतापर्यंतच्या विवेचनात 'हिंदु' नि 'हिंदुस्थान' ही अभिधाने, आपली भूमी नि आपले राष्ट्र ह्यांचा देशभक्तियुक्त, साभिमान उल्लेख करण्याकरिताच, मुसलमानी इराण अथवा मुसलमान लोक ह्यांचा नामनिर्देशही नव्हता, तेव्हापासून उपयोगात आणीत असत हे भरभक्कम पुराव्याने सिद्ध केल्यानंतर हिंदु या नावाचा मोठेपणा नि त्याचा असलेला आपल्या हृदयातील प्रेमावरचा अधिकार, याच्याचविषयी विचार केला असता काही काही डोके फिरलेल्या धर्मवेड्या लोकांनी 'हिंदु' या शब्दाला गौरवयुक्त अर्थाने अथवा तिरस्कारयुक्त अर्थाने संबोधिले आहे. हे पहाणे, हा प्रश्न अगदी गौण स्वरुपाचा राहतो. स्वयं इंग्लंडमध्ये असा एक काळ होता, की 'इंग्लंड' हा शब्द त्याचे विजेते जे नॉर्मन लोक यांच्या दृष्टीने इतका तुच्छतादर्शक गणला जात होता की एकमेकांविरुद्ध शिव्यागाळी करण्याचे वेळी तो उपयोगात आणीत असत! "मी काय इंग्लिश मनुष्य होऊ?" असे विचारणे, म्हणजे स्वतःची विटंबना करण्याची पराकाष्ठा समजत असत. एखाद्या नॉर्मन मनुष्यास 'तू इंग्लिश आहेस' हे म्हणणे म्हणजे त्याचा अक्षम्य अपराध केल्यासारखे होते! परंतु एवढ्याकरिता इंग्लिश लोकांनी आपल्या जन्मभूमीचे नि राष्ट्राचे नाव बदलण्याचा प्रयत्न

केला काय? किंवा त्याला इंग्लंडचे ऐवजी 'नॉर्मंडी' हे नाव दिले का? किंवा 'इंग्लिश' हे नाव अव्हेरण्यात त्यांना मोठेपणा प्राप्त झाला असता काय? नाही. इतकेच नव्हे, तर त्यांनी आपले प्राचीन नाव वा वंश हे अव्हेरिले नाही. एवढ्याचकरिता आज आपण असे पहात आहोत की, 'नॉर्मन' हा शब्द ऐतिहासिक क्षेत्रातून खणून काढलेल्या चिजेप्रमाणे होऊन राहिला आहे नि 'नॉर्मंडी' या प्रांताला पृथ्वीच्या नकाशावर कुठेही स्थान नाही- आणि त्या वेळचे, ते तिरस्करणीय इंग्लिश लोक नि त्यांची इंग्लिशभाषा यांच्या आधीन आजपर्यंतचे जगांतील अत्यंत विस्तृत साम्राज्य समाविष्ट झाले आहे! आणि जरी इंग्लिश साम्राज्याचे वैभव हे महनीय आहे तरी हिंदुसाम्राज्याच्या वैभवाशी तुलना करण्यासारखे एकंदरीत त्याजजवळ काय आहे?

ज्यावेळी संघर्षाचा काळ असतो, त्यावेळी राष्ट्राराष्ट्रांच्या मनाची समता ढळते आणि जर फारशी किंवा इतर कोणी लोक 'हिंदु' या शब्दाने 'चोर' अथवा 'काळा माणूस' इतकाच अर्थ एकेकाळी जाणत असेल, तर त्यांनीही हे ध्यानात ठेवावे की, 'मुसलमान' हा शब्दसुद्धा हिंदूंनी काही नेहमी कोणा एका अभिलषणीय चारित्र्याच्या मानवजातीचा दर्शक म्हणून वापरलेला नाही. एखाद्याला मुसलमान अथवा त्याहूनही वाईट म्हणजे 'मुसंडा' म्हणणे हे त्याला पशू म्हणून म्हणण्यापेक्षा अधिक निंद्य समजत असत. अशा तऱ्हेची कठोर शिवीगाळ नि आपसांतील दोषारोप, हे जरी, ज्या वेळी प्राणांतिक झगडे सुरू असतात. जोपर्यंत पाशवी क्रोधानलाच्या ज्वाला भडकत असतात, तोपर्यंत अनिवार्य असले, तरी जेव्हा माणसे ह्या झटक्यातून शुद्धीवर येतात आणि स्वतःला सुसंस्कृत म्हणवू पहातात; तेव्हा तरी त्यांनी ते विसरावयास पाहिजे आहे. त्यातही आपणाला हे विसरून चालावयाचे नाही की प्राचीन 'ज्यू' लोक 'हिंदू' हा शब्द सामर्थ्य नि उत्साह दर्शवण्यासाठी योजीत असत. कारण आपले राष्ट्र नि आपली भूमी या गुणांनी अन्वित झालेली होती. 'सो हाब मो अल्लक' या नावाच्या एका अरबी महाकाव्यांत असे म्हटले आहे की आपल्याच सग्यासोयऱ्यांचे जुलूम हे हिंदूंच्या तरवारीच्या आघातापेक्षाही अधिक प्रखर नि भीषण असतात. स्वयं इराणी लोकांतच, शिवाय अशी एक म्हण आहे की 'हिंदूच उत्तर देणे' याचा अर्थ असा की, हिंदूंच्या तरवारीने शूरपणाने खोल घाव घालणे. बाबिलोन देशांतील लोक उत्तम कापडाला सिंधु असे म्हणत असत. कारण बहुशः ते 'सप्तसिंधु'मधूनच येत असे. याच गोष्टीवरून हेही सिद्ध होते की आपल्या देशाला ते आपल्या प्राचीन सिंधु याच नावाने ओळखीत असत. त्याचप्रमाणे प्राचीन बाबिलोनियन भाषेमध्येही ह्या शब्दाचा राष्ट्रीयवाचक अर्थाशिवाय दुसरा अर्थ अजूनपर्यंत आपणास उपलब्ध नाही.

आपल्या शेजारच्या अत्यंत प्राचीन आणि अत्यंत सुसंस्कृत अशा चिनी राष्ट्रांतील सुप्रसिद्ध प्रवासी जो युआनचंग, त्याने हिंदु ह्या अभिधानाचा काय अर्थ केला आहे ते पाहून कोणत्याही हिंदूला स्वतःबद्दल धन्यता वाटल्यावाचून रहाणार नाही. त्याने हिंदु या शब्दाचे साम्य 'इंदु' या शब्दाशी केले. याच्या प्रतिपादनार्थ तो पुढे असे म्हणतो की "जगाने या राष्ट्राला योग्य रीतीनेच, 'इंदु' हे नाव दिले. कारण ते आणि त्यांची संस्कृती ही जगतावरील मनुष्यांच्या उदास आणि संत्रस्त आत्म्याला शीतल चंद्रप्रकाशाप्रमाणे, सदैव आनंद आणि उत्साह यांचा झराच

भासला.” या सर्व गोष्टींवरून हे सिद्ध होत नाही काय, की आपल्या नावाविषयी लोकांच्या मनात आदर उत्पन्न करण्याचा मार्ग म्हटला म्हणजे ते नाव सोडून देणे किंवा ते नाकारणे, हा नव्हे तर आपल्या शस्त्रांच्या प्रभावाने ध्येयाच्या शुद्धतेने आणि आत्म्याच्या उदात्ततेने त्या नावाला मान्यता मिळविणे नि त्याच्या पुढे सर्व जगास सन्मानाने मान लववावयास लावणे हाच तो मार्ग होय. आपण जरी काही आपल्यातीलच बांधवांना त्यांच्या स्वेच्छेच्या वारूवर यथेच्छ आरोहण करण्याची परवानगी दिली नि त्यांनी जणगणनेच्या वेळी स्वतःस हिंदूंच्या ऐवजी आर्य म्हणून नोंदवून घेतले तरी त्यापासून अधिक ते काय लाभणार? केवळ ‘आर्य’ ह्या पवित्र नावास मात्र ते स्वतःच्या हीन स्थितीला ओढतील आणि कोशामध्ये गुलाम, दास या अर्थाच्या शब्दांमध्ये आणखी एक शब्द भरीला घालतील. हे तोपर्यंत की जोपर्यंत आपले राष्ट्र त्याचे पूर्वीचे बल आणि मोठेपणा संपादित करीत नाही.

परंतु हिंदु नि हिंदुस्थान ही अभिधाने आपण, नाकारावीत; ह्या खुळ्या सुचनेच्या विरुद्ध गंभीर वादविवाद करावयाचे जरी आपण क्षणभर सोडून दिले आणि परक्यांनी द्‌वेषबुद्धीने, ही नावे आपणास दिली अशी मूर्खपणाची विचारसरणी क्षणभर मान्य केली तरीही आम्ही इतकेच सरळ विचारतो की या नावाचा अव्हेर करणे नि दुसरे एखादे राष्ट्रीय नाव धारण करणे हे शक्य आहे काय? हल्ली जी परिस्थिती आहे ती अशी आहे की, हिंदु हा शब्द आपल्या जातीची जणू एक पताकाच होऊन बसली आहे आणि ज्या गोष्टींनी आपली जातीय एकी ही केप कामोरिनपासून तो काश्मीरपर्यंत नि अटकेपासून कटकपर्यंत बलवत्तर केली जाते नि अखंड टिकविता येते अशा गोष्टींपैकी एक प्रमुख गोष्ट होऊन बसली आहे. आपल्याला असे वाटते काय की, एखाद्‌या टोपीप्रमाणे ते आपल्याला सहज बदलता येईल? एकदा, असे झाले की, एका सज्जन नि देशभक्त गृहस्थाने जनगणनेच्या वेळी स्वतःला ‘हिंदू’ऐवजी आर्य म्हणून नोंदवून घेण्याचे ठरविले नि याचे कारण हेच होते की, प्रथम इराणी लोकांनी आपणास तुच्छतादर्शक हिंदु या नावाने संबोधले होते नि या शब्दाचा अर्थ काळा माणूस, असा होतो. अशा प्रकारचे जे असत्य सर्वत्र पसरविले होते. त्यालाच हे गृहस्थ बळी पडले. ह्या गृहस्थांशी, वेळेच्या अभावी मला काही साग्र वादविवाद करता आला नाही; नि म्हणून मी त्यांस मात्र त्याचे नाव काय? एवढाच प्रश्न केला. त्याने सांगितले की ‘माझे नाव तक्तसिंह’. मी पुढे म्हणालो, “माझ्या सज्जन मित्रा, हिंदु या नावाच्या उत्पत्तीसंबंधी, अजून द्‌विधा मत तरी आहे. परंतु तुझे नाव मात्र निर्विवादपणे धेडगुजरी आहे. नि म्हणून नोंदणी करतांना प्रथम तेच ‘मौग्दलायन’ किंवा ‘सिंहासनसिंह’ अशा प्रकारे शुद्ध आर्यभाषेमध्ये, बदलून लिहिले पाहिजे.” हे ऐकून क्षणभर त्याने हा विषय टाळण्याचा प्रयत्न केला. नि मग, मला दाखवू लागला की, पहा, हे असे करणे किती कठीण आहे. त्यामुळे माझ्या उद्‌योगधंद्‌याची सगळीच घडी विसकटून जाईल. सर्वात मोठी अडचण म्हणजे सगळ्या लोकांना मी कसे या माझ्या नवीन बनविलेल्या नावाने ओळखण्यास लावू? किंवा जोपर्यंत इतर सर्वजण मला, ‘तक्तसिंह’च म्हणण्याचा हट्ट धरीत आहेत तोपर्यंत मी कितीही स्वतःला ‘सिंहासन सिंह’ म्हणण्याचा अट्टाहास केला तरी त्याचा काय उपयोग होणार आहे? मी लगेच त्याला म्हणालो, परंतु जर तुझे स्वतःचे, जे

नाव, निर्विवादपणे, परकीय आहे ते बदलण्यास तुला इतके कठीण, इतकेच नव्हे, तर हानिकारक वाटते. तर मग तक्तसिंह सबंध जातीचे जे नाव ते बदलणे हे कितीतरी अधिक कठिण आणि अधिक हानिकारक असले पाहिजे? आणि तेही नाव मुळीच परकीय नाही तर वेद जितके आपले तितकेच ते नावही आपले आहे! -आणि कितीतरी निरर्थक! अमितकालापासून दृढीभूत झालेले नाव बदलणे हे किती व्यर्थ आहे. याची सत्यता या वैयक्तिक उदाहरणापेक्षाही पंजाबमधील आपल्या शीखबंधूंच्या पंथामध्ये चांगल्या रीतीने, निर्दिष्ट केली आहे. आपल्या हिंदुजातीतील अवतंस नि शूरांतले शूर अशा नरश्रेष्ठांची जी जमात नि जिला आपल्या महान गुरूने पसंत केली नि त्यावेळी विजयानंदाने गर्जना केली की "नीलवस्त्रके कपडे फाडे तुरकपठाणी अंमल गया!" आणि जी जमात घडण्याचे आद्य कारण म्हणजे -धर्म चलावन संत उवारण, दुष्ट दैत्यके मूल उपाटण, यहि काज धरा मै जनमम। समझ लेहु साधुसम मननम्। (परित्राणाय साधूनां विनाशायच दुष्कृताम। धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे।।)

अशा या जमातीतेच नाव 'खालसा'! ज्या साधुवृत्तीच्या नानकाला, आज प्रत्यही, 'वाह गुरूजीके फत्ते, वाह गुरूजीके खालसा' अशा अभिनंदनांनी वंदन होत आहे. तो गुरुनानक दुःखाने म्हणत असे, की क्षत्रियांही धर्म छोडिया म्लेंछ भाषा गहि। सृष्टि सब अकवर्ण हुई, धर्मकी गति रही!' 'दरबार', 'दिवाण', 'बहादुर' इत्यादी शब्द, चोरासारखे थेट आपल्या हरिमंदिराच्या अंतर्भागापर्यंत प्रविष्ट झाले आहेत! आपल्याला पुरातनकाळी, जे व्रण झाले होते त्यांचे हे वण आहेत. ते व्रण भरून निघाले. परंतु त्यांचे वण मात्र अजूनही दृश्य आहेत; नि आपल्या शरीरांपैकींच एक होऊन बसले आहेत. जोपर्यंत त्यांना खरवडून काढण्याचा प्रयत्न करणे, हे लाभापेक्षा हानीच अधिक करण्याचा संभव आहे. तोपर्यंत, आपल्याला जे जे काय करता येण्यासारखे आहे ते म्हणजे इतकेच की ते तसेच सहन करणे. कारण, ते व्रण, ज्या लढाया आपण रक्ताचे पाट वाहवून जिंकल्या नि अंती जेते झालो अशा लढायांमध्येच झालेले आहेत.

आणि जर कोणते शब्द, मग ते कितीही पवित्र वस्तूंशी संबंध झालेले असोत. बदलणे आणि त्यक्त करणे, अवश्य असेल तर ते शब्द हे होत. कारण ते सर्व निर्विवादरीतीने परकीय नि त्यांच्या वर्चस्वाचे अवशिष्ट असे भाग आहेत.

मग जे आपण या नावांना अपरिहार्य म्हणून राहू देतो इतकेच नव्हे तर त्यांच्याविषयी आसक्ती धरतो त्या आपणाला जी आपल्या जातीची नि देशाची, पाळण्यातली नावे आपल्या मूळपुरुषांनी पसंत ठरविलेली, सगळ्या जगांतल्या, अत्यंत प्राचीन आणि अत्यंत वंद्य अशा ग्रंथामध्ये, वेदांमध्ये -जी ग्रंथित केलेली अशी, 'हिंदू आणि हिंदुस्थान' ही नावे नाकारणे निव्वळ दांभिकपणाचेच ठरत नाही काय? सिंधुनदीच्या उभय तीरांवरील आपल्या लक्षावधी देशबांधवांनी कमीत कमी गेली चाळीस शतकेपर्यंत जे अभिधान, मोठ्या अभिमानाने धारण केले; ज्याने काश्मीरपासून केप कामोरिनपर्यंत नि अटकपासून कटकपर्यंत आपल्या सर्व देशाला कवटाळले. जे एका शब्दांत आपली जन्मभूमी आणि ज्ञात जी 'सिंधु' अथवा 'हिंदु' हिच्या भूगोलाची सर्व स्थितिस्थापकता दर्शविते, जे राष्ट्रमार्यस्यचोत्तमम्' अशा रीतीने इतर देशांपासून निवडून

काढण्याची खूण म्हणून समजले गेले ते हे अभिधान होय. याच अभिधानाकरिता, शत्रूंनी आमचा द्वेष केला, आणि याच्याचकरिता शालिवाहनापासून शिवाजीपर्यंतचे आपले योद्धे शतकांपाठीमागून शतके, संघर्ष टिकवून ठेवण्यात सहस्त्रांनी कामी आले! पद्मिनी आणि चितोड यांच्या जळून खाक झालेल्या राखेवर हाच 'हिंदू' शब्द छापला गेलेला आढळेल. तुलसीदास नि तुकाराम आणि रामदास नि रामकृष्ण यांनी हिंदु हेच नाव धारण केले होते. 'हिंदुपदपादशाही' हेच रामदासांचे स्वप्न होते. शिवाजीचे कार्य होते. बाजीराव आणि बंदाबहादूर, छत्रसाल आणि नानासाहेब, प्रताप आणि प्रतापादित्य, यांच्या महत्वाकांक्षेचा ध्रुवतारा होते. ज्या ध्वजाचे रक्षण करता करता पानिपतच्या समरभूमीवर एक लक्ष वीर शत्रूवर प्राणहारक वार करीत, मात्र, एकाच दिवसात धारातीर्थी पतन पावले; आणि तो भाऊही ज्याच्या अग्रभागी हातात समशेर असता, गारद झाला त्या ध्वजावर हाच शब्द कोरून काढला होता. या सर्व बलिदानानंतर याच 'हिंदुपदपादशाही' करिता नाना आणि महादजी यांनी राष्ट्रनौका खवळलेल्या सागरातून त्यातील सर्व खडकांना नि संकटांना टाळून चिरपेक्षित किनाऱ्याच्या अगदी समीप आणली होती. आजही हेच 'हिंदू आणि हिंदुस्थान' हे अभिधान, नेपाळच्या सिंहासना-पासून तो रस्त्यातील एखाद्या कटोऱ्यापर्यंत, लक्षावधी लोकांवर, स्वामित्व गाजवीत आहे. या शब्दांचा अव्हेर करणे म्हणजे, आपल्या लोकांचे प्रत्यक्ष हृदयच कापून फेकून देणे होय. ते करण्यापूर्वीच तुम्ही मरून जाल. हे करणे काही केवळ भयंकरच आहे असे नाही. तर ते व्यर्थही आहे. 'हिंदू नि हिंदुस्थान' हे शब्द त्यांच्या जागेवरून हलवू म्हणणे म्हणजे प्रत्यक्ष हिमालयलाच त्याच्या जागेपासून हलविण्याचा प्रयत्न करण्यासारखे आहे. भयंकर उत्पत्ती नि कल्पनेला स्तिमित करणाऱ्या घटना जो घडवितो, असा एखादा धरणीकंपच, हे कार्य करू शकेल!

'हिंदू नि हिंदुस्थान' या अभिधानांविरुद्ध जो आक्षेप की, हे शब्द परकीय लोकांनी आपल्याला लावले आहेत, त्यांचाच तेवढा विचार केला तर मात्र निर्विवाद सिद्ध झालेले ऐतिहासिक आधार निवेदन केले, की त्याचा पूर्णपणे निरास होईल. परंतु वस्तुस्थिती अशी आहे की, हा आक्षेप काही वेळेला एका अंतर्गत भीतीने संमिश्र झालेला असतो ती भीती म्हणजे अशी की, जर हे अभिधान आपण आदराने धारण केले तर जे जे असे करतील ते ते 'हिंदुइझम' या नावामध्ये समाविष्ट होणारे सर्व विचार आणि आचार यांच्यावर विश्वास ठेवणारे आहेत असे जग मानील. हिंदु मनुष्य म्हटला की तो अचूक रीतीने ज्याला हिंदुइझम असे समजतात, त्या सर्व गोष्टींवर विश्वास ठेवणारा असलाच पाहिजे, अशा प्रकारची एक भावना लक्ष्यात घेऊन बाह्यतः नसले तरी अंतःकरणातून जे एक भय वाटत असते, त्याच भयाच्या योगाने पुष्कळ लोक ही आपली अभिधाने परकीय लोकांनी शोधून काढली नाहीत यावर विश्वास ठेवीत नाहीत आणि त्यांचे हे भय काही सर्वस्वी अनाठायी नसते. परंतु ज्यांना असे भय वाटते, त्यांनी ते तसे स्पष्टपणे बोलून दाखविणे नि एवढ्याकरिता आम्ही हिंदु म्हणवून घेण्यास सिद्ध नाही असे म्हणणे हे अधिक सरळपणाचे होईल. परंतु मिथ्या नि अप्रतिपादक अशा आक्षेपाखाली लपू पहाणे हे केवळ वक्र वृत्तीचे द्योतक होईल. 'हिंदुत्व नि हिंदुइझम' यामध्ये दिसणाऱ्या वरवरच्या साम्याच्या योगाने, काही वेळेला

आपल्या हिंदु बांधवांमधील काही सदिच्छेच्या लोकांचा, मतिभ्रम केला जातो. या दोन शब्दांमधील अंतर, लवकरच स्पष्टपणाने दाखविले जाईल. येथे केवळ इतके सांगितले, म्हणजे पुरे होणार आहे की जर कोणता एखादा शब्द परकीय लोकांकडून आला असेल तर तो हा हिंदुइझम होय. आणि म्हणून आपण अशी सावधानता ठेवली पाहिजे की, आपले विचार या नवीन बनवलेल्या शब्दाने घोटाळून जाणार नाहीत. वेदांवर-सुद्धा ते स्वतंत्र धर्मग्रंथ आहेत, असा विश्वास न ठेवणारे लोकही इतर कोणत्याही हिंदूप्रमाणेच सर्वस्वी हिंदू असू शकतात. ही गोष्ट इतरांविषयी न बोलता मात्र जैनांविषयींच बोलले तरी, आपले सहस्त्रांनी जैनबांधव पिढ्यानपिढ्या स्वतःला हिंदु म्हणवून घेत आहेत. जर कोणी त्यांना तसे न म्हटले तर त्यामध्ये त्यांना त्यांचा अपमान झाल्याप्रमाणे वाटते. यावरूनच सिद्ध होत आहे. आम्ही याचा निर्देश येथे केवळ हे एक प्रत्यक्ष सत्यच आहे या दृष्टीने केला. त्याचे सविस्तर विवरण नि विवेचन आताच येथे करण्याचा आमचा मानस नाही ते लवकरच पुढे येणार आहे. तोपर्यंत आम्ही अशी आशा करतो की आम्ही कोणता निर्णय काढू याविषयी आमचे वाचक कसलाही संदेह बाळगणार नाहीत नि त्या योगाने आमच्या निर्णयाच्या महत्वाविषयी आपले मत पूर्वग्रहदूषित करून ठेवणार नाहीत. त्याचप्रमाणे हेही त्यांच्या ध्यानात आलेच असेल की आम्ही आतापर्यंत जे विवेचन केले ते कोणत्याही 'इझम'वरचे नाही. तर केवळ 'हिंदुत्व' याचे राष्ट्रीय, जातीय, संस्कृतिविषयक जे स्वरूप त्याचेच दिग्दर्शन केले आहे.

इतक्या विवेचनानंतर आपल्याला आता आजपर्यंत मानवी भाषेला माहित असलेल्या अत्यंत विस्तृत नि बुद्धीला भांबावून सोडणाऱ्या अशा एकीकरण कल्पनेच्या घटकांचे विवरण करण्यास काही प्रत्यवाय नाही. 'हिंदुत्व' हा शब्द मूळ हिंदु यापासून निघाला आहे. आपल्या जातीच्या अत्यंत प्राचीन नि अत्यंत पवित्र अशा ग्रंथांमध्ये सप्तसिंधु अथवा हप्तहिंदु हा शब्द ज्या भूभागामध्ये वैदिक राष्ट्र भरभराटीला आले त्याला लाविला आहे हे आपण पाहिलेच आहे. ही भौगोलिक कल्पना मूळ ध्यानात घेऊन, कधी आकुंचन पावत तर कधी विस्तार पावत परंतु अखंडसातत्याने हिंदु नि हिंदुस्थान या शब्दांशी संयुक्त झाली आहे नि अंती, कमीत कमी ५००० वर्ष उलटल्यानंतर हिंदुस्थान ह्या शब्दामध्ये सिंधुनदीपासून तो सिंधु (समुद्रा) पर्यंत, सर्व द्वीपकल्प समाविष्ट झाले आहेत. कोणत्याही एखाद्या लोकसमूहाला, एकीभूत करण्यास बलशाली बनविण्यास नि ऐक्याची भावना उत्पन्न करण्यास जे अत्यंत महत्वाचे कारण असते ते हे की, त्याला अंतरंगांतून एकीभूत झालेली नि बाहेरून सुस्पष्ट मर्यादेने आखलेली भूमी ही निवासस्थानाकरिता नि ज्या नामोच्चाराने आपल्या चिरवंदित मातृभूमीची मूर्ति नि तिच्या गतकालीन इतिहासाविषयी नितांत भक्ती हृदयात उत्थित होईल असे 'नामाभिधान', या दोन गोष्टी आवश्यक असतात. सुदैवाने ह्या दोन्हीही महत्वाच्या गोष्टी आपल्यास लाभल्या आहेत. आपला देश हा इतका विस्तृत आणि तरीही इतका सुस्पष्टरेखांकित आहे की तो इतर देशांपासून इतका असंदिग्ध रीतीने, विभक्त केला आहे. तरीही इतका सुसंरक्षित आहे की, जगातील इतर कोणताही देश निसर्गाने आपल्या करांगुलीने निरपवाद असा निराळा, एक भौगोलिक विभाग, म्हणून आखून दिलेला नाही आणि 'हिंदुस्थान' अथवा 'हिदु' हे नावही तसेच आहे. हे नाव एकताच

आपल्या हृदयामध्ये अगदी अचूक रीतीने आपल्या जन्मभूमीची मूर्ती उभी राहते. तिच्या भौगोलिक स्थूल स्वरूपाची उत्कट कल्पना केल्यानंतर जणु काय ती एक सजीव मूर्तीच होऊन उभी राहते. 'हिंदुस्थान' म्हणजे 'हिंदूंची भूमी'. त्या अर्थी हिंदुत्वाच्या मूलभूत गोष्टींपैकी ही भौगोलिक गोष्ट अवश्य असली पाहिजे. हिंदु हा एकतर स्वतः अथवा आनुवंशिकरीतीने मुख्यतः हिंदुस्थानचा रहिवाशी असला पाहिजे आणि ही भूमी त्याची मातृभूमी असली पाहिजे. अमेरिका नि त्याचप्रमाणे फ्रान्समध्ये हिंदु या शब्दाचा अर्थ सामान्यतः याच रीतीने कोणत्याही धर्माचा अथवा संस्कृतिचा संबंध लक्ष्यात न आणताच समजला जातो. जर हिंदु या शब्दाचा हा मूळ अर्थच प्रामुख्याने दाखविण्याचा प्रघात असता आणि सिंधु या शब्दापासून उत्पन्न झालेल्या प्रत्येक शब्दाप्रमाणे याचाही जर तोच अर्थ असता तर याचा अर्थ केवळ हिंदुस्थानचा रहिवाशी इतकाच हिंदी या शब्दाचा सांप्रत, जो अर्थ आहे तोच अर्थ टिकून राहिला असता.

हिंदुत्व - यथार्थ सारसर्वस्व नि गर्मितार्थ

हिंदुत्वाची व्यवच्छेदक नि अव्यवच्छेदक लक्षणे

परंतु आतापर्यंतच्या सर्व विवेचनांत आपण केवळ काय प्रत्यक्ष आहे याचाच अधिक विचार केला आहे. काय असते किंवा काय असावे याविषयी इतका विचार केला नाही. आता याचे कारण काही, काय असावे याविषयी उहापोह करणे हे योग्य नव्हे, असे नव्हे. उलट ते आवश्यक नि काही वेळेला तर अधिक उत्साहदायकच असते परंतु हेसुद्धा काय आहे, याविषयी निश्चित ज्ञान प्राप्त झाले म्हणजेच अधिक चांगल्या रीतीने करता येईल याकरिता हिंदुत्वाच्या आदितत्वांना निश्चित करण्याच्या प्रयत्नांत आपण अगदी सावध असले पाहिजे. नि सांप्रतच्या या शब्दाच्या घटकावयांवरूनच आपण त्याचा अर्थ करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. एवढ्याकरिता जरी हिंदू या शब्दाचा त्याच व्युत्पत्तीवरून निघालेल्या हिंदी या शब्दाप्रमाणे केवळ हिंदुस्थानचा रहिवाशी असा आर्थ झाला तरी तेवढ्यावरून एखाद्या मुसलमानाला तो हिदुस्थानचा रहिवाशी आहे एवढ्याचवरून हिंदु म्हणणे म्हणजे शब्दाच्या व्यावहारिक अर्थाचा अनर्थ करणे होईल, अशी आम्हाला भीती वाटते. आता हे शक्य आहे की पुढे भविष्यकाळी कधी तरी हिंदु या शब्दाचा अर्थ मात्र हिंदुस्थानचा रहिवाशी इतका आणि इतकाच होईल. तो दिवस तेव्हांच येईल की ज्या दिवशी सर्व संस्कृति नि धर्म याविषयीचा दुरभिमान दुसऱ्यांना दुखवूनही आपली स्वतःचीच प्रौढी मिरविण्याचे सोडून देईल आणि सर्व धर्म ज्या वेळी स्वतःचा अभिमान त्यक्त करून ज्या पायावर ही सर्व मानवी जात, डौलाने नि चिरस्थायित्वाने सुस्थित झाली आहे, अशा मूलभूत चिरंतन तत्त्वांचा ते एक संग्रह बनतील. परंतु जोपर्यंत ह्या अत्यंत वांच्छित एकीकरणाच्या पहिल्या किरणांचाही क्षितिजाचलावर, कुठे मागमूसही दिसत नाही, तोपर्यंत अस्तित्वात असणाऱ्या कठोर सत्याकडे काणाडोळा करणे हे केवळ मूर्खपणा होईल. जोपर्यंत इतर प्रत्येक धर्म हा ज्या योगाने वारंवार लढाईपर्यंत प्रसंग येतात; असली आपापली विशिष्ट मते सोडण्यास सिद्ध नाही. तोपर्यंत कोणत्याही एका संस्कृतीने नि राष्ट्रीय घटकाने आपली बंधने शिथिल करणे नि विशेषतः संघांतील दृढता नि सामर्थ्य वाढविणारी बंधने शिथिल करणे हे केव्हांही इष्ट होणार नाही. एखादा अमेरिकन

हिंदुस्थानचा रहिवाशी होऊ शकेल. तो जर खरोखरीच असा नागरिक होईल तर त्याला भारतीय किंवा हिंदी या नात्याने वागविणे हे न्याय्य होईल. परंतु जोपर्यंत तो संस्कृतिने नि इतिहासाने एक झाला नाही जोपर्यंत त्याच्या अंगांत आपले रक्त खेळले नाही नि जोपर्यंत तो आपल्या देशाला केवळ आवडीचा म्हणून नव्हे तर पूजास्थान म्हणून गणू लागला नाही तोपर्यंत त्याला आपल्या हिंदूंच्या संघांत सामील करून घेता येणार नाही. कारण जरी हिंदुत्वाचे पहिले लक्षण म्हणजे स्वतः किंवा वाडवडिलांच्या योगाने हिंदुस्थानचे नागरिक असणे हे आहे तरी ते काही हिंदुत्वाचे एकच एक लक्षण आहे असे नाही. कारण हिंदु या शब्दाचा अर्थ, केवळ भौगोलिक वैशिष्ट्यापेक्षा पुष्कळ अधिक आहे.

रक्ताने एकत्वाचा स्नेहसंबंध

हिंदू हा शब्द भारतीय अथवा हिंदी यांच्याशी समानार्थक नाही नि त्याचा केवळ हिंदुस्थानचा रहिवाशी एवढाच अर्थ नाही हे ठरल्यावर साहजिकपणे त्याच्या दुसऱ्या लक्षणाविषयी विचार करणे, ओघानेच प्राप्त होते. हिंदू भारतीय शासनाचे केवळ नागरिकच नाहीत कारण ते काही केवळ एका जन्मभूमीवर असलेल्या प्रेमानेच बद्ध झालेले नाहीत, तर एकाच रक्ताच्या बंधनांनीही ते बद्ध झाले आहेत. ते काही केवळ एकराष्ट्रीयच नाहीत तर एकजातीयही आहेत. जाती हा शब्द जन्-जायते उत्पन्न करणे या धातूपासून निघाला आहे. त्याचा अर्थ बंधुता, ज्यांची उत्पत्ति एकच आहे; ज्यांचे रक्त एकच आहे असा लोकसमूह असा होतो. ज्यांना ‘सिंधु’ असे म्हणत अशा वेदकालीन पितृऋषींपासून आमचा वंशोद्भव आहे. त्या समर्थ पूर्वजांचेच रक्त सतत परंपरेने आमच्या अंगात खेळत आहे असे हिंदुलोक स्वाभिमानाने मानतात. अनेकवार छद्मीपणाने जो एक प्रश्न विचारला जातो तोही आम्हाला चांगला माहीत आहे की, परंतु तुम्ही खरोखरच का एकजाती आहांत? तुमच्या अंगात एकच रक्त खेळत आहे, असे खरेच का म्हणता येथील? याचे उत्तर आम्ही फक्त प्रतिप्रश्नांतच देऊ की, ‘इंग्लिश लोक हे खरोखरीच का एकजाती आहेत? जगामध्ये इंग्रज रक्त, फ्रेंच रक्त, जर्मन रक्त किंवा चिनी रक्त अशा प्रकारची काही वस्तु आहे काय? जे आपआपसामध्ये भिन्न जाती असूनही लग्ने करतात आणि अशा रीतीने परकीयांचे रक्त मुक्तपणाने आपल्यात मिसळू देतात ते काय एका रक्ताचे म्हणावयाचे? स्वतःसिद्ध अशा एकाच जातीचे मानावयाचे? जर त्यांना तसे करण्यास प्रत्यवाय नसेल तर हिंदूंना तर नाहीच नाही. कारण ज्या जातिभेदाच्या यथार्थ स्वरूपाविषयी तुम्हाला गाढ अज्ञान आहे नि ज्याचा खरा अर्थ तुम्ही मुळीच उमगू शकला नाही; त्या जातिभेदसंस्थेने आमच्यामधील रक्ताची सरमिसळ होऊन ते एक होऊ शकले नाही असे तुमचे म्हणणे आहे. परंतु हे तुमच्या ध्यानात येत नाही की त्याच जातिभेदाने स्वकीय रक्तापेक्षा परकीय रक्ताचीच भेसळ आमच्यामध्ये न होऊ देण्याला अधिक सहाय्य केले. इतकेच नव्हे, तर सांप्रत जी जातिसंस्था अस्तित्वांत आहे तीच ब्राह्मणापासून तो चांडाळापर्यंत, एकच रक्त, प्रत्येकाच्या धमन्यांमधून वहात आहे. त्याचे पर्याप्त प्रमाण नाही काय? आमच्या कोणत्याही स्मृतिकडे नुसती ओझरती जरी दृष्टि वळविली; तरी अनुलोम नि प्रतिलोम विवाह हे त्या काळी सर्रास होत होते आणि त्याच्याच योगाने आज अस्तित्वात

असलेल्या अनेक उपजाती निर्माण झाल्या आहेत असे निःसंदेह रीतीने दिसून येईल. एखाद्या क्षत्रियाला जर शूद्र स्त्रीपासून पुत्र झाला तर त्या संततीच्या योगाने, 'उग्र' या नावाची जाती निर्माण होते. त्याचप्रमाणे जर एखादा क्षत्रिय या उग्र जातीतील स्त्रीच्या पोटी संतती निर्माण करील तर त्या योगाने 'श्वपच' जाती निर्माण होते. त्याचप्रमाणे एखाद्या ब्राह्मण स्त्रीला जर एखाद्या शुद्रापासून मुलगा झाला, तर त्या योगाने 'चांडाल' जाती उत्पन्न होते. वेदकालीन सत्यकामजाबालीपासून तो थेट महादजी शिद्यांपर्यंत आपल्या इतिहासाच्या प्रत्येक पानावरून असे दिसून येईल की आपल्या जातीच्या रक्ताची ही प्राचीन गंगा वेदकालाच्या उत्तुंग शिखरांपासून उद्भुत होउन आधुनिक इतिहासाच्या भूप्रदेशावर अव्याहत रीतीने अवतीर्ण झाली आहे; नि अशा रीतीने अवतीर्ण होतांना ती पुष्कळ संपन्न झाली आहे. पुष्कळ प्रवाहांना तिने आपल्यात मिसळून घेतले आहे. कित्येक पतित आत्म्यांना तिने पावन केले आहे. विस्तृतता, गंभीरता, संपन्नता यांनी प्रतिदिनी वाढत वाढत कुठे तरी आडरानांत नि वाळवंटात शुष्क होऊन जाण्याची आपत्ती तिने निरस्त केली आहे नि अशा रीतीने पूर्वीपेक्षा अधिक शुद्धतेने नि अधिक वेगवान होऊन ती आज अखंड वहात आहे. आपल्यामध्ये जे जे काही नापीक नि दरिद्री होते, ते ते सुपीक नि समृद्ध करण्याकरिता नि आपल्यामध्ये जे जे काही उन्नत आणि वर्धिष्णु होते त्याच्या वाढीच्या आडही न येण्याकरिता जी जी साधने, अत्यंत आवश्यक म्हणून आपल्या उदात्तचरित नि देशभक्त पूर्वजांना वाटली, त्या त्या साधनांच्या द्वारे ह्या पावन प्रवाहाला व्यवस्थितपणाने मार्ग आक्रमण करता यावा अशी व्यवस्था करणे हेच कार्य या जातिभेद संस्थेने केले आहे.

हे विधान ज्याप्रमाणे चार मुख्य जातींच्या संमिश्र विवाहापासून उत्पन्न झालेल्या उपजातींविषयी आणि चार मुख्य जाती नि या उपजाती यांच्यापासून उत्पन्न झालेल्या संततीविषयी खरे आहे त्याचप्रमाणे ज्या इतर जाती नि वंश कुठे तरी पुराण भूतकालाच्या अंधुक प्रकाशात स्वतंत्रपणे आपापल्या ठिकाणी बसत होत्या त्यांच्याही संबंधाने हे विधान, तितकेच लागू आहे. याचे प्रत्यंतर पहावयाचे असल्यास मलबार किंवा नेपाळमध्ये पहा, तेथे हिंदूतील उच्च जातीच्या पुरुषाला ज्या जाति परकीय मानल्या गेल्या आहेत; अशा जातीच्या स्त्रीशी लग्न करण्यास प्रत्यवाय नाही. या जाती परकीय आहेत ही कल्पना जरी खरी मानली तरी त्यांनी हिंदूंच्या संस्कृतिचे संरक्षण करण्यात जे प्रेम आणि शौर्य दाखविले त्यामुळे त्यांना आपल्या जातीत समाविष्ट करण्यात आले. इतकेच नव्हे तर सर्व बंधनांपेक्षाही अत्यंत कोमल असे जे विवाहबंधन, त्याने त्यास नित्याचे बद्ध करून टाकले. नागवंश हा द्रविड जातीपैकीच आहे काय? मग जेव्हा अग्निवंशांतील तरुणांना नागकन्या अर्पण केल्या नि ह्या दोन्हीही वंशांमध्ये जेव्हा चंद्रवंश आणि सूर्यवंश यांच्यातील क्षत्रियांनी आपल्या कुमारिकांची लग्ने लाविली; तेव्हा मग हे आणि ते असे भिन्नत्व कुठे राहिले? अगदी हर्षाच्या कारकीर्दीपर्यंत मग बुद्धकालीन जातीभेदाची घडी जेव्हा विस्खलित झाली होती; तेव्हांची गोष्ट सोडून दिली तरी -जातिजातीमधील विवाह ही एक रोजची गोष्ट होऊन बसली होती. उदाहरणार्थ पांडवांच्याच एका कुलाची गोष्ट घ्या. पराशर ऋषी हे ब्राह्मण होते. त्यांचे प्रेम एका कोळ्याच्या सुंदर कुमारिकेवर बसले नि त्या दोघांचे अपत्य

म्हणजे जगद्विख्यात व्यासमुनी झाले. ह्या व्यासांनी क्षत्रियकुलांतील राजकन्या अंबा नि अंबालिका यांच्या ठिकाणी दोन पुत्रांची उत्पत्ती केली. या दोन पुत्रांपैकी पांडु याने 'नियोग' पद्धतीचा अवलंब करून आपल्या बायकांना संतती उत्पन्न करण्याची अनुज्ञा दिली. त्या बायकांनी अज्ञात जातींच्या पुरुषांच्या प्रेमाची याचना करून आपल्या महाकाव्याच्या नायकांना जन्म दिला. ह्याचप्रमाणे त्या कालच्या कर्ण, बभ्रुवाहन, घटोत्कच, विदुर आणि अन्य व्यक्तींच्या इतिहासाविषयी उल्लेख न करता त्या काळाच्या मानाने आधुनिक अशा चंद्रगुप्ताचे उदाहरण पहाण्याविषयी आम्ही वाचकांना विनंती करतो. चंद्रगुप्ताने एका ब्राम्हण कन्यकेशी विवाह लावला; नि त्यांच्यापासून अशोकाच्या पित्याची उत्पत्ती झाली. या अशोकाने युवराज असतांना एका वैश्य तरुणीशी विवाह लावला. हर्ष, जातीचा वैश्य असून, त्याने आपली मुलगी एका क्षत्रिय राजपुत्राला दिली. व्याधकर्मा हा एका व्याधाचा मुलगा होता. त्याची आई त्या व्याधावर प्रेम जडलेली एक ब्राह्मणकन्या होती; नि हा व्याधकर्मा विक्रमादित्याचा यज्ञाचार्य झाला होता. सुरदास कृष्णभट हा जातीने ब्राह्मण असून एका चांडालकन्येवर इतका आसक्त झाला की, त्याने उघड रीतीने तिच्याशी विवाह लावून संसार थाटला आणि 'मातंगी पंथ' ह्या नावाच्या एका धार्मिक पंथाचा, तो आद्यप्रवर्तक बनला. हे सर्व लोक स्वतःला 'हिंदु'च म्हणवितात नि तसे म्हणविण्याचा त्यांना अधिकार पोचतो. एवढ्यावरच हा पुरावा संपला नाही. एखादा पुरुष अथवा एखादी स्त्री आपल्या कृतींनी आपल्या जातीपासून च्युत होईल नि दुसऱ्या जातीत ढकलली जाईल. "शुद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चैति शूद्रताम्।" "न कुलं कुलमित्याहुराचारं कुलमुच्यते। आचारकुशलो राजन् अह चामुत्र नंदते।। उपासते येन पूर्वां द्विजा संध्यां न पश्चितां। सर्वांस्तान्ने धार्मिको राजा शूद्रकर्माणि योजयेत्।।" ही आज्ञा काही नेहमी पोकळ धमकी नव्हती. कित्येक क्षत्रियलोक शेती अथवा दुसरे हलके धंदे पत्करून क्षत्रियाला मिळणाऱ्या मानाला आंचवत असत आणि दुसऱ्या कोणत्या तरी जातीत गणले जात असत. उलटपक्षी कित्येक शूर लोक नि काही वेळेला सबंध जातीची जाति आपल्या शूर कृत्यांनी क्षत्रियांचे हक्क नि क्षत्रियांच्या पदव्या पावून, क्षत्रिय म्हणून गणले जात असत. एका जातीतून बहिष्कृत होणे ही एक रोजचीच गोष्ट होती नि असे झाले म्हणजे त्यांचा दुसऱ्या कोणत्या तरी जातीत समावेश होत असे.

हे परिवर्तन केवळ वैदिक आज्ञेप्रमाणे प्रस्थापित झालेल्या जातीसंस्थेवर विश्वास असणाऱ्या हिंदूंमध्येच घडत असे, असे नाही तर अवैदिक असे जे हिंदूंचे पंथ आहेत त्यामध्येही घडत असे. बुद्ध कालामध्ये ज्याप्रमाणे एकाच कुटुंबामध्ये बाप बौद्ध, आई वैदिक धर्माची नि पुत्र जैनपंथाचा असा देखावा दिसत असे त्याप्रमाणे आजही आपल्याला आढळून येईल. जैन आणि वैष्णव यांच्यामध्ये गुजराथेत लग्ने होतात. त्याचप्रमाणे शीख नि सनातनी यांच्यामध्ये पंजाबात लग्ने होतात. शिवाय, आजचा जो मान-भाव किंवा लिंगायत शीख किंवा सतनामी हा कालचा हिंदू होय आणि आजचा हिंदु कदाचित उद्या लिंगायत, ब्रह्मी अथवा शीख होईल.

आणि 'हिंदू' हे अभिधान जसे आपल्या लोकांच्या एकजातीयत्वाचे पूर्ण दिग्दर्शन करू शकते तसे इतर नाव करू शकत नाही. आपल्यांपैकी काही आर्य होते, काही अनार्य होते. परंतु

आयर किंवा नायर आपण सर्व हिंदु होतो नि एकच रक्त आपल्या धमन्यांतून वहात होते. आपल्यापैकी काही ब्राह्मण आहेत आणि काही नामशूद्र अथवा पंचम आहेत. परंतु ब्राह्मण किंवा चांडाल, आपण सर्व हिंदू आहोत नि एकाच रक्तामांसाचे आहोत. आपणापैकी काही राक्षस होते नि काही यक्ष होते. परंतु राक्षस अथवा यक्ष आपण सर्व हिंदूंच आहोत. एकच रक्त अंगात खेळत आहे. आपल्यापैकी काही वानर होते नि काही किन्नर होते. परंतु वानर किंवा नर आपण सर्व हिंदु आहोत नि एकाच रक्ताचे आहोत. आपल्यापैकी काही जैन नि काही जंगम आहेत. जैन अथवा जंगम आपण सर्व हिंदूच आहोत नि एकाच रक्ताचे आहोत. आपल्यापैकी काही एकेश्वरवादी, काही जगदीशश्वरवादी काही आस्तिक, काही नास्तिक परंतु एकेश्वरवादी अथवा निरीश्वरवादी आपण सर्व हिंदूच आहोत नि आपल्यामध्ये एकच रक्त खेळत आहे. आपण काही केवळ एकराष्ट्रीयच नाही तर एकजातीय आहोत. जन्मतःच आपले बंधुत्व जडलेले आहे. दुसरा कसलाही प्रश्न नाही. हा मात्र अंतःकरणाचा प्रश्न आहे. आपल्याला असे वाटते की राम आणि कृष्ण, बुद्ध आणि महावीर, नानक आणि चैतन्य, बसव आणि माधव, रोहिदास आणि तिरूवेल्लर यांच्या अंगात जे रक्त खेळत होते, तेच रक्त सर्व हिंदु जातींमध्ये धमन्याधमन्यांतून खेळत आहे. हृदयाहृदयांतून स्पंदन पावत आहे. आपल्याला असे वाटते की आपण एका जातीचे आहोत. एका रक्ताच्या अत्यंत कोमल बंधनांनी बांधले गेलेलो आहोत आणि हे असे वाटते म्हणून हे असे असले पाहिजे.

एकंदरीत जर पाहिले तर सर्व जगामध्ये मनुष्य म्हटला की त्याची एकच जाती असली पाहिजे ती मानव जाती होय. आपण एकाच रक्ताच्या संचरण्याने जिवंत राहिलो आहोत नि ते रक्त म्हणजे मानवी रक्त, या व्यतिरिक्त जी अन्य भावना ती केवळ तात्पुरती सोईपुरती आणि केवळ सापेक्षतः सत्य आहे. तुम्ही ज्या ज्या कृत्रिम भिंती जातीजातींमध्ये निर्माण करता त्या भुईसपाट करण्याकरिता, निसर्गाचा सतत प्रयत्न चालू आहे. रक्तारक्तांचे संमिश्रण रोखून धरणे म्हणजे वाळूच्या पायावर इमारत उठविणे होय. सर्व धर्मसंस्थापकांच्या सर्व आज्ञांपेक्षांही स्त्रीपुरुषांमधले प्रेमाकर्षण हे अधिक बलवान ठरले आहे. इतकेच काय, परंतु अंदमानमधील मूळ रहिवाशांमध्येसुद्धा, आर्यरक्ताचे तुषार परस्परांत मिसळले आहेत. खरोखरीच जर बोलावयाचे तर आपल्याला मात्र इतकेच विधान करता येईल; की माझ्या धमन्यांमधून सर्व मानवी जातीचे रक्त खेळत आहे. मनुष्याची या ध्रुवापासून त्या धुव्रापर्यंतची एकी हेच सत्य आहे. इतर सर्व केवळ सापेक्षतः आंशिकतः तसे आहे.

आणि याच दृष्टीने जर पाहिले तर सर्व जगामध्ये फक्त हिंदूंना नि कदाचित ज्यू लोकांनाच केवळ यथार्थत्वाने आम्ही एकजाती आहोत, असे हक्काने म्हणता येईल. एका हिंदूचे दुसऱ्या हिंदूशी लग्न केल्याने फार तर त्याची जात जाईल. परंतु त्याचे हिंदुत्व जाणार नाही. एखाद्या हिंदूचा कोणत्याही श्रद्धावान अथवा पाखंडी अनुमानसिद्ध, तात्त्विक अथवा सामाजिक पद्धतीवर विश्वास बसला तर फार तर, त्याचा पंथ त्याला अंतरेल. परंतु त्याचे हिंदुत्व मात्र अबाधित राहील. कारण हिंदुत्वाच्या अत्यंत महत्वाच्या लक्षणांमध्ये हिंदूंच्या रक्ताचा वारसा असणे हे अत्यंत महत्वाचे लक्षण आहे. म्हणून जे जे सिंधुनदीपासून तो सिंधूपर्यंत (समुद्रापर्यंत)

पसरलेल्या भूमीवर, पितृभूमी म्हणून प्रेम करतात, त्यांना ज्या जातीने आपल्यात मिसळवून नि आपले करून घेऊन स्वतःची उत्क्रांती करून घेतली, त्या पुरातन 'सप्तसिंधु' जातीचे रक्त जे आपल्या अंगांत संचारत आहे असे अधिकाराने म्हणतात त्याच्याजवळ हिंदुत्वाची दोन लक्षणे उपलब्ध झाली असे म्हणता येईल.

समान संस्कृति

परंतु ही केवळ दोनच लक्षणे होतात. कारण थोड्या विचाराअंती हे ध्यानात येईल की, 'एक राष्ट्र नि एक जाती -ही दोनच लक्षणे म्हणजे हिंदुत्वाची काही सर्व लक्षणे होऊ शकत नाहीत. मुसलमानांपैकी, पुष्कळ लोक त्यांच्या, अज्ञानजन्य दुराग्रहापासून मुक्त होऊन आपल्या देशावर त्यांची पितृभूमी म्हणून प्रेम करू शकतील नि त्यांच्यापैकी जे देशभक्त नि उदारमनस्क आहेत ते असे सदैव मानीत आलेच आहेत. त्यांच्या धर्मांतराचा इतिहास जे धर्मांतर लाखो लोकांच्या विषयात जबरीने केले गेले आहे. त्यांच्या मनात आले तरी ते विसरू शकणार नाहीत नि तो इतिहास त्यांना असेच सांगेल की त्यांच्यामध्ये हिंदु रक्तच खेळत आहे. परंतु आपण जे सत्य जसे आहे तसेच विचारांत घेण्याचा निश्चय करून- ते कसे असावे अशा विषयीचा विचार पुढे ठेवून नव्हे- आज जो या विषयाचा उहापोह करीत आहोत तो करीत असता त्या मुसलमानांना हिंदु म्हणू शकू काय? काश्मीरमधील नि इतर प्रांतांतील कितीतरी मुसलमान त्याचप्रमाणे दक्षिण हिंदुस्थानामधील ख्रिश्चन लोक आपल्यांतील जातिबंधने इतक्या कडक रीतीने पाळतात की ते बहुधा लग्नसंबंध आपल्या जातीमध्येच घडवून आणतात. अशा रीतीने त्यांच्या रक्तात परक्यांची भेसळ जवळ जवळ झाली नाही आणि तरीही त्यांना आपण ज्या अर्थाने 'हिंदू' हा शब्द वापरतो त्या अर्थाने तो लावता येणार नाही हे उघड आहे. कारण आपण हिंदु लोक, एकाच जन्मभूमीवर असणाऱ्या प्रेमाने आणि एकच रक्त आपल्या हृदयांतील स्पंदन नि त्यासर्वच उसळणारी प्रेमाची ऊर्मी यांना जन्म देत असल्यानेच काही बद्ध झालो नाही; तर आपण सर्वजण आपल्या थोर संस्कृतिला, आपल्या हिंदूंच्या संचित ज्ञानाला जे वंद्य मानतो त्या योगानेही आपण बद्ध झालो आहो. 'संस्कृति' हा शब्द अत्यंत योग्य आणि सार्थ आहे. कारण त्यामध्ये संस्कृतभाषाही सूचित होते. याच संस्कृत भाषेमध्ये आपल्या हिंदुवंशांच्या इतिहासामध्ये जे काही संग्राह्य नि उत्तम होते; त्या ज्ञानाचा उच्चार झाला नि त्याचा संचयही ह्याच भाषेमध्ये करून ठेवला. आपण एकराष्ट्र आहोत. आपण एकजाती आहोत. आपली संस्कृती एक आहे म्हणून आपण एक आहोत.

संस्कृति म्हणजे तरी काय?

परंतु संस्कृति म्हणजे तरी काय? संस्कृति म्हणजे 'मानवी मनाचे आविष्करण' होय. संस्कृति म्हणजे मनुष्याने स्थूलसृष्टीचे काय रुपांतर केले आहे, याचा इतिहास होय. जर स्थूलसृष्टी ही परमेश्वराची निर्मिती आहे. हिचे सर्वोत्तम स्वरूप म्हणजे मानवी आत्म्याचा स्थूलसृष्टीवर नि मनुष्यावर सारखाच विजय होणे होय. जिथे जिथे मनुष्याला आपल्या आत्म्याचे समाधान होईल अशी जड वस्तूंची घटना करता येईल तेथे तेथे तितक्या प्रमाणाने संस्कृतीचा जन्म होतो नि जेव्हा सामर्थ्य, सौंदर्य आणि प्रेम यांच्याविषयीच्या मानवी स्वर्गीय आकांक्षा

परिपूर्ण करून परम आनंदाचे सर्व मार्ग शोधून काढून आयुष्याचा पूर्ण विकास नि त्याचे ऐश्वर्य यांचा मनुष्याला पूर्ण उपभोग घडतो तेव्हा संस्कृतीचा पूर्ण विजय होतो.

एखाद्या राष्ट्राच्या संस्कृतीचा इतिहास म्हणजे त्या राष्ट्राच्या विचारांचा, आचारांचा आणि संपादिताचा इतिहास होय. 'वाङ्मय आणि कला' ही आपल्याला राष्ट्राचे विचार निवेदित करतात. 'इतिहास आणि समाजरचना' यांच्यावरून राष्ट्राच्या कृत्यांची नि त्याने संपादित केलेल्या गोष्टींची आपल्याला जाणीव होते. यापैकी कोणत्याही विषयात मनुष्याला एकलकोंडे रहाता येत नाही. अंदमानच्या आदिम वन्य जातीच्या लहान ओबडधोबड पोखरलेल्या लाकडी नावेत बसून-तिला डुंगी म्हणतात- तिचेही अमेरिकेच्या अगदी आजकालच्या 'ड्रेडनॉट' जहाजांच्या घडण्यामध्येही काहीतरी अनुकरण आहेच आहे. पॅरीसमधील तरुणींच्या पोषाखामधील अगदी अलीकडची नवी टूम ही सुद्धा वास्तविक 'पातुआ' तरुणी आपल्या कंबरपट्ट्यामध्ये जो एकमात्र पानांचा झुंबका खोवतात त्याच्यापासून जन्म पावली आहे.

आणि इतके असूनही डुंगी ती डुंगीच राहीली आहे. 'ड्रेडनॉट ते ड्रेडनॉटच' आहे. या दोन्हींमध्ये सारखेपणापेक्षा वैसादृश्यच अधिक आहे, त्यामुळे त्यांच्यातले एकत्व उमगून पडत नाही. याचप्रमाणे हिंदूंनी इतर लोकांप्रमाणेच जरी पुष्कळ गोष्टी लोकांना दिल्या आहेत; लोकांजवळून घेतल्या आहेत; तरी त्यांची संस्कृति दुसऱ्या कोणत्याही संस्कृतीहून फार भिन्न आहे. त्याचप्रमाणे त्यांचे आपापसात कितीही जरी मतभेद असले तरी त्यांचे एकमेकांशी असलेले 'एक वाङ्मय' नि एक संस्कृति यांच्या योगाने जगामध्ये इतर ज्या संस्कृति आहेत त्यापैकीच हीही एक आद्य संस्कृति आहे. तिचा हा अधिकार कोणालाही अमान्य करता येण्यासारखा नाही.

'हिंदु लोकांना इतिहास नाही,' अशा प्रकारची जी स्वार्थमूलक किंवा अज्ञानजन्य समजूत आधुनिक जगामध्ये प्रचलित आहे त्या समजुतीने ज्यांचे कान भारले आहेत, त्यांना हे म्हणणे मोठे विपरीत वाटेल की जवळ जवळ हिंदु लोकांनीच आपला इतिहास जतन करून ठेवण्यात यश संपादन केले आहे. नि हे इतिहाससंरक्षण अनेक धरणीकंपांच्या धक्क्यांतून नि जलप्रलयांच्या आघातानंतरही केले आहे! हा इतिहास त्यांच्या वेदांपासून सुरू होतो नि हे वेद म्हणजे आपल्या जातीच्या इतिहासाचे विद्यमान असलेले पहिले प्रकरण होय. हिंदूंची प्रत्येक कन्या, पाळण्यात जे पहिले गीत ऐकते ते सीतेचे होय. आपल्यापैकी काही लोक रामाची अवतार म्हणून पूजा करतात. काही लोक त्याला वीर आणि योद्धा म्हणून पूज्य मानतात. सर्व लोक त्याला आपल्या जातीचा अत्यंत विख्यात सार्वभौम राजा मानतात. प्रत्येक हिंदूतरुणाच्या मारुती आणि भीमसेन, ह्या अखंड बलदायी नि शारीरिक उन्नतीच्या आदर्श देवता आहेत. सावित्री आणि दमयंती ह्या प्रत्येक हिंदुस्त्रीच्या अखंड पातिव्रत्याचे नि अव्यभिचारी प्रेमाचे ध्येय आहेत. गोकुळच्या त्या दिव्य गुराख्यावर राधेने जे प्रेम केले त्याचा प्रतिध्वनी जेथे जेथे हिंदु तरुण आपल्या प्रियकरणीचे चुंबन घेतो तेथे तेथे उठत असतो. कौरव पांडवांचे महायुद्ध, कर्णार्जुन, भीमदुःशासन यांची तुमुल द्वंद्वे ही जरी सहस्रो वर्षांपूर्वी कुरुक्षेत्रावर घडून आली आहेत. तरी आजही ती प्रत्येक झोपडी-झोपडीपासून तो तहत राजवाड्याराजवाड्यापर्यंत त्यातील हृदय हालवून सोडणाऱ्या रसांसह

गायिली जात आहेत. अर्जुनाला जितका, अभिमन्यु प्रिय नसेल, तितका तो आज आपल्यापैकी प्रत्येकाला आहे. त्या कमलनेत्र तरुणाचे लढाईतील पतन ऐकून जितक्या प्रेमाने नि जितक्या विव्हलतेने त्याच्या पित्याने त्या वेळी आक्रंदन केले असेल, तितक्याच प्रेमाने नि तितक्याच विव्हलतेने आजही सीलोनपासून काश्मीरपर्यंत सबंध हिंदुस्थान आक्रंदन करीत अश्रु ढाळीत असतो. यापेक्षा आणखी अधिक काय पाहिजे? एका मूठभर वाळूच्या कणांप्रमाणे आपणास जरी दशदिशांस उधळून टाकले तरी केवळ रामायण नि महाभारत हे दोनच ग्रंथ आपणास पुनरपी एकजाती म्हणून एकजीव करू शकतील. मी एखाद्या मॅझिनीचे चरित्र वाचतो नि उद्‌गारतो की 'ते किती देशाभिमानी आहेत!' तसेच मी एखाद्या माधवाचार्याचे चरित्र वाचतो नि उद्‌गारतो की 'आम्ही किती देशाभिमानी आहोत!' पृथ्वीराजाच्या पतनावर बंगालमध्ये अश्रुसिंचन होते. गुरुगोविंदसिंग यांच्या देशासाठी कत्तल झालेल्या पुत्रांसाठी महाराष्ट्र शोकाकुल होतो.

उत्तर दिशेच्या टोकाला राहणाऱ्या आर्य-समाजी इतिहासकाराला, दक्षिण दिशेच्या टोकाला जे हरिहर नि बुक्क, यावनी सत्तेशी लढले, ते आपल्याकरिताच लढले असे वाटते. त्याचप्रमाणे दक्षिणेच्या टोकाला असलेल्या सनातनी पंथाच्या इतिहासकाराला गुरू तेज बहादूर हे आपल्याकरिताच मेले असे वाटते. आपले राजे सारखे होते. आपली राज्येही सारखीच होती. आपली स्थिती सारखीच होती. आपली गती सारखी होती. आपले विजय सारखे हते. आपले पराजय सारखे होते. मोकाबसय्या आणि पिसाळ एखादा जयचंद आणि काळापहाड हे आपल्यात जन्म पावले म्हणून आपली सर्वांचीच लज्जेने मान खाली होते. अशोक, भास्कराचार्य, पाणिनी आणि कपिल यांच्या स्मरणाने आपणा सर्वांनाच चैतन्य मिळते स्वतःला एक प्रकारची धन्यता वाटते.

आता कोणी विचारील की, 'हिंदू हिंदू'मध्ये ज्या लढाया झाल्या; त्यांच्याविषयी काय? आमचे उत्तर असे की इंग्लिशांमध्ये ज्या 'गुलाबाच्या लढाया' (wars of roses) झाल्या त्याचे काय? इटली, जर्मनी, फ्रान्स, अमेरिका येथे जे संस्थानासंस्थानांचे पंथापंथांचे वर्गावर्गाचे आपापसात प्रसंगी परक्यांचे सहाय्य घेऊनही जे संघर्ष झाले त्याचे काय? तरीही ते सर्वजण एकच लोक, एकच राष्ट्र आहेत का? त्यांचा सर्वांचा एकच इतिहास आहे ना? जर त्यांच्याबाबतीत होकारार्थी उत्तर, तर हिंदूंच्याही बाबतीत होकारार्थीच उत्तर आणि जर हिंदु लोकांचा एक इतिहास नसेल तर मग जगभरात दुसऱ्या कोणाचाही एक इतिहास नाही.

ज्याप्रमाणे इतिहासावरून आपल्या जातीचा पराक्रम आपल्यास कळून येतो. त्याचप्रमाणे आपल्या वाङ्मयाचा साद्यंत इतिहास आपल्या जातीच्या विचारांचा आदर्श आहे. असे म्हणतात की 'विचार' हा 'शब्दापासून' अभिन्न आहे आणि आपले वाङ्मय हे सर्वसाधारण भाषा, जी संस्कृत तिच्यापासून अभिन्न आहे आणि म्हणून निःसंशय रीतीने ती आपली जन्मभाषा आहे. ह्याच भाषेमध्ये आपल्या माता बोलत होत्या. याच भाषेपासून आपल्या आताच्या सर्व भाषा उत्पन्न झाल्या आहेत. आपले सर्व देव संस्कृतमध्ये बोलले. आपल्या ऋषींनी संस्कृतमध्ये विचार केले. आपल्या कवींनी संस्कृतमध्येच काव्ये केली. आपल्यासारखे जे जे उत्तम आहे- उत्तम विचार, उत्तम कल्पना उत्तम लेख ते सर्व, आपोआपच संस्कृतमध्ये पकट होते. लाखो लोकांच्या

मते अजूनही ही त्यांच्या देवांची भाषा आहे. इतरांच्या ती पूर्वजांची भाषा आहे. सर्वांना ती सर्वोत्तम भाषा म्हणून मान्य आहे. ही आपली सर्वांची पिढीजात मिळकत आहे, हे आपले संचित आहे. याच्या योगाने गुजराथी आणि गुरुमुखी, सिंधी आणि हिंदी, तामिळ आणि तेलगू, महाराष्ट्रीय आणि मल्याळम, बंगाली आणि सिंहली या आपल्या सर्व सहोदरी भाषा, संपन्न झाल्या आहेत. आपणा सर्वांच्या विकारांना आणि आकांक्षांना उत्फूर्त आणि उत्तेजित करून त्यांना समसंवेदक बनवणारी मर्मस्थ ज्ञानशलाका, म्हणजे संस्कृत भाषा होय. ही काही केवळ भाषाच आहे असे नाही. पुष्कळ हिंदूंना तो एक मंत्र आहे. सर्वांना ते एक संगीत आहे. सर्व जैन लोकांना वेद प्रमाणभूत नाहीत. तरीपण आपल्या जातीचा तो एक पुराण इतिहासकथनाचा ग्रंथ म्हणून सर्व जैनांना वेद हे आपल्याप्रमाणेच मान्य आहेत. आदिपुराण हे काही कोण्या सनातनीपंथाने लिहिले नाही, तरीही ते सनातनी आणि जैन यांच्या सारख्याच अधिकाराचे आहे. बसव पुराण हा लिंगायतांचा मुख्य धर्मग्रंथ आहे आणि तरीही ते कानडी भाषेतील आज अस्तित्वात असलेल्या सर्व ग्रंथांमध्ये उत्तम नि ऐतिहासिक ग्रंथ म्हणून लिंगायतांप्रमाणेच इतर हिंदूंनाही अभिमानास्पद वाटत आहे. गुरुगोविंदांचे विचित्र नाटक हे बंगाल्यांतील हिंदूंना जितके आपल्या मालकीचे वाटते, तितकेच चैतन्यचरित्रामृत हे शीखांना स्वतःचे वाटते. कालिदास नि भवभूती, चरक आणि सुश्रुत, आर्यभट्ट आणि वराहमिहीर, भास आणि अश्वघोष, जयदेव आणि जगन्नाथ या सर्वांनी आपणा सर्वांकरिता ग्रंथलेखन केले. आपणा सर्वांना स्फूर्ति दिली. ते सर्व आपल्या सर्वांचाच अभिमानाचा ठेवा आहेत. तामील भाषेतील कंबकवीचे एखादे काव्य नी 'हाफीज'ची एखादी प्रत ही बंगालमधील एखाद्या हिंदूच्या पुढे ठेवा आणि त्याला विचारा की, 'ह्यापैकी तुझे कोणते?' तो अंतस्फूर्तीनेच उद्गारेल की कंब माझा! महाराष्ट्रांतल्या एखाद्या हिंदूपुढे रविंद्रनाथांचे एक काव्य शेक्सपीअरचे एक काव्य अशी दोन पुस्तके ठेवली असता तो अधिकाराने सांगेल की 'रवींद्रच माझा!'

कलाकौशल्य आणि शिल्पशास्त्राची कामे यांच्यावरचे ग्रंथ हे देखील वैदिक अथवा अवैदिक या दोघांची सारखीच मिळकत आहे. कारण ही उभारण्यास ज्यांनी मजुरी केली ते मजूर त्या मजुरांना ज्यांनी काम आखून दिले ते कारागीर, त्या कारागीरांना देण्यात येणारा पैसा ज्यांनी करांच्या रूपाने दिला ती प्रजा नि ज्यांनी ही सर्व कामे काढली नि संघटित केली ते राजे वैदिक किंवा अवैदिक परंतु जो देश सिंधुपासून सिंधूपर्यंत पसरलेला आहे; त्या देशात वसती करणाऱ्या हिंदु जातीतीलच हे सर्वजण होते. जे आज सनातनी आहेत त्यांनीच त्या वेळच्या बुद्धांच्या कलाकौशल्ययुक्त शिल्पाने उभारलेल्या स्तंभांना पैशांनी आणि अंगमेहनतीने सहाय्य केले. त्यावेळी जे बुद्ध होते त्यांनी आजच्या सनातनी लोकांच्या कलाकौशल्ययुक्त शिल्पकामाला पैशाने नि अंगमेहनतीने, सहाय्य केले आहे.

समान विधिविधान आणि समान संस्कारविधी

लहानसहान गोष्टीमध्ये काही फरक असले तरी एकाच प्रकारच्या समाजसंस्था नि त्या संस्थाना मान्यता देऊन शुद्ध करून घेणारा एकाच प्रकारचे विधीविधान ही दोन्हीही आपल्या जातीची जी मूलभूत ऐक्यता आहे; तिचे एकसमयावच्छेदेकरून कारण नि कार्य आहे; हिंदू

व्यवहारशास्त्राच्या पायावर उभारलेले हिंदूंचे धर्मशास्त्र वरवरचे भेदाभेद कितीही असले तरी एखादी विशिष्ट गोष्ट इथे किंवा एखादे वचन तिथे परस्परविरुद्ध सांगितले गेले असले तरी कालदेश परिस्थितीने ज्या अनेक घडामोडी झाल्या त्यामुळे मूळस्वरूप बदलू देण्याइतके काही लेचेपेचे नाही. अमेरिका आणि ब्रिटिश कॉमन वेल्थ येथील विधीविधान करण्याची यंत्रे ही जरी भराभर अधिनियम निर्माण करण्यात मग्न आहेत; तरीही आम्ही अजून व्यवहारशास्त्राची मूलतत्वे नि ज्या पद्धतीने त्यांची वाढ होऊन संबंध एक शास्त्र निर्माण झाले ती पद्धती मान्य करीत आहोत.

खोजा किंवा बोहरी ह्या नि इतर काही मुसलमानी जाती ह्या जरी व्यवहाराच्या काही काही विषयात-- प्रांतात विशेषतः वारसा अधिकारांच्या विषयास हिंदुधर्मशास्त्राप्रमाणे चालत असल्या तरी एकंदरीत महंमदी कायद्याने आपले व्यक्तिवैशिष्ट्य टिकवून ठेवले आहे. महाराष्ट्रातील किंवा पंजाबमधील हिंदुलोकांच्या काही चाली, बंगाल अथवा सिंध येथील, काही चालीरीतींपेक्षा भिन्न असतील परंतु इतर सर्व विषयात असलेले ऐक्य इतके मोठे आहे की महाराष्ट्रातील एकंदर सर्व चालीरीती ह्या जणू काय बंगाल वा सिंधमधील हिंदूंच्या धर्मशाळाच्या प्रतिध्वनिच, आहेत असे वाटते. उलटपक्षी बंगाल किंवा सिंध संबंधीही तसेच म्हणता येते. कोणत्याही एका पोटजातीतील नियम, चालीरिती निर्बंध ही सर्व एकसमयावच्छेदे करून घेतली; तर आपणास असे आढळून येईल की ती सर्व मिळून हिंदूधर्मशास्त्राचा एक संपूर्ण भाग होऊ शकतो. परंतु तेच जर इंग्लिश महंमदी किंवा जपानी कायदेग्रंथांशी त्यांचा कितीही कौशल्याने किंवा अर्थाची ओढाताण करून मेळ घालण्याचा प्रयत्न केला तरी तो विफल होतो.

आपले सण आणि उत्सव हे सारखेच आहेत. आपले विधी आणि आपले संस्कार हे सारखेच आहेत. दसरा आणि दिवाळी त्याचप्रमाणे राखीबंधन आणि होळी हे सण जेथे जेथे हिंदु मनुष्य आहे तेथे तेथे पाळले जातात. शीख आणि जैन, ब्राह्मण किंवा पंचम, हे सर्वच सर्व हिंदु जगचेजग, दिवाळीच्या सणाच्या वेळी, उत्सवमग्न होते. आणि हे मात्र ह्या हिंदुस्थानमध्येच नव्हे तर सर्व खंडामध्ये जो एक मोठा हिंदुस्थान आकारास येत आहे, तेथेही आढळून येते. सबंध ताराईच्या जंगलामध्ये त्या रात्री अशी एकही झोपडी तुम्हाला सापडणार नाही, की जेथे एकही पणती पेटली नाही! तसेच राखीबंधनाचा दिवस पंजाबमधील हर्षोत्फुल्ल कन्यकांपासून तो मद्रासच्या कर्मठ ब्राह्मणांपर्यंत प्रत्येक हृदय उचंबळून सोडतो; नि एकमेकांच्या हातात रेशमी राखी बांधता बांधता ते सत्यतेने म्हणतात की “भाई भाई एकठायी। भेद नाही, भेद नाही” तरी आम्ही आवर्जून हिंदूमधील ज्या सर्वसामान्य धर्मसमजुती आहेत, त्या संबंधात मुळीच उल्लेख केला नाही. किंवा कोणत्याही संस्थेचा, गोष्टीचा अथवा चालीचा धार्मिक स्वरुपाच्या किंवा वैशिष्ट्याच्या दृष्टीने विचार केला नाही. कारण आम्हाला हिंदुत्वाच्या मूलभूत तत्त्वांचा विचार कोणत्याही धार्मिक दृष्टीने नव्हे तर जातीय दृष्टीने करावयाचा होता आणि तरीही राष्ट्रीय अथवा जातीय, दृष्टीनेसुद्धा निरनिराळी तीर्थस्थाने ही आपल्या हिंदु जातीची सर्वसामान्य अनुवंशिक मिळकत आहे असे सिद्ध होते. जगन्नाथाची रथयात्रा, अमृतसरची वैशाखी, कुंभ आणि अर्धकुंभमेळा, ही सर्व आपल्या

लोकांच्या सत्य आणि जिवंत अशा महापरिषदाच होत. त्या योगाने आपल्या जीवनाचा नि विचारांचा प्रवाह सतत आपल्या राष्ट्रशरीरामधून वहात ठेवला जात असे. त्यामधील चमत्कारिक चालीरिती विधी आणि शास्त्र ही काही धार्मिक कर्तव्ये म्हणून काही सामाजिक उत्सवाचे प्रसंग म्हणून पाळले जातात. प्रत्येक व्यक्तीच्या मनावर ठसा उमटवितात की जर आपल्याला आपले जीवन उत्तम रीतीने स्थापित करावयाचे असेल तर ते केवळ सर्व सामान्य अशा एकत्र बद्ध झालेल्या हिंदु जातीच्या अस्तित्वातूनच होय.

तेव्हा, एकंदरीत थोडक्यात म्हणावयाचे म्हणजे हाती घेतलेला प्रतिपादनाचा विषय ह्या संबंधात अधिक विवरण करू देतच नाही. ही वरील लक्षणे आमच्या संस्कृतीचे मुख्यांग होतात, नि आमच्या राष्ट्राला सुधारणेचा एक घटक म्हणून समजण्यात येतात. आम्ही हिंदु केवळ राष्ट्रच नाही, काही एक जातीच नाही, परंतु आम्ही हे दोन्हीही असल्याने नि आहो म्हणून जी सर्व ‘प्राकृत’ भाषांची जननी, त्या संस्कृतमध्ये मुख्यतः आणि प्रथम निवेदित केलेली नि संरक्षण करून ठेवलेली संस्कृति आज आमच्याजवळ आहे. जो जो म्हणून, हिंदु आहे; त्याचा या संस्कृतिवर दायभाग आहे. त्याचप्रमाणे तो जसा आपला देह ह्या भूमीपासून नि आपल्या पूर्वजांच्या रक्तापासून धारण करतो तसा तो आपला अध्यात्म ह्या संस्कृतिपासून प्राप्त करून घेतो.

याप्रमाणे हिंदु तो की ज्याला सिंधूपासून सिंधूपर्यंत पसरलेल्या भूमीविषयी आपल्या पूर्वजांची ही जन्मदात्री म्हणून जन्मभूमीप्रमाणे प्रेम वाटते. ज्यांच्या अंगात हिमालयाच्या अक्षांशारेखांशामधील वैदिक सप्तसिंधूमध्ये प्रथम वसाहत केलेल्या महान मानवी वंशाचे रक्त खेळत आहे. नि जो मानवी वंश ज्यांच्या ज्याच्याशी त्याचा संसर्ग आला त्यास आपणांत मिसळून घेऊन जे असे आत्मसात केले त्यास उन्नत करून वृद्धिंगत झाला, आणि ‘हिंदुलोक’ या नावाने, जगात ख्यात झाला. त्या वंशाचे रक्त ज्याच्या अंगात खेळत आहे तो हिंदु होय! यावरील कारणावरून समान इतिहास, समान दैवते, समान वाङ्मय, एक शिल्पशास्त्र, एक विधिविधान आणि एक व्यवहारशास्त्र, समान यात्रा आणि उत्सव, समान व्रतवैकल्ये, आन्हिके आणि शास्त्रार्थ यांनी बनलेली जी हिंदु संस्कृति तिचा जो दायभागाधिकार आहे. म्हणून तिला आपली समजतो. तो हिंदू होय! नि याचा अर्थ असा नाही की प्रत्येक हिंदू यापैकी सर्व गोष्टीचे अक्षरान् अक्षर दुसऱ्या हिंदुबरोबर मान्य करतो. परंतु कोणत्याही अरब किंवा इंग्लिश मनुष्यापेक्षा या संस्कृतिपैकी अधिकांश त्याचा दुसऱ्या हिंदूबरोबर समान आहे, असा याचा अर्थ आहे. याचा अर्थ असा नाही की जो अहिंदु आहे, तो ह्या गोष्टींपैकी कोणत्या गोष्टीत हिंदुप्रमाणेच विश्वास ठेवीत नाही. परंतु हिंदूंशी जितक्या त्याच्या समान गोष्टी असतात, त्याच्यापेक्षा असमान गोष्टीच जास्त असतात. आणि ह्याच कारणाकरिता जे थोड्याच दिवसांपूर्वी, बहुतेक उदाहरणांमध्ये हिंदु होते, जे निदान पहिल्या पिढीमध्ये तरी त्यांच्या नव्या गोटात अनिच्छु अनुयायी होते; असे ख्रिश्चन नि मुसलमान लोक हे जरी ह्या भूमीला आपली जन्मभूमी म्हणू शकतील नि जवळ जवळ शुद्ध हिंदु रक्ताचे म्हणता येतील तरीही त्यांना हिंदु गणता यावयाचे नाही. कारण ज्या वेळेपासून त्यांनी नवीन धर्माचा स्वीकार केला त्याच वेळेपासून त्यांचा हिंदुसंस्कृतिवरचा अधिकार उडाला. त्याच क्षणी ते

हिंदुसंस्कृतीशी भिन्न, अशा अन्य संस्कृतिचे एक घटकावयव बनले किंवा आपण बनलो असे त्यांना वाटले. त्यांची दैवते आणि त्यांचे देवतापूजन, त्यांच्या यात्रा आणि उत्सव त्यांची ध्येये आणि आयुष्यातील आकांक्षा ही सर्व आपल्या पेक्षा भिन्न झाली. याप्रमाणे स्वजातीय संस्कृतिवर अनन्यसामान्य प्रेम नि अभिमान असणे, या हिंदुत्वाच्या तिसऱ्या लक्षणाने कोणत्याही प्रकारच्या अति व्याप्तीच्या वा निषेधात्मक व्याख्येविना हिंदुत्वाचे स्वरूप पूर्णपणाने ठरविणे शक्य झाले आहे.

आता आपल्या एखाद्या बोहरी किंवा खोजा, देशवासियाची गोष्ट पाहू. तो हिंदुस्थानावर जन्मभूमीप्रमाणे प्रेम करतो नि ही त्याच्या पूर्वजांची भूमी, निश्चयाने आहेही. कित्येक वेळा त्याच्या अंगात, निर्भेळ हिंदु रक्तही असते. जेव्हा असा मनुष्य खरेखुरे त्याच्याच जीवनात मुसलमान झालेला असतो, तो अगदी समंजस नि बुद्धिप्रधान मनुष्याप्रमाणे आपल्या इतिहासावर नि दैवतांवर प्रेमही करीत असेल. वास्तविक बोहरी नि खोजे लोकांची जमात दशावतारांची पूजा करतात नि महंमद हा अकरावा अवतार मानतात, इतकेच काय ते अंतर! यांची सबंध जमात, हिंदु विधिविधानाप्रमाणेच शासित होत आहे. राष्ट्र जाती नि संस्कृति या तीनही लक्षणांच्या दृष्टीने ते हिंदु आहेत. त्यांच्या काही उत्सवात वेगळेपणा असेल, त्यांच्या अवतारी पुरुषांच्या नि दैवतांच्या मंडलांत काही अधिक अवतारांची भर पडली असेल, परंतु आम्ही वारंवार म्हटले आहे की, दुय्यम प्रतीच्या गोष्टीत थोडीशी भिन्नता वा दुसऱ्या एखाद्या गोष्टीवर अधिक भर एवढ्यामुळे काही कोणी हिंदुसंस्कृती बाह्य होत नाही. हिंदूमधील उपजातींमध्ये अशा एकमेकांच्या विरुद्धच नव्हे तर एकमेकांशी तत्वतः भिन्न असलेल्या अनेक चालीरीती आहेत. आणि तरीही ते सर्व हिंदुच आहेत. त्याचप्रमाणे एखाद्या देशभक्त बोहरी, ख्रिश्चन किंवा खोजा गृहस्थाच्या संबंधात हिंदुत्वाची वर निवेदन केलेली तीनही लक्षणे इतकी लागू पडत असल्यावर मग त्यास हिंदु का म्हणू नये?

वास्तविक त्यास हिंदु म्हणण्यास कोणताच प्रत्यवाय नाही. परंतु हिंदुत्वाच्या एका विवक्षित लक्षणाच्या कसोटीवरून त्यास, हिंदु म्हणता येत नाही. हे लक्षण जरी संस्कृती या वर्गात मोडण्यासारखे आहे तरी, संस्कृतिचा इतर अंगोपांगामध्ये ते लुप्त होण्याइतके क्षुल्लक नाही. आणि म्हणून त्यांच्यांवरील विशेष विवेचन करणे अगत्याचे आहे हे विवेचन करीत असतांना, हिंदुत्वाच्या धार्मिक स्वरूपाकडे लक्ष देणे, आवश्यक होणार आहे. आतापर्यंत आम्ही हेतुपुरस्सरच या स्वरूपाकडे कानाडोळा केला होता. याचे कारण आम्हाला त्याचे विवेचन करण्याचा संकोच वाटत होता असे नाही; तर ते विवेचन अधिक सांगोपांग नि परिणामकारक व्हावे म्हणून आम्ही तो भाग राखून ठेविला होता. आता सर्व बाजूंनी त्याचे विवेचन करण्याइतकी सामुग्री आमच्यापाशी जमा झाली आहे नि म्हणून त्यांचे महत्व आणि 'हिंदुत्व नि हिंदुइझम' (हिंदुधर्म) या दोहोंमधील अंतर निश्चित करण्यास अधिक सुलभ होणार आहे.

६. हिंदु म्हणजे तरी कोण?

‘हिंदुत्व’ नि ‘हिंदुइझम’ हे दोन्हीही शब्द ‘हिंदू’ या शब्दापासून उत्पन्न झाले असल्यामुळे त्यांचा अर्थ सर्व हिंदुजाती असाच घेतला पाहिजे. हिंदुइझमच्या ज्या व्याख्येच्या योगाने हिंदु जातीचा कोणताही महत्वाचा भाग बाहेर राहील किंवा त्याला आपल्या समजुती छपवून ठेवणे भाग पडेल; ती व्याख्या अर्थातच निरुपयोगी ठरेल. ‘हिंदुइझम’ याचा अर्थ म्हणजे हिंदु लोकांमध्ये सर्वसाधारण ज्या धार्मिक समजुती आढळतात त्यांना एकीकृत करणारी पद्धती आणि हिंदूंच्या ह्या धार्मिक समजुती शोधून काढण्याचा म्हणजे ‘हिंदुइझम’ काय आहे हे जाणण्याचा एकच मार्ग म्हटला म्हणजे प्रथम आपल्याला हिंदू ह्या शब्दांची व्याख्या केली पाहिजे. परंतु हिंदु ह्या शब्दांची व्याख्या निर्णीत करण्याचे सोडून देऊन ‘हिंदुइझम’ या शब्दाचा अर्थ ध्यानात येणे सहज शक्य नाही. परंतु ही गोष्ट विसरून जाऊन पुष्कळ लोक हिंदुइझमची लक्षणे निश्चित करण्याचा प्रयत्न करतात. जेव्हा त्यांना सर्व हिंदुजातींचा समावेश करणारी अशी समाधानकारक व्याख्या सापडत नाही तेव्हा अंतिमतः अशा निकराच्या निर्णयावर येतात की तर मग ह्या जाती हिंदू नाहीतच! परंतु याही निर्णयाने त्यांचे समाधान होत नाही. कारण त्यांनी रचलेली ही व्याख्या सर्वव्यापी असते असे नाही. तर ह्या सद्गृहस्थांनी हिंदुइझमची जी व्याख्या केली असते; त्या व्याख्येमध्ये दर्शित केलेली लक्षणे ह्या जाती मानीत नाहीत म्हणून! हिंदु कोण? ह्या प्रश्नांचे उत्तर देण्याचा हा खरोखरीच उलटा प्रकार आहे. नि त्यामुळे आपल्या अवैदिक शीख, जैन देवसमाजी नि देशाभिमानी आणि प्रगतिशील जे आर्यसमाजी त्यांच्यासुद्धा ह्या सर्व अवैदिक पंथांतील बंधूंना यांच्यापासून बराच रोष येतो.

हिंदू कोण?

‘-- तर तो, की जो हिंदुधर्माची तत्वे मानतो. तर मग ठीक आहे. आता ‘हिंदुधर्म’ म्हणजे काय? तर ज्या तत्त्वांनी हिंदुलोक बद्ध आहेत, त्या तत्त्वांचा समुच्चय तो हिंदुधर्म होय! अशा रीतीने हा प्रश्न सोडविणे म्हणजे एखाद्या चक्रव्युहात सापडण्यासारखेच आहे. अशा पद्धतीने कोणताही समाधानकारक निर्णय लागणे शक्य नाही. आमच्या पुष्कळ मित्रांनी ह्या चुकलेल्या मार्गाचा अवलंब करून, वरील प्रश्नांचा निर्णय करण्याचा प्रयत्न केला अखेर आम्हाला येऊन सांगू लागले, की “छेः! हिंदू म्हणून कुणी लोकच ह्या जगामध्ये नाहीत!” ज्या इंग्लिश मनुष्याने ‘हिंदुइझम’ हा शब्द, निर्माण केला. त्या मनुष्याइतकी बुद्धिमत्ता असलेला एखादा हिंदी गृहस्थ जर ‘हिंदुइझम’प्रमाणे ‘इंग्लिशिझम’ असा शब्दप्रयोग निर्माण करील नि इंग्लिश लोकांच्या धर्मकल्पनांमधील ऐक्य शोधण्याचा प्रयत्न करील नि त्यांच्यातील त्रिमूर्तीच्या तत्वापासून तो उपयुक्ततेच्या तत्वज्ञानापर्यंत नि ज्यू लोकांपासून तो ज्याकोबिनपर्यंत अस्तित्वात असलेले अनेक पंथ नि समाज, पाहून गोंधळून जाऊन नि कंटाळून असे घोषित करील की “छे! इंग्लिश म्हणून कुणी लोक ह्या पृथ्वीच्या पाठीवर मुळी नाहीतच!” तर, हे म्हणणारा मनुष्य जितका हास्यास्पद होईल तितकाच अगदी निराशेने हिंदू म्हणून कोणी मनुष्यसमाजच जगात अस्तित्वात नाही, हे म्हणणारा मनुष्यही हास्यापद होईल. ज्या कोणाला ह्या विषयात कसा

घोटाळा उडतो नि तो घोटाळा हिंदुत्व नि हिंदुइझम यांच्यामधील अंतर लक्षात न आल्यामुळे कसा अधिकच गोंधळून टाकतो हे पहाणे असेल; त्यांनी 'नटेशन आणि कंपनी' या साहसी पकाशकांनी प्रसिद्ध केलेले, 'हिंदुइझमची मूलतत्वे' हे लहानसे पुस्तक अवश्य वाचावे.

'हिंदुइझम' म्हणजे हिंदुंचा जो इझम म्हणजे धर्म तो; ज्याप्रमाणे हिंदू हा शब्द प्रथम सिंधु (सिंधुनद) या शब्दापासून उत्पन्न झाला, त्याचा प्रथम अर्थ सिंधुनदापासून तो सिंधु (समुद्र) पर्यंतच्या भूमीवर जे लोक वस्ती करतात ते लोक असा झाला. त्याचप्रमाणे साहजिकरीत्या हिंदुइझम याचा अर्थ ह्या भूमीमध्ये रहाणाऱ्या लोकांचा जो विवक्षित नि नैसर्गिक धर्म अथवा जे धर्म ते असाच झाला पाहिजे. जर त्यातील निरनिराळी तत्वे नि धर्म समजुती यांचा तुम्हांला एकाच धर्मपद्धतीत संयोग करता आला नाही, तर तुम्हाला केवळ एकच मार्ग राहतो. तो म्हणजे हा की, 'हिंदुइझम' ही एक धर्मपद्धती आहे, असा अधिकार सांगण्याचे सोडून द्यावे नि असे म्हणावे की हिंदुधर्म हा परस्परप्रतिकूल इतकेच काय परंतु परस्परविरोधी अशा पद्धतीचा एक समूह आहे. परंतु कोणत्याही आधारावर तुम्हाला असे प्रतिपादन करता यावयाचे नाही की हिंदुइझम या शब्दांची व्याख्या करता येत नाही. म्हणून हिंदुराष्ट्राचेच अस्तित्व संशयास्पद आहे किंवा याहूनही अधिक हानिकर म्हणजे आपल्या अवैदिक हिंदूंच्या किंवा वैदिक कोणाच्याही मनोवृत्तीना 'तुम्ही' हिंदुइझमच्या आमच्या व्याख्येत येत नाही, म्हणून तुम्ही अहिंदुच आहात असे म्हणून दुखविता येणार नाही.

या निबंधाच्या ज्या मर्यादा आहेत, त्यामध्ये हिंदुइझमची मूलतत्वे काय आहेत. याचे विवेचन किंवा त्याची सांगोपांग चर्चा आम्हाला फार विस्ताराने करता येत नाही. आम्ही वर दाखविल्याप्रमाणे 'हिंदुइझम' म्हणजे काय? याची चर्चा हिंदुत्वाची मूलतत्वे ठरवून हिंदु कोण?' याचे निदान ठरविल्यावाचून योग्य रितीने होणेच शक्य नाही. ज्या अर्थी आमच्या या पुस्तकाचा सांप्रतचा हेतु 'हिंदू कोण?' हे ठरविण्याकरिता हिंदुत्वाची मूलतत्वे काय याचा निर्णय ठरविण्याचा आहे, त्याअर्थी हिंदुइझम संबंधीची चर्चा करणे हे अर्थातच या विवेचनाच्या कक्षेबाहेर पडते. आमच्या सद्यः प्रतिपादनाच्या प्रांतांत जितक्या पुरता त्याचा संबंध येतो तितक्याचपुरता त्याविषयीचा विचार कर्तव्य आहे. हिंदुइझम हा वास्तविक असा शब्द आहे, की तो हिंदुमधील निरनिराळे समाज ज्या धर्मसमजुती धारण करतात त्या सर्वांना मिळून लावला पाहिजे. परंतु सांप्रत हा शब्द केवळ बहुसंख्य हिंदुलोक ज्या धर्मकल्पनांना मानतात त्यांनाच मात्र लावला जातो. आता हे अगदी साहजिक आहे की एखाद्या धर्माचे एखाद्या देशाचे किंवा एखाद्या समाजाचे नाव हे तो धर्म तो देश अथवा तो समाज ज्या एका विशिष्ट स्वरूपाला त्यातील बहुसंख्य लोक मानतात नि ज्या एका विशिष्ट स्वरूपानेच मुख्यतः तो बनविला अथवा रचला जातो, त्या विशिष्ट स्वरूपानेच मुख्यतः तो बनविला अथवा रचला जातो त्या विशिष्ट स्वरूपावरूनच ठेवले जाते. असे ठेवलेले नाव हे नेहमीच्या बोलण्याचालण्यात संबोधण्याला नि संदर्भ दाखविण्याला सोयीचे पडते हे खरे आहे. परंतु एखादे नामाभिधान हे असे सोयीचे असले तरी जर ते केवळ विभ्रम उत्पन्न करणारेच नव्हे तर निश्चिततेने हानिकर नि दिशाभूल करणारे असेल तर त्यायोगाने अतःपर

आपल्याला आपली न्यायान्यायबुद्धी अंध होऊ देता उपयोगी नाही. हिंदुमधील बहुसंख्य लोक 'श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त धर्म' अथवा 'सनातनधर्म' म्हणून ज्याचा विशिष्ट रीतीने यथायोग्य उल्लेख केला जातो, त्याचेच अनुयायी आहेत. या धर्माला वैदिक धर्म असे जरी नाव दिले तरी त्याचा काही प्रत्यवाय असेल असे वाटत नाही. परंतु त्यांच्यावाचून असे काही हिंदु आहेत की ते अंशतः अथवा सर्वतः, काही पुराणांना मानीत नाहीत; तर काही स्मृतींना मानीत नाहीत तर काही प्रत्यक्ष श्रुतींनादेखील मानीत नाहीत. परंतु जर तुम्ही बहुसंख्य हिंदुलोक जो धर्म मानतात, तोच मात्र केवळ पुराण हिंदुधर्म असे म्हणू लागलात म्हणजे मग निरनिराळ्या विजातीय पथांच्या अनुयायांना ते स्वतः हिंदु असल्यामुळे हिंदुत्वाचे सारे अष्टाधिकार आपणच बळकावू पाहणाऱ्या नि त्यांना अन्याय्य रीतीने बहिष्कृत करणाऱ्या बहुसंख्य हिंदूंचा साहजिकच सात्विक संताप येतो. अल्पसंख्यांक लोकांच्या धर्माला देखील काहीतरी एखादे नाव पाहिजे. परंतु जर तुम्ही पुराणमताभिमानी लोकांच्या धर्मालाच हिंदुधर्म असे मानाल तर मग अल्पसंख्यांक लोकांचे विजातीय धर्मपंथ हे काही, हिंदुधर्मातले नव्हेत हे म्हणणे ओघानेच प्राप्त होते. नि हीच विचारपरंपरा जर अशीच पुढे चालू ठेवली तर याच्या पुढची अत्यंत हानिकारक गोष्ट म्हणजे म्हणून मग ते पंथ हिंदुच नव्हेत हे म्हणणे होय! परंतु हा निष्कर्ष जे विधान एकदा मूलतः अनिच्छेने का होईना परंतु हटातटाने उचलून धरल्याने अनिर्वाह्य झाला तोच निष्कर्ष ज्यांनी त्याला उचलून धरले त्यांना सुद्धा इतका अपथ्यकर नि असह्य वाटला की तो मान्य करणे जरी जिवावर आले तरी त्याची विल्हेवाट कशी लावावी याची मात्र त्यांना पंचाईत पडली याप्रमाणे आपल्या लाखो शीख, जैन, लिंगायत, आर्य समाजी नि इतर लोकांना जरी त्यांचे दहा दहा पिढ्यापर्यंतचे वाडवडील हे हिंदुच होते. त्यांच्या अंगात जरी हिंदु रक्तच वहात होते तरी तुम्ही अतःपर हिंदू नाही असे सांगितले म्हणजे साहजिकच त्यांना अपमान झाल्याप्रमाणे राग येईल परंतु त्यांच्यामध्येही असा एक वर्ग आहे की ज्यांची गृहीत कृत्याप्रमाणे अशी ठाम समजूत आहे की, त्यांच्यापुढे मात्र दोनच मार्ग मोकळे आहेत. एक तर त्यांनी सुधारणा करण्याच्या नि धर्माला उत्क्रांत करण्याच्या भरात ज्या धर्मसमजुती नि रीतीरिवाज केवळ धर्मभोळेपणा म्हणून अव्हेरल्या त्यांचाच पुनःस्वीकार करावा किंवा ज्या जातीत त्यांचे वाडवडील जन्मले आणि मेले त्या जातीलाच रामराम ठोकावा.

वरीलप्रमाणे मने बिघडण्याचे कारण म्हणजे बहुसंख्यांक लोकांच्या धर्माचारालाच केवळ हिंदुइझम हा शब्द लावण्याची चूक झाली हे होय. याला उपाय म्हणजे एकतर आपण या शब्दांचा उपयोग हिंदु लोकांच्या सर्व धर्मपंथांना संबोधण्याकरिता करावा, अथवा ते जर आपणास करता न आले तर हा शब्दच मुळी मुळातूनच गाळून टाकावा. बहुसंख्यांक हिंदुलोकांच्या धर्मपंथाला पूर्वीपासून चालत आलेले सार्थ नाव जे सनातन धर्म अथवा श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त धर्म किंवा वैदिक धर्म यापैकी कोणते नाव लावावे नि उर्वरित हिंदुलोकांना त्यांच्या त्यांच्या सर्वमान्य नि प्रचलित नावाने म्हणजे शीख धर्मी, आर्य धर्मी किंवा जैन आणि बुद्धधर्मी अशा नावांनीच संबोधावे. ज्या वेळी या सर्व धर्मांना एक समयावच्छेदेकरून संबोधण्याचे प्रसंग येतील, त्याचवेळी मात्र सर्वांना

हिंदुधर्म म्हणावे. स्पष्टार्थाला किंवा सदसद्विवेकबुद्धीला धक्का न बसता उलट त्यायोगे कांटेकोरपणा नि असंदिग्धता हीच अधिक होतील. त्यायोगाने अल्पसंख्यांक लोकांच्या मनातील संशय नि बहुसंख्यांक लोकांच्या मनातील राग ही दोन्हीही नष्ट होऊन आपणा अखिल हिंदुजातीला पुनः एकदा एकजीव व्हावयास सापडून, एकजातीच्या नि एक संस्कृतीच्या पुराणपवित्र वैभवशाली पताकेखाली आपण पुनरपी नांदू लागू.

अखिल मानवजातीविषयी न बोलतांना तूर्त केवळ हिंदु जातीविषयीच बोलावयाचे म्हटले तरी त्यांच्या धर्मविचारांचे प्रथमाविष्करण जे झाले तेच ऋग्वेद होय. वेदकालीन सप्तसिंधूंचे राष्ट्र हे अनेक जाती नि अनेक वर्ग यामध्ये विभागले गेले होते. त्या वेळच्या बहुसंख्यांक लोकांचा धर्म जरी, ज्याला आपण वैदिक धर्म असे म्हणतो तो होता. तरीही सप्तसिंधुमधीलच काही प्रतिष्ठित नि वजनदार अल्पसंख्यांक लोक त्याचे अनुयायी नव्हते. उदाहरणार्थ पाणी, दास, व्रात्य आणि इतर अनेक लोक हे अनेक वेळा या वैदिक धर्माचे अनुयायित्व झुगारून देत असत. काही काही तर मुळी त्याचे कधी प्रथमपासून अनुयायी नसत. तरीही त्यांना पूर्ण जाणीव होती, की जातीयदृष्ट्या अथवा राष्ट्रीयदृष्ट्या आपण सर्व एकच लोकसमूह आहो. वैदिक धर्म या नावाने ओळखला जाणारा एक पंथ त्या वेळी अस्तित्वांत होता. परंतु तरी देखील तो सिंधुधर्म हा शब्द आवर्जून निर्माण केला असता तर त्याचा साहजिकच अर्थ सप्तसिंधूमधील सर्व पुराण नि नवे धर्मपंथ असाच झाला असता. शक्य ते ते पचविणे नि अनिष्ट ते ते टाकून देणे, या पद्धतीने सिंधू ही जाती हिंदू या जाती स्वरूपात परिणत झाली. आणि सिंधूंची जी भूमी सिंधुस्थान ते हे हिंदुस्थान या नावाने सर्वांना पुढे ज्ञात झाले. त्यांच्यामधील पुराणमताभिमान्यांनी नि भिन्नभिन्न मतांच्या प्रवर्तकांनी पुष्कळ गोष्टींचा अनुभव घेऊन पुष्कळ गोष्टींचा शोध लावून आणि पुष्कळ गोष्टींचे ज्ञान संपादन करून, अल्पांतल्या अल्पांपासून तो भव्यातल्या भव्यापर्यंत, अणुपासून तो आत्म्यापर्यंत, परमाणूपासून तो परब्रह्मापर्यंत जे जे वस्तुजात आहे, त्याच्या विषयी त्यावेळच्या परिस्थितीत जी जी शक्य ती ती सर्व सूक्ष्म चिकित्सा करून, विचारसृष्टीतील खोल लपलेल्या गुन्ह्यांचा ठाव काढून आणि परम सुखाच्या उच्चतम वातावरणात भरारी मारून हे सर्व करून त्यांनी असे एक समीकरण शोधून काढले की ज्यामुळे सत्यान्वेषणार्थ झटणाऱ्या प्रत्येक भक्ताला मग तो एकेश्वरवादी द्वैती किंवा अनिश्वरवादी असो; समाधान प्राप्त झाले. ते समीकरण, केवळ वैदिक नाही. केवळ अवैदिक नाही ते दोन्ही मिळून आहे. ते प्रत्यक्ष धर्माचे अचूक शास्त्र आहे. हाच हिंदुधर्म होय. वैदिक सनातनी जैन, बौद्ध, शिख, किंवा आर्य समाजी या सर्व प्रकारच्या धर्ममतांची एकवाक्यता करून जी काही निर्णायक सत्यतत्वे निघाली. त्या सत्यतत्वाचे सत्यतत्व म्हणजे हा हिंदुधर्म होय. जी जी धर्ममते नि धर्मपंथ सप्तसिंधू म्हणून गाजलेल्या पुण्यभूमीत आणि वैदिक काळामध्ये हिंदुस्थानच्या इतर भागातील अज्ञात असलेल्या इतर जातीत उत्पन्न झाली नि जी वैदिक अथवा अवैदिक परंपरेपासून प्रत्यक्ष उत्पन्न होऊन फैलावत गेली; असली प्रत्येक धर्ममते आणि असले सर्व धर्मपंथ ही हिंदुधर्मात समाविष्ट होतात नि त्याचा प्राणभूत भाग बनतात.

एवढ्याकरिता वैदिक अथवा सनातनी धर्म मग त्यातील अनुयायांची संख्या किती का मोठी असेना- हा मात्र हिंदुधर्मातील केवळ एकपंथ बनतो. कै. लोकमान्य टिळकांची ‘प्रामाण्यबुद्धिर्वेदेषु साधनानामनेकता। उपास्यानामनियमश्चैतद्धर्मस्य लक्षणम्।।’ ही जी प्रसिद्ध व्याख्या आहे ती या सनातन हिंदुधर्माची होय. चित्रमयजगत्’मध्ये त्यांनी जो एक विद्वताप्रचुर लेख लिहिला होता आणि ज्याच्यामध्ये त्यांचे अगाध ज्ञान नि चतुरता, आविष्कृत झाली होती त्या लेखामध्ये त्यांनी त्यांची ही थोडी फार ‘नास्ती’ पक्षाची असलेली व्याख्या ‘अस्ती’ पक्षामध्ये रूपांतरीत करण्याचा प्रयत्न केला होता नि त्यामध्ये त्यांनी स्पष्टपणे सुचविले होते की, त्यांच्या विवेचनाचा मुख्य रोख, लौकिकरीत्या ज्याला हिंदुधर्म असे म्हणतात त्यावरच मात्र आहे- हिंदुत्वावर नाही. इतकेच नव्हे तर त्यांनी यापुढे जाऊन असे मान्य केले होते की या विवेचनामध्ये आर्यसमाजी लोकांचा जरी ते जातीय दृष्ट्या नि राष्ट्रीय दृष्ट्याही हिंदूतले हिंदु आहेत. तरी अंतर्भाव करता येत नाही. लोकमान्यांची ही व्याख्या तात्पुरती जरी उत्कृष्ट आहे. तरी ती काही खरोखरी हिंदुधर्माची अशी नाही नि हिंदुत्वाची तर अर्थातच नाही. ती व्याख्या केवळ ‘श्रुतिस्मृति-पुराणोक्त’ असा जो ‘सनातन धर्म’ त्याची आहे. हा पंथ इतर सर्व पंथापेक्षा अतिशय लोकप्रिय असल्यामुळे साहजिकच, प्रत्यक्ष ‘हिंदुधर्म’ म्हणूनच समजला जातो. परंतु हे तात्विक दृष्ट्या योग्य नाही.

यांप्रमाणे हिंदुधर्म हा व्युत्पत्तीने नि प्रत्यक्ष व्यावहारिक दृष्टीने केवळ धार्मिक विषयातच हिंदूंचा धर्म असल्याने नि धर्म म्हणजे काही केवळ ‘धर्ममत’च नसल्याने प्रत्येक हिंदूंच्या अंगी जे विशेष आहेत त्या सर्व विशेषांचाही त्यामध्ये अंशतः अंतर्भाव होतो. आपण पूर्वीच्या विवेचनांत हे ठरविले आहे की हिंदु असण्याचे महत्वाचे प्रथम लक्षण म्हणजे हे की सिंधुनदापासून तो सिंधू (समुद्रापर्यंत) पसरलेली जी भूमी ती त्याची पितृभू ती त्याची मातृभू तीच त्याच्या ऋषींची नि पूर्वजांची निवासभूमी असली पाहिजे. ज्या धर्ममतांना नि पंथांना आपण वैदिक अथवा अवैदिक हिंदुधर्म म्हणतो ती सर्व धर्ममते, पंथ, त्यांना प्रणीत करणारे नि त्यांच्या द्वारे सत्तत्वांचे दर्शन घेणारे त्याचे सर्व अनुयायी हे ह्या भूमातेचीच लेकरे आहेत. हिंदुधर्माच्या सर्व पंथांना नि मतांना सिंधुस्थानची भूमी ही दिव्यभूमी आहे. याच भूमीवर त्यांना ईश्वराच्या ज्ञानाचे आविष्करण झाले. याच भूमीत ते सर्व पंथ नि ती सर्व मते मानवी मनात जन्म पावली. ज्याप्रमाणे पवित्र गंगानदी ही जरी प्रत्यक्ष विष्णूच्या पदकमलांमधून उगम पावते तरी अत्यंत दुर्धारक हिंदूला सुद्धा सामान्यतः विचार करीत असता ती हिमालयाचीच कन्या आहे, असे वाटते. त्याचप्रमाणे ही भूमी धार्मिक स्वरूपात ज्याला हिंदुधर्म म्हणून संबोधिले जाते त्या तत्वज्ञान भागीरथीची जन्मभूमी पितृभू, मातृभू आहे. हिंदुत्वाचे लक्षण म्हणजे प्रत्येक हिंदु मनुष्य हा हिंदु मातापितरांचा वंशज असला पाहिजे. त्याच्या अंगामध्ये पुराणकालच्या सिंधूंचे आणि त्यांच्यापासून उत्पन्न झालेल्या जातीचे रक्त खेळत असले पाहिजे हे लक्षणसुद्धा हिंदू धर्मातील निरनिराळ्या पंथांना नि मतांना लागू पडते. कारण हे सर्व पंथ हिंदु ऋषींनी नि द्रष्ट्यांनीच प्रस्थापित आणि आविष्कृत केले आहेत. म्हणून ते सर्व पंथ म्हणजे सप्तसिंधूच्या गूढ विचारवृक्षाला लागलेली नीतितत्त्वांची नि द्रव्य संस्कृतीची

फुले नि फळेच आहेत. आणि ही सर्व परिणती जे इष्ट ते पचवून नि जे अनिष्ट त्यांचा त्याग करूनच घडली आहे.

हिंदुधर्म हा काही हिदूंच्या नैसर्गिक परिस्थितीचा आणि विचार परंपरेचा विकास होऊनच बनला आहे, असे नाही. तर तो हिंदूंच्या संस्कृतीच्या विकासानेही बनला आहे. हिंदु धर्मामध्ये जी निरनिराळी वैदिक कालाची किंवा बौद्ध, जैन कालीन अथवा त्याहूनही अगदी आधुनिक म्हणजे चैतन्य, चक्रधर, बसव, नानक, दयानंद किंवा राजा राममोहनराय, यांच्या वेळी झालेली विचारक्रांती या प्रत्येक क्रांतीच्या वेळी ज्ञात झालेली, परमोच्च आनंदाची अनुभूती ज्या भाषेत आणि ज्या लाक्षणिक शब्दांत आविष्कृत केली गेली ती भाषा आणि ते शब्द त्यांच्या कथा आणि त्यांचे तत्वज्ञान त्यांनी विवादलेली ध्येये आणि त्यांनी अंगिकारलेल्या समजुती या सर्व गोष्टींवर हिंदुसंस्कृतीचा वज्रप्राय ठसा कोरून निघालेला आहे. हिंदुधर्मातील सर्व पंथ हे हिंदुसंस्कृतीच्याच वातावरणांत जन्म पावले आहेत.आणि त्यांचे अस्तित्व नि त्यांची वाढ याच वातावरणात झाली आहे. त्याचप्रमाणे प्रत्येक हिंदूंचा धर्म हा त्याच्या जन्मभूमीशी ह्या हिंदुस्थानशी इतका एकजीव झाला आहे की ही भूमी प्रत्येक हिंदूला केवळ पितृभूच नव्हे तर पुण्यभूही झाली आहे.

आणि का नाही होणार? ही भारतभूमी, हे सिंधुस्थान, जी भूमी सिंधूपासून सिंधुपर्यंत पसरली आहे. ती आमची पुण्यभूमीच आहे. कारण याच भूमीत आमचे धर्मप्रणेते निर्माण झाले. याच भूमीत ज्या ऋषींना वेदांतील ज्ञान ज्ञात झाले ते ऋषी जन्म पावले. वेदकालीन द्रष्ट्यांपासून तो दयानंदांपर्यंत, जिनवरांपासून तो महावीरापर्यंत, बोधिसत्वापासून तो नागसेनापर्यंत, नानकापासून तो गुरू गोविंदसिंहापर्यंत, वीर बंदापासून तो बसवेश्वरा-पर्यंत, चक्रधरापासून तो चैतन्यापर्यंत, रामदासांपासून राममोहनापर्यंत सर्व द्रष्टे आणि तत्ववेत्ते आचार्य आणि देवतुल्य ऋषी ही सर्व याच भूमीत जन्मास आले. हिच्यामधल्या प्रत्येक धूलिकणाला, त्यांच्या पदस्पर्शाचा, वास येत आहे. तिच्यामधील सर्व नद्या पवित्र आहेत. नि तिच्या मधील अखिल वृक्षराजी पावन झालेली आहे. कारण मानवी आयुष्य, आत्मा नि परमात्मा, त्याचप्रमाणे ब्रह्म आणि माया, यांच्या गूढतम गुह्यांचा परमविचार, एखाद्या शंकराचार्यांने ह्या नद्यांच्या शीतलचंद्रप्रकाशाने रम्य झालेल्या तीरांवर किंवा वृक्षराजींच्या निबिड छायेत केला आहे. हिच्यातील प्रत्येक टेकडी नि प्रत्येक गुहा पाहून एखाद्या रामदासाची स्मृति येते, कुठे भगीरथाने राज्य केले आहे; कुठे कुरुक्षेत्र विस्तारले आहे; येथे प्रभुरामचंद्रांनी त्यांच्या वनवास-प्रस्थानांतील पहिला निवास केला तर तेथे जानकीने सुवर्णमृग अवलोकन केला. आपल्या प्राणेश्वराजवळ ते मारून आणण्याचा हट्ट धरला. या यमुनातीरावर त्या स्वर्गीय गुराख्याने आपली चेटकी बासरी वाजविली आणि त्या मोहीनीने मोहित होऊन गोकुळातील प्रत्येक गोपगोपींचे हृदय तरल होऊन त्या बासरीच्या आवाजावर तरंगत राहिले. हा इथे बोधिवृक्ष' उभा आहे तर तिथे ते घनदाट तपोवन आपले अस्तित्व भासवीत आहे आणि इथूनच महावीर निर्वाणपदाप्रत गेला आहे. गुरुनानक इथेच त्या भक्तमंडळांत मिसळून गेले नि त्यांनी ती ‘गगनथाल रविचंद दीपक बने!’ ही आपली प्रसिद्ध आरती गायिली. त्या राजा गोपीचंदाने राज्यावर लाथ मारून इथेच जोगीपणाची दीक्षा घेतली. नि हातामध्ये एक

भिक्षापात्र घेऊन आपल्या बहिणीच्या दारी जाऊन मूठभर जोगवा मागितला! हे इथेच त्या बंदा बहादुराच्या पुत्राला तुकडे तुकडे करून त्याच्या बापादेखत ठार मारले नि त्या मरणप्राय बापाच्या तोंडांत त्या निर्घृण झालेल्या शूर पुत्राचे रक्तबंबाळ झालेले हृदय, मरणापर्यंत, तो हिंदुच राहिला याच एका अपराधाकरिता निर्घृणतेने कोंबून देण्यात आले. येथल्या प्रत्येक दगडादगडामध्ये हुत झालेल्या कोणत्या तरी आत्म्याची पुण्यकथा साठविली आहे. हे मातृभूमी तुझ्यामधील प्रत्येक तसूं नि तसू जागा ही यज्ञभूमी झालेली आहे! मात्र जेथे कृष्णसार सापडते तीच जागा नव्हे तर काश्मीरपासून सिंहलपर्यंतची सारी भूमी ही एखाद्या ज्ञानयज्ञाने किंवा आत्मयज्ञाने पवित्र झाली आहे. म्हणून एखाद्या संतापासून तो साधूपर्यंत ही भरतभूमी हे सिंधुस्थान म्हणजे एकसमयावच्छेदेकरून पितृभू नि पुण्यभू झाली आहे.

जे प्रथम बलात्काराने हिंदूंचे मुसलमान अथवा ख्रिश्चन केले गेले आणि म्हणूनच ज्यांचा हा देश म्हणजे ‘पितृभू’ झालेला आहे नि भाषा विषयात रीतीभाती लौकीक समजुती आणि इतिहास ह्या सर्व संस्कृतिचे काही अंशांनी जे भागीदार झाले आहेत तरी वर प्रतिपादित केलेल्या ‘पुण्यभू’च्या लक्ष्मणमीमांसेने ते हिंदु मात्र होऊ शकत नाहीत. कारण हिंदुस्थान ही जरी त्यांना इतर हिंदूप्रमाणे पितृभू असली तरी ती त्यांची पुण्यभू होऊ शकत नाही. त्यांची पूण्यभू फार लांब असलेल्या अरबस्थानांत अथवा प्यालेस्टाइनमध्ये आहे. त्यांची पुराणे आणि त्यांचे अवतार, त्यांच्या कथा आणि त्यांचे धर्मवीर हे या भूमीचे संतान नाही आणि म्हणून त्यांच्या नावांना आणि त्यांच्या आकाक्षांना परकीयत्वाचा वास येतो. इतकेच नव्हे तर त्यांच्यापैकी काहीजण ज्या प्रमाणे बोलून दाखवतात, तशीच जर त्यांची निष्ठा असली तर त्यांना दुसरे गत्यंतरच नाही. त्यांच्यामधील प्रत्येक मनुष्याने पितृभूपेक्षा पुण्यभूच अधिक मानली पाहिजे आणि तिच्याकडेच त्यांचे प्रेम नि निष्ठा अधिक वळली पाहिजे. हे अगदी साहजिक आहे. आम्ही त्यासंबंधात त्यांचा निषेधही करीत नाही. किंवा त्या विषयी अश्रूही गाळीत बसत नाही. आम्ही केवळ ज्या गोष्टी जशा आहेत त्या तशा सांगत आहोत. आम्ही आतापर्यंत हिंदुत्वाच्या लक्षणांची मीमांसा केली नि तिच्या वरून असे निष्पन्न झाले की बोहरी लोक नि तसेच मुसलमान किंवा ख्रिश्चन लोक यांच्याजवळ हिंदुत्वाची इतर सर्व लक्षणे आहेत. परंतु एक लक्षण मात्र नाही नि ते लक्षण म्हणजे हे की ते हिंदुस्थानला पुण्यभू म्हणून मानीत नाहीत.

हा प्रश्न काही एखाद्या विवक्षित मतांचे अनुयायी होण्याचा किंवा मनुष्य आत्मा आणि परमात्मा यांच्याविषयी एखादी नवी मीमांसा काढण्यासंबंधीचा नाही कारण आम्हाला अगदी प्रामाणिकपणाने असे वाटते की हिंदु विचारपरंपरा, इथे आम्ही कोणत्याही धर्माविषयी बोलत नाही, कारण तो हटवाद होईल ही इतकी परिपूर्णपदाला पोचली आहे की मनुष्याच्या कल्पनाशक्तीला आता असे काही उरले नाही की ज्यामुळे अज्ञेयाविषयी जरी नसले तरी अज्ञाताविषयी एखादी नवी कल्पना पुढे येऊ शकेल किंवा ‘तत्’ आणि ‘त्वम्’ यांच्यामधील संबंधाविषयी काही नवी मीमांसा निघू शकेल ‘आपण कोण आहात?’ अद्वैती एकेश्वरवादी, जगदीश्वरवादी, निरीश्वरवादी? तुम्ही कोणीही असा! इथे तुम्हाला प्रत्येकाला जागा आहे. हे

आत्म्या तू कोणत्याही मतावर विश्वास ठेव तुझ्या विश्वासाप्रमाणे प्रेम करण्यास आणि तुझी पूर्ण उन्नती करून चिरंतन आनंद प्राप्त करून घेण्यास जे कोणत्याही वैय्यक्तिक श्रेष्ठत्वावर नव्हे तर समर्थ, शाश्वत नि गूढ सत्याच्या पायावर उभारले आहे अशा या सर्व देवालयांच्या देवालयात तू ये. प्रत्यक्ष भगवती जान्हवीच्या हिमधवल लाटांनी धुतल्या जाणाऱ्या तीरावर उभे राहून हे प्राण्या तू लांबलांबच्या विहिरीवर कशाला तृषा भागवण्याकरिता याचना करण्याची हाव धरतोस? नागव्या तरवारीच्या फटकाऱ्यांनी जी बंधने जुलमाने तोडली गेली; त्यांच्या पूर्वगत प्रेमळ स्मृतींनी सद्‌गदित होऊन तुझ्या धमन्याधमन्यामधून जे आपल्या एकाच पूर्वजांपासून आलेले रक्त वहाते आहे ते हे प्रियबंधो विरहाने आक्रोश करीत नाही काय? तर मग तुझ्या पूर्वीच्या बंधूभगिनींच्या मेळ्यामध्ये तू चल परत ये. चिरकालापासून चुकलेल्या तुझे बाहू उभारून मुक्तद्‌वाराशी स्वागत करण्यास ती सर्वजण उभी आहेत. ज्या भूमीमध्ये प्रत्यक्ष चार्वाक, महाकालाच्या देवळाच्या पायऱ्यांवर उभा राहून निरीश्वरवाद शिकवू शकला त्या भूमीपेक्षा इतरत्र कुठे तुला परमेश्वरभक्तीची अधिक स्वतंत्रता अनुभवावयास सापडेल! ओरिसा प्रांतातल्या पटणापासून तो काशीच्या पंडितापर्यंत, संताळ लोकांपासून साधूंपर्यंत सर्वांना ज्या भूमीमध्ये आपापली विशिष्ट जातिरचना वर्धमान करता आली किंवा नवीन निर्माण करता आली अशा भूमीपेक्षा इतरत्र दुसरे कोठे तुला अधिक समाजस्वातंत्र्य मिळणार आहे? खरोखर या भूमीविषयी हेच सत्य आहे की, ‘यदिहास्ती न तदन्यत्र यन्नेहास्ती न कुत्रचित्’. जे जे जगात सापडते ते ते सर्व या भूमीमध्ये सापडेल. परंतु येथे जर एखादी वस्तु तुम्हाला न मिळाली तर मात्र ती तुम्हाला इतर कुठेही सापडणार नाही. पहा, पहा, एक जाती, एक रक्त, एक संस्कृती, एक राष्ट्रीयता, इत्यादी सर्व गोष्टीच्या समन्वयाने हिंदुत्वाची बहुतेक सर्व लक्षणे ज्याच्याजवळ आहेत; परंतु जे केवळ अत्याचाराने नि बलप्रयोगाने आमच्या पूर्वजांच्या संसारांतून हिसडून नेले गेले अशा सर्व बंधूनो! तुम्ही फक्त अनन्यतेने आपल्या भूमातेवर प्रेम करा नि ती केवळ पितृभू आहे इतकेच न मानता, ती पुण्यभू ही आहे असे माना म्हणजे हिंदु संस्कृतीच्या कक्षेत तुमचे अत्यंत प्रेमाने स्वागत होईल.

आमचे जे देशबंधू नि पुराणकालचे बंधुजन असे बोहरी, खोजे, मेमन नि इतर मुसलमान आणि ख्रिस्ती लोक यांना, वरील एक मात्र मार्ग मोकळा आहे. परंतु हा मार्ग त्यांनी स्वेच्छेने प्रेमाने अंगीकारला पाहिजे. परंतु जोपर्यंत त्यांचे मन या मार्गाकडे वेधले नाही तोपर्यंत मात्र त्यांना हिंदु म्हणता येत नाही. या विवेचनाच्या वेळी हे ध्यानात ठेविले पाहिजे की आपण या ठिकाणी हिंदुत्वाची लक्षणे काय काय आहेत हे निश्चित करीत आहोत आणि म्हणून कोणत्याही पक्षाला अथवा पूर्वग्रहांना अनुकूल होईल, असा अर्थ ओढून ताणून काढने अन्याय्य ठरेल.

आतापर्यंत च्या विवेचनाचा निष्कर्ष असा निघतो की तो मनुष्य हिंदु होय की जो सिंधुनदापासून तो समुद्रापर्यंत पसरलेल्या देशाला आपली पितृभू मानतो, जी जाती सारखे आक्रमण करीत करीत नि विस्तार पावत पावत जे जे अंतर्भूत झाले ते ते पचवीत आणि जे जे पचविले त्याला महनीय स्वरूप देत अंती हिंदुजाती म्हणून जगात प्रसिद्ध झाली नि ज्या जातीच्या उत्पत्तीचा धागा थेट वेदकालीन सप्तसिंधूशी जाऊन पोचतो त्या जातीचे रक्त ज्यांच्या अंगात

खेळत आहे. संस्कृत भाषेत जी आविष्कृत केली गेली नि जी एक इतिहास, एक वाङ्मय, एक कला, एक शिल्पशास्त्र, एक विधिविधान, एक धर्मशास्त्र, एक आचार आणि संस्कार, एक क्रियाकर्मे आणि विधिनियम, समान उत्सव आणि समान यात्रा यांच्या समुच्चयाने जी बनली गेली आहे. अशी हिंदुजातीची संस्कृती जो स्वतःची मानतो आणि जो या सर्वांवर या भूमीला या सिंधुस्थानाला आपली पुण्यभू समजतो, हिच्यांतच आपले तत्ववेत्ते आणि ऋषी अवतार आणि धर्मगुरू उत्पन्न झाले असे मानतो नि हीच माझी कारुण्यभूमी नि तीर्थभूमी आहे अशी निष्ठा ठेवतो- तो तो हिंदु होतो. समान राष्ट्र, समान जाती आणि समान संस्कृती ही हिंदुत्वाची लक्षणे आहेत. आणि ही सर्व लक्षणे मोजक्या शब्दांत सांगावयाची लक्षणे आहेत. ही सर्व लक्षणे मोजक्या शब्दांत सांगावयाची म्हणजे अशी की ज्याला सिंधुस्थान हे केवळ पितृभूच वाटते असे नव्हे; तर पुण्यभूही वाटते तो हिंदु. हिंदुत्वाची पहिली दोन लक्षणे जो राष्ट्र नि जाती ही पितृभू या शब्दाने व्यक्त होतात नि तिसरे, अवश्य लक्षण जे संस्कृती हे पुण्यभू या शब्दाने विशेष करून व्यक्त होते. कारण संस्कारांनी युक्त असलेली जी संस्कृती तिच्याच योगाने आपली पुण्यभू बनत असते ही व्याख्या याहीपेक्षा अधिक सुटसुटीत जर करावयाची असेल तर खालीलप्रमाणे एका अनुष्टुभांत ती बसविता येईल.

आसिंधु सिंधुपर्यंता यस्य भारतभूमिका।
पितृभूः पुण्यभूश्चैव स वै हिंदुरिती स्मृतः।।

७. सिंधमधील हिंदु

आतापर्यंत स्थूलमानाने हिंदुत्वाचे जे विवेचन केले गेले त्यावरून आपल्या हिंदुत्वाच्या मुख्य लक्षणांचा बोध करून देणारी एक व्यवहार्य व्याख्या तयार करता आली. आता ही सर्वसाधारण व्याख्या सर्वत्र कशी लागू पडते हे पहाणे राहिले नि हे काम थोडी विवक्षित उदाहरणे घेऊन नि ज्यामुळे अशी एखादी व्याख्या करण्याची अत्यंत आवश्यकता उत्पन्न झाली. अशा काही निरनिराळ्या गोष्टींचे विवेचन करून आपण करू. ही व्याख्या ठरवितांना आम्ही जागोजागी शक्य तितक्या रीतीने ह्या विषयासारख्या सर्वव्यापी नि दिशाभूल करणाऱ्या विषयांत अतिव्याप्तीचा दोष टाळण्याचा प्रयत्न केला आहे. आता काही विशिष्ट उदाहरणे घेऊन जर आपण त्यांना ही व्याख्या यथार्थतेने लावू शकलो तर आपल्याला विश्वास वाटेल की जशी ही व्याख्या अतिव्याप्तीच्या दोषापासून अलिप्त आहे तशीच ती अव्याप्तीच्या दोषापासूनही अलिप्तच आहे.

हिंदु लोकांमध्ये भौगोलिक दृष्ट्या जे विभाग पडलेले आहेत ते आमच्या व्याख्येच्या अर्थाशी सुसंगतच आहेत. हे सकृत्-दर्शनीसुद्धा कोणाच्याही लक्षात येईल. आमच्या व्याख्येचे मूलतत्व म्हणजे 'आसिंधु सिंधुपर्यंता' असलेली भूमी आता हे खरे आहे की आमच्यापैकी बरेच लोक सिंधुनदाच्या पलिकडच्या तीरी बसत आहेत; तरी पण ज्या वेळी एखाद्या नदीतीराचा उल्लेख केला जातो त्या वेळी तिच्या दोन्ही तीरांचा समावेश साहजिकच केला जातो आणि म्हणून सिंधु नदीच्या पश्चिमतीरावरील सर्व भाग निसर्गतःच सिंधुस्थानचाच भाग होय. म्हणून तो आमच्या व्याख्येत अंर्तभूत होतो. वास्तविक सिंधुनदाच्या या पश्चिम तीरावर पुराणात सिंधूचे जे निःसंशय वंशज आहेत. नि ज्यांनी आजपर्यंत आपल्या भूमीचे किंवा आपल्या जातीचे पुराणकालचे नाव बदलले नाही. आजही सहस्रावधी वर्षांपूर्वीप्रमाणेच ज्यांना सिंधुदेशाचे संतान म्हणून सिंधी असे म्हणतात तेच लोक मुख्यतः बसत आहेत. दुसरी गोष्ट म्हणजे मुख्य देशाला पुरवणीसदृश जी भूमी लागलेली असते तिला मुख्य देशाचेच नाव प्राप्त होते. तिसरे म्हणजे बाजूला रहाणारे आपले सर्व हिंदुलोक त्यांचा सर्व इतिहास पाहिला तर ह्या भारतमातेलाच आपली पितृभू नि आपली पुण्यभू मानीत आले आहेत. त्यांनी काही आपण ज्या इवल्याशा प्रदेशात रहातो तेवढीच आपली पितृभू नि पुण्यभू आहे अशा प्रकारची मातृघातक कल्पना करून घेण्याचे पाप कधीही केले नाही. उलट आमची जी काशी, जे कैलास नि जी गंगोत्री तीच त्यांचीही काशी, कैलास, गंगोत्री आहे. वेदकालापासून ते भारत वर्षांचा एक प्रमुख भाग म्हणून गणले जातात. सिंधु शिबिसौवीर हे रामायण नि महाभारतामध्ये हिंदुसंघाचे नि हिंदुविभवश्रीचे एक यथार्थ घटक म्हणून समजले जात होते. ते आपल्याच राष्ट्राचे, आपल्याच जातीचे नि आपल्याच संस्कृतीचे आहेत. या सर्व कारणांसाठी ते हिंदूच आहेत. आमची व्याख्या त्यांना पूर्णपणे लागू पडते.

परंतु जरी कोणी असे म्हटले की प्रत्यक्ष तसे सांगितल्याविना नुसती एखादी नदी आपल्या सीमेतच असणे म्हणजे काही तिचे दोन्हीही तीर आपल्या सीमेच्या आत असणे असे नव्हे. तरीही आमच्या व्याख्येला त्याने बाध येत नाही. दुसऱ्या अनेक कारणांनी सिंधी लोकांना ती पूर्णपणे लागू पडते. कारण सिंधुनदाच्या पैलतीरावर राहणाऱ्या सिंधी बांधवांबद्दलचा प्रश्न जरी तूर्त बाजूला

सारला तरी जगाच्या पाठीवर इतर ठिकाणी शेकडो नि सहस्र लोक वस्ती करून राहिले आहेत. कदाचित एक वेळ अशीही येईल की हे आमचे हिंदु वसाहतवाले जे आजच व्यापारामध्ये संख्येमध्ये कौशल्यामध्ये आणि बुद्धिवैभवामध्ये त्या त्या देशात प्रमुखस्थानी गणले जात आहेत. ते काही कालाने त्यापैकी एखाद्या सबंध देशाचेच स्वामी होतील नि स्वतःचे राज्य स्थापितील परंतु केवळ हिंदुस्थानाव्यतिरिक्त दुसऱ्या एखाद्या देशांत निवास केला एवढाच एका गोष्टीकरिता कोणी अ-हिंदू ठरेल का? त्रिवार नाही. कारण हिंदुत्वाचे प्रथम लक्षण म्हणजे काही त्यांनी दुसऱ्या देशांत राहू नये असे नाही तर तो नि त्याची संतती कुठेही जरी पृथ्वीच्या पाठीवर असली तरी त्यांनी सिंधुस्थान हीच त्यांची पितृभू मानली पाहिजे आणि म्हणून ही आपली हिंदुत्वाची व्याख्या हिंदूंचा प्रसार कितीही जरी दूरवर झाला तरी लागू पडणारी आहे. आमच्यातले जे दूर दूर वसाहती करणारे आहेत त्यांनी खुशाल दुप्पट उत्साहाने एखादे बृहत्तर हिंदुस्थान एखादे महाभारत वसविण्याचा प्रयत्न करावा नि आपल्या संस्कृतीत जे जे उदात्त उत्तम आणि उन्नत आहे; त्याचा लाभ मानवी जातीच्या उन्नतीकरिता अवश्य करावा. त्यांनी जगाच्या एका टोकापासून तो दुसऱ्या टोकापर्यंत जे जे लोक जगाच्या पाठीवर राहतात त्यांना त्यांना स्वतःच्या अंगातील सात्विक गुण शिकवून संपन्न करावे नि उलट जगामध्ये इतरत्र जे जे उत्तम असेल ते ते स्वतःच्या जातीला अर्पून त्यांना अधिक संपन्नता द्यावी. हिंदुत्व हे काही हिमालयाच्या गरूडांच्या पंखांचा विच्छेद करीत नाही. तर उलट ह्या गरूडांच्या पंखांचा फडत्कार अधिक आवेशाने व्हावा अशीच यांची योजना आहे. हे हिंदु बांधवांनो! तुम्ही जोपर्यंत हिंदुस्थानला तुमची पितृभू आणि पुण्यभू मानीत आहात आणि तिने निर्मिलेल्या संस्कृतीविषयी नि तुमच्या अंगात संचारत असणाऱ्या तिच्या रक्ताचा जोपर्यंत तुम्ही अभिमान ठेवीत आहात, तोपर्यंत तुम्ही सुखेनैव आपल्या वसाहती वाढवा. हिंदुत्वाच्या भौगोलिक सीमा, म्हणजे प्रत्यक्ष पृथ्वीच्याच सीमा होत!

आता आमच्या व्याख्येच्या जातीविषयक स्वरूपाविषयी कोणी काही महत्वाचा आक्षेप काढील असे आम्हाला वाटत नाही. ज्या प्रमाणे इंग्लंडमध्ये इबेरियन, केल्ट, आंग्ल, सॅक्सन, डेन, प्रभृती निरनिराळे लोक आता एकमेकांमध्ये विवाह इत्यादी करून जातीदृष्ट्या त्यांच्यात भिन्नत्व असूनसुद्धा मिसळून गेले आहेत. तसेच येथेही आर्य, कोलेरियन, द्राविडियन आणि इतर जातीचे लोक हे त्यांच्यामध्ये एका काली तीव्र भिन्नता असली तरी आज ती भिन्नता मुळी कोणी मानीत नाही. आम्ही पूर्वी अवश्य तितक्या रीतीने नि प्रमाणे देऊन हे सिद्ध केलेच आहे की 'अनुलोम' नि 'प्रतिलोम' विवाहपद्धती ही आमच्या शास्त्रांत मान्य केली आहे. नि तीवरून निःसंशय रीतीने असे सिद्ध होत आहे की त्या वेळीच हे निरनिराळे वंश, एकमेकांत मिसळून गेले होते नि त्यामुळे अखिल हिंदू जातीची प्रगती अप्रतिहत चालली होती. तरीही जेथे जेथे रूढीने परवानगी दिली नाही तेथे तेथे प्रत्यक्ष निसर्गानेच त्या मर्यादा उल्लंघून दिल्या. भीमसेन हा काही एकटाच आर्य नाही की जो हिडिंबेशी, प्रेमबद्ध झाला किंवा पूर्वीच उल्लेखित केलेली व्याधकर्म्याची आई, ही काही एकटीच ब्राह्मण स्त्री नाही की जिचे प्रेम एका व्याध तरुणावर जडले. भिल्ल कोळी अथवा संताळ लोकांमधल्या देखील, दहावीस मुलींमधली एखादी मुलगी जर उचलली नि एखाद्या

शहरांतील मुलींच्या शाळेत सोडली तरी ती शरीराच्या ढबीवरून किंवा नैतिक संस्कारावरून अमक्या जातीची अशी काही निवडून काढता येणार नाही. आर्यन, कोलेरियन, द्राविडियन इत्यादी वंशांच्या संमिश्रणाने जी जाती आज उत्पन्न झाली आहे ती एकंदरीत समर्थ आहे. कारण हे संमिश्रण हलके हलके होत गेले. म्हणून या सर्वांच्या संमिश्रणांनी उत्पन्न झालेल्या आपल्या पूर्वजांना आर्यन, कोलेरियन किंवा द्राविडियन असे विशिष्ट जातीचे नाव न देता एकाच 'हिंदुजाती'चे नाव सार्थतेने देण्यात आले आणि त्याचा अर्थ म्हणजे हा झाला की जे लोक एकाच मातृभूची लेकरे म्हणून रहातात. एकाच पुण्यभूमी'ची पूजा करतात नि ज्यांचा हा देश सिंधुनद नि समुद्र यांच्यामध्ये बसत आहे ते लोक हिंदु लोक होत. म्हणून संताळ, कोळी, भिल्ल, पंचम, नामशूद्र आणि इतर अशाच जाती ह्या हिंदु आहेत हे सिंधुस्थान आर्य म्हणविल्या जाणाऱ्या लोकांना जितक्या सत्तेने आपले म्हणता येईल तितक्याच सत्तेने तरी निदान ते त्यांचेही आहे. ते हिंदुसंस्कृतीचे वारसदार आहेत नि हिंदुरक्त त्यांच्या अंगात खेळत आहे. त्यांच्यापैकी जे काही थोडे लोक अजूनही पुराणमतवादी हिंदूंच्या कक्षेत आले नाहीत ते देखील अशा देवाची पूजा करतात नि असा धर्म पाळतात की जो केवळ ह्या भूमीचाच आहे. म्हणून हीच भूमी त्यांना केवळ पितृभूच नव्हे तर पुण्यभूही झाली आहे.

हिंदुत्व नि हिंदुइझम या दोन शब्दांमध्ये जे भ्रामक साम्य भासते त्यामुळे उत्पन्न झालेला अपसमज जर उत्पन्न झाला नसता तर मग हिंदुत्वाच्या संस्कृतिविषयक स्वरूपाविषयीसुद्धा कोणत्याही प्रकारचा महत्वाचा आक्षेप उरला नसता. आम्ही हिंदुत्व नि हिंदुइझम या दोन शब्दांनी व्यक्त होणाऱ्या दोन कल्पनांमधले अंतर स्पष्टपणे दाखविण्याचा प्रयत्न केलाच आहे आणि हिंदुधर्म म्हणजे केवळ सनातन धर्म असा विपरीत अर्थ करणाऱ्यांविरुद्ध आम्ही आपला निषेधही नमूद करून ठेवला आहे. हिंदुत्व हे काही हिंदुधर्म याच्याशी समानार्थक नव्हे किंवा हिंदुधर्म हाही शब्द 'हिंदुइझम' शब्दाशी समानार्थक नाही हिंदुत्व म्हणजे हिंदुधर्म नि हे दोन्ही म्हणजे सनातनी पंथ असे समजण्याच्या दुहेरी चुकीने आपल्या सनातनी नसलेल्या बंधूना साहजिकच राग येतो, त्यामुळे त्यांच्यामधील काही अल्प लोकांच्या हातून उलट दुसरी एक आत्मघातकी चूक करण्यात येते ती चूक म्हणजे ही वरील समजूत भ्रामक कशी आहे हे जगाच्या निदर्शनास आणून ती नष्ट करण्याचे सोडून देऊन हे दुसऱ्या टोकाचे लोक नेमके त्यांच्या उलट जाऊन प्रत्यक्ष स्वतःचे हिंदुत्व नाकारित राहतात. आम्हाला अशी आशा आहे की, आमची व्याख्या दोन्ही पक्षांच्या लोकांच्या मनामध्ये काही किंतु ठेवणार नाही. त्याचप्रमाणे ही व्याख्या सत्य स्थितीच्या पायावर रचली गेल्यामुळे अखिल हिंदू समाजामधील समंजस लोक ती मान्य करतील. या विषयाच्या सामान्य विवेचनात आपणास आतापर्यंत कोणत्याही विवक्षित गोष्टींचे उदाहरण घेता आले नाही. परंतु आता आपण तसे करू प्रथमतः शीखमंडळाचेच उदाहरण आपण घेऊ सिंधुस्थान म्हणजे आसिंधु सिंधुपर्यंता भारत भूमिका हीच त्यांची पितृभू आहे. थेट वेदकालापासून त्यांचे अनंत पूर्वज याच भूमीत राहिले. याच भूमीवर त्यांनी प्रेम केले; येथेच त्यांची पूजाअर्चा झाली आणि येथूनच त्यांनी ईश्वराला, भक्तीभावाने आळविले त्याचप्रमाणे मद्रासमध्ये किंवा बंगालमध्ये जितक्या

निःसंशयाने एखाद्या हिंदूच्या अंगात हिंदूचे रक्त आहे तितक्याच निश्चयाने शीख लोकांच्या अंगामध्ये हिंदुरक्त वाहत आहे. महाराष्ट्र किंवा बंगालमधल्या आपणा हिंदु लोकांच्या अंगात आर्य लोकांचे त्याचप्रमाणे येथे प्राचीनकाळी ज्या इतर जाती वसत होत्या. त्यांचे संमिश्र रक्त खेळत आहे. परंतु शीख लोक तर अभिमानाने असे म्हणू शकतील की ते केवळ प्रत्यक्ष त्या पुराणकाळच्या सिंधूचेच वंशज आहेत. नि हिंदुजीवनाची ही जीवनगंगा धो धो करीत खाली उतरण्याच्या आधीच तिच्या मुख्य झऱ्यांतूनच त्यांनी जीवनपान केले आहे. तिसरी गोष्ट अशी की त्यांनी आपल्या राष्ट्रीय वाङ्मयात महत्वाची भर टाकली आहे. नि म्हणून हिंदुसंस्कृतीमध्ये ते अधिकाराने सहभागी आहेत. कारण सरस्वती ही एक पंजाबमधील नदी होती. नि मग ती विद्या आणि कला यांची मुख्य देवता गणली गेली आणि हे शीखबंधूंनो! अगदी आजच्या घटकेपर्यंत अखिल हिंदुस्थानमधील सहस्र-सहस्र आणि लक्ष-लक्ष हिंदूंच्या कंठांतून तुमच्या पूर्वजांनी त्या सिंधूनी कृतज्ञ हृदयाने जी तिची प्रार्थना केली जे तिचे यश गायिले, जिच्या पुण्यमय तीरांवर संस्कृतीची आणि वाङ्मयाची बीजे प्रथम पेरली गेली त्या सरस्वतीसरितेचे तेच स्तोत्र ऋग्वेदिक घोषणेमध्ये त्याच सुरांत गायिले जात आहे की ‘अंबितमे नदीतमे! देवितमे सरस्वती!’ वेद हे जसे आमचे तसेच त्यांचेही आहेत. आता आम्ही जसे त्यांना प्रमाणग्रंथ मानतो तसे ते त्यांना कदाचित मानीत नसतील. परंतु मानवी बुद्धीने निसर्गाचा छडा लावण्याकरिता संघर्ष केलेला पहिला अचाट संघर्ष; अज्ञानाच्या अंधःकाराने हे स्वर्गीय जल गुप्त होऊन बंदीत पडले होते, ज्याच्या योगाने मानवी मनाला जाणीवेचा स्पर्शही न होऊ देता त्याचा आत्मा एकसारखा सुप्त अवस्थेत ठेवला होता, अशा अज्ञानांधःकाराशी प्रकाशाची पहिली उडालेली तुमुल चकमक या दृष्टीने तरी वेद हे शीख लोकांना आदरणीय होऊन बसले आहेत. आपणा सर्वांच्या इतिहासाप्रमाणेच शीख लोकांच्या इतिहासाचासुद्धा वेदांपासूनच प्रारंभ झाला आहे. अयोध्येच्या राजवाड्यांतून तो वाढत गेला आहे. लंकेचे रणक्षेत्र, त्याने पाहिले आहे. लहूला लाहोरचा पाया घालण्यांत त्यांनी सहाय्य केले आहे आणि राजपुत्र सिद्धार्थ कपिलवस्तूच्या सीमा ओलांडून मानवी दुःखाचा भार हलका कसा करता येईल याचा एखादा मार्ग शोधून काढण्याकरिता ज्या वेळी गुहेमध्ये निविष्ट झाला त्यावेळी कारूणिक दृष्टीने त्याने तो पाहिला आहे. पृथ्वीराजाच्या पराभवाविषयात आपल्याप्रमाणेच ते शोक करतात पराभूत लोकांच्या साऱ्या हालअपेष्टा आपल्या सवेच ते सहन करतात आणि हिंदु म्हणूनच आपल्या सवेच ते आत्माहुतीला सिद्ध होतात. उदासी, निर्मल, गहनगंभीर आणि सिंधी शीख, यांच्यातले लक्षावधी लोक संस्कृताला ती आपल्या पूर्वजांची भाषा म्हणूनच केवळ नव्हे तर, ती आपल्या जन्मभूमीची पवित्र भाषा म्हणून पूज्य मानतात. अन्य सर्व शीख लोक ती आपल्या पूर्वजांची भाषा म्हणून आणि अजूनही ज्या भाषा केवळ बाल्यांत असल्याने आपल्या मातृस्थाना-पासूनच पोषकरस चाखीत आहेत त्या गुरूमुखी आणि पंजाबी भाषेची संस्कृत भाषाही आदि माता म्हणून मान्य करीत आहेत. शेवटी म्हणजे ही आसिंधु सिंधुपर्यंता भूमी ही काही त्यांना केवळ पितृभूच नव्हे तर पुण्यभूही झाली आहे. गुरू नानक आणि गोविंदसिंह श्रीबंदा नि रामदास हे हिंदुस्थानात जन्मले नि तेथेच वाढले. हिंदुस्थानातली सरोवरे त्यांना अमृताची आणि मुक्तीची

सरोवरे अमृतसर आणि मुक्तसर झाली आहेत ही हिंदुस्थानची भूमी (गुरुद्वार) आणि प्रार्थनेचे मंदिर (गुरुघर) बनली आहे. खरोखर! कोणती एखादी जाती जर निःसंशय रीतीने हिंदू असेल तर ती पंजाबमधील आपली शीख लोकांची जमात होय! कारण ते सप्तसिंधूंच्या तीरावरील अगदी मुळचे रहिवासी आहेत आणि सिंधू अथवा हिंदूचे प्रत्यक्ष वंशज आहेत. आज जो शीख आहे तो कालचा हिंदु होता नि आजचा जो हिंदु आहे तो कदाचित उद्यांचा शीख होईल. केवळ पोषाखांत रीतीभातीत किंवा रोजच्या रहाणीत भिन्नत्व आहे म्हणजे तेवढ्याने काही रक्त बदलत नाही किंवा बीज नाहीसे होत नाही. इतिहासही पुसून नष्ट केला जात नाही.

आमच्या लक्षावधी शीख बांधवांचे हिंदुत्व हे स्वयंसिद्धच आहे. सहजधारी, उदासी, निर्मल, गहनगंभीर आणि सिंधी हे शीखांचे पंथ जातीने नि राष्ट्रीयत्वाने हिंदु असल्याविषयी अभिमान बाळगतात. त्याचे गुरू सर्व हिंदुसंतान असल्याने त्यांना अहिंदु म्हणण्यांचा जरी कदाचित राग न आला तरी त्याचा अर्थ मात्र त्यांना मुळीच कळणार नाही. त्यांचा गुरुग्रंथ हा सनातनी नि शीख हे दोघेही पवित्र ग्रंथ म्हणून वाचतात. दोघांच्याही यात्रा आणि उत्सव हे एकच असतात. 'तत्खालसा' पंथाचे शीखसुद्धा त्यांचे लोकसंख्येचे प्रमाण लक्षात घेता बहुतांशी हिंदुजातीकडेच प्रेमाने ओढले जातात. हिंदू प्रमाणेच हिंदूमध्ये रहातात. अशा सर्व शीख लोकांना तुम्ही हिंदु नाही, असे सांगणे म्हणजे त्यांच्या वृत्तींना मोठा, धक्का देण्यासारखेच आहे. आमची दोघांची जातीय एकी इतकी असंदिग्ध नि पूर्ण आहे की शीख आणि सनातनी लोकांमध्ये राजरोस लग्नेही घडून येतात.

आता शीख लोकांमधील काही पुढारी काही वेळेला आम्ही हिंदु नाही असे जे प्रतिपादितात त्यांचे मुख्य कारण असे की हिंदुइझम याचा अर्थ सनातनी हिंदु असा चुकीने केला गेला. जर ह्या शब्दार्थाचा असा घोटाळा झाला नसता तर ही शीख लोकांची ओरडही कोणाला ऐकू आली नसती. हिंदुअझम् संबंधीच्या कल्पनांचा संदिग्धपणा नि त्यामुळे पसरणारे गैरसमज यांच्याच योगाने आपणा हिंदूंच्या पोटजातीमधील प्रेमसंबंध विसरून जाऊन एकमेकांपासून भिन्न होण्याच्या आत्म-घातकी प्रवृत्तीला वाव मिळतो. आम्ही आतापर्यंत हे स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे, की हिंदुत्वाची व्याख्या काही केवळ धार्मिक लक्षणांमध्येच समाविष्ट झाली नाही तरीही आम्ही पुनः एकदा हे स्पष्टपणे सांगतो की शीख लोकांनी पाहिजे तर सनातनी धर्मातील कोणत्याही अथवा सर्वच गोष्टीवर अविश्वास करावा. इतकेच काय परंतु वेद हे अपौरुषेय आहेत असे न मानता त्याचे बंधनही त्यांनी वाटले तर नाकारावे. एवढ्याने फार तर ते सनातनी नाहीत हे सिद्ध होईल परंतु ते हिंदु नाहीत असे मात्र सिद्ध होऊ शकणार नाही. आम्ही हिंदुत्वाची व्याख्या केली आहे तिच्याप्रमाणे शीख लोक हे हिंदु आहेत-धार्मिक पंथाच्या दृष्टीने ते हिंदुत्वाच्या एका निराळ्या धर्मपंथांचे अनुयायी असतील. धार्मिक दृष्टीने ते शीख आहेत जसे जैन जैन आहेत. लिंगायत लिंगायत आहेत वैष्णव वैष्णव आहेत. परंतु आपण सर्व जातीय आणि राष्ट्रीय दृष्टीने नि संस्कृतीनेही एकाच राजशासनाचे नि लोकसमूहाचे घटक आहोत. आपणाला एकमेकांपासून भिन्न करताच येणार नाही. अनंत कालापासून आपणाला यथार्थ रीतीने हिंदु या नावाने संबोधिले जात आहे. दुसऱ्या कोणत्याही नावाने आपल्या जातीचे एकत्व दर्शविले जाणार नाही. भारतीय या

नावाने देखील ते का दर्शविले जाणार नाही हे आम्ही मागील पकरणात विशद करून सांगितलेच आहे. भारतीय हे नाव हिंदु मनुष्याचा बोध करते नि त्यामुळे अधिक व्यापकत्वाने सर्वसाधारण हिंदुस्थानचा रहिवाशी असा अर्थबोध होतो परंतु आपणा हिंदूंचे जातीय ऐक्य त्या शब्दाने दृग्गोचर होत नाही. आपण शीख आहोत आपण हिंदु आहोत. आपण भारतीय आहोत. ही तिन्ही नावे एकत्र करून जो अर्थबोध त्यांच्या समवायाने होतो ते आपण आहोत. त्यातील केवळ एकएकटे आपण नाहीत.

आपणाला हिंदु म्हणवून घेतल्याघेतल्या सनातनी हिंदूंच्या पंथाचे आपण आहोत असे मानण्यात येईल या भीतीने आमचे काही उत्साही शीख बंधु अहिंदु म्हणवून घ्यावयास सिद्ध झाले आहेत हे तर एक खरेच परंतु याला दुसरे एक कारण आहे नि ते म्हणजे राजकीय स्वरूपाचे आहे. जातीविषयक प्रतिनिधित्व असावे किंवा नाही? या प्रश्नाची चर्चा करण्याचे नि त्याचे गुणावगुण पहाण्याचे स्थल नव्हे. शीख लोक साहजिकच त्यांच्या समाजाचे विवक्षित हितरक्षण करण्यास तत्पर होते. आणि मुसलमान लोक जर आपले स्वतःच्या जातीचे विशिष्ट प्रतिनिधित्व मिळवून त्याचा उपभोग घेण्याचा प्रयत्न करतात. तर मग हिंदुस्थानमधील प्रत्येक समर्थ अल्पसंख्यांक पंथांनी असाच अधिकार का मागू नये? याचे कारण आम्हाला मुळीच उमगून येत नाही. परंतु आम्हाला असे वाटते की शीखबंधूंनी तेवढ्याकरिता आम्ही हिंदुच नाही असे म्हणण्याची आत्मघातकी आणि असमर्थनीय पद्धती स्वीकारली नसती तर फार चांगले झाले असते. अहिंदू न म्हणवून घेतासुद्धा त्यांना जातिविषयक प्रतिनिधित्वाकरिता संघर्ष करता आले असते नि ते त्यांना मिळविताही आले असते. आणि याचे प्रत्यंतर पहावयाचे असेल तर आपल्या अब्राह्मण आणि इतर जातींनी आपल्या जन्मसिद्ध हिंदुत्वाची फारकत न करता हे विशिष्ट प्रतिनिधित्व मिळविले. शीख लोकांची जमात ही मुसलमानांपेक्षा काही कमी महत्वाची जमात नाही. आणि खरोखरीच हिंदुस्थानातल्या कोणत्याही अहिंदु जातीपेक्षा शीखलोक हे आपल्यास कितीतरी अधिक महत्वाचे आहेत. विशिष्ट प्रतिनिधित्वाच्या तत्वाने जे अपाय होणारे आहेत ते जातीविषयक दूरान्वयांनी ओढवणाऱ्या आपत्तीपेक्षा केव्हांही अधिक भयंकर नसतात जर खरोखरीच शीख जैन, लिंगायत, अब्राह्मण, इतकेच काय परंतु ब्राह्मणांनासुद्धा जर असे प्रामाणिकपणाने वाटत असेल की जातीविषयक प्रतिनिधीत्वाविना त्यांच्या जातींची उन्नती होणार नाही. तर सुखनैव त्यांनी त्याकरिता संघर्ष करावा नि ते मिळवावे कारण त्यांची जी निरनिराळी विवक्षित उन्नती आहे. ती एकंदरीत हिंदुसमाजाचीच उन्नती आहे. प्राचीन काळी देखील आपल्यांतल्या मुख्य चार जातींना काहीसे जातीविशिष्टत्वाच्या तत्वावरच राजसभेमध्ये नि ग्रामसंस्थेमध्ये प्रतिनिधी निवडून देता येत होते नि हे करताना त्यांना समष्टीतून फुटून जाण्याची किंवा हिंदुत्वाच्या सर्वसामान्य कक्षेतून बाहेर पडण्याची आवश्यकता मुळीच कधी वाटली नाही. धर्मपंथ या दृष्टीने शीख लोकांनी सुखेनैव आपणास शीख म्हणवावे. परंतु जातीयत्वाने राष्ट्रीयत्वाने नि संस्कृतिच्या बंधनाने त्यांना हिंदूंच गणले पाहिजेत.

ज्या लोकांनी आपल्या धर्मगुरूंचे स्वामित्व नाकारण्यापेक्षा शेकडो माना वधस्तंभाच्या कुऱ्हाडीना बळी दिल्या "धर्महेत शाका जिन किया। शिर दिया पर शिरह न दिया!" असे शूर लोक काय आपले बीज सोडतील. पूर्वजांचा धिःकार करतील आणि आपला जन्मसिद्ध अधिकार केवळ एका चतकोर तुकड्याकरिता विकावयास सिद्ध होतील? परमेश्वर करो आणि हे अनिष्ट कधीही न घडो! आमच्यातील अल्पसंख्यांकांनी हे अखंड ध्यानात ठेवावे की जर सामर्थ्यात एकीचे बीज आहे तर आपल्या लोकांनी खरोखरची चिरंतर टिकणारी आणि अतुल बलशाली बनवणारी एकी ही हिंदुत्वाच्या दृढत्तम आणि प्रियतम बंधनांनीच साध्य होणारी आहे. कदाचित काही अल्पकालपर्यंत तुम्हाला हे असे विभिन्न होणे हे लाभदायक वाटत असेल. परंतु हे ध्यानात ठेवा की या घातकी वर्तनाने अंती या आपल्या पुराणजातीला आणखी संस्कृतीला तर अगणित हानि पोचेलच पोचेल परंतु त्यांना स्वतःचा सुद्धा त्या पासून अत्यंत नाश होईल. तुमचे हितसंबंध तुमच्या इतर हिंदू बंधूंशी नित्याचे निगडीत झाले आहेत. भूतकालाप्रमाणेच भविष्य काळी जर कोणी एखादा परका आला नि त्याची तलवार हिंदू संस्कृतीवर आघात करण्याकरिता जर उचलली गेली तर ध्यानात ठेवा की तिचा वार इतर हिंदुप्रमाणेच तुमच्याही छातीत खोल गेल्यावाचून रहाणार नाही. त्याचप्रमाणे जसे भूतकाली तसेच भविष्यकाली अखिल हिंदुमात्र हा ज्यावेळी पूर्ण स्वतंत्र होईल नि एखाद्या शिवाजीच्या किंवा रणजितसिंगाच्या एखाद्या रामचंद्रांच्या अथवा एखाद्या युधिष्ठिराच्या एखाद्या अशोकाच्या किंवा एखाद्या अमोघवर्षाच्या अधिपत्त्याखाली नवजीवनाचा विद्युत संचार होऊन ज्यावेळी तो महनीय वैभवाच्या शिखरावर चढेल त्या दिवशी जशी हिंदुजातीतील प्रत्येकाच्या मुखावर दिव्य कांती विलसेल त्याचप्रमाणे हे शीख बंधूंनो तुमच्या मुखावर ती विलसल्यावाचून राहणार नाही. म्हणून बंधूंनो तात्कालिक लहान वा मोठ्या लाभाच्या आमीषाने किंवा इतिहासाच्या अन्यथा कथनाने अथवा विपर्यास केल्याने फशी पडू नका. एकदा असे झाले की एक स्वतःला मोठा ग्रंथी म्हणविणारा परंतु त्याचा सावकार असलेल्या एका ब्राह्मणाच्या घरी चोरी करून त्यांचा अंती खून करणारा एक गृहस्थ आम्हाला भेटला नि सांगू लागला की शीख लोक काही हिंदु नाहीत आणि गुरू गोविंदसिंहाच्या मुलाचा विश्वासघात एका ब्राह्मण स्वयंपाक्याने केला. म्हणून ब्राह्मणाला मारण्यामध्ये त्यांना मुळीच पाप वाटत नाही! सुदैवाने याच वेळी दुसरे एक शीख गृहस्थ तेथे होते नि ते खरोखरीच ग्रंथी होते. त्यांना सर्व विद्वान शीख लोकही तसे मानीत होते. त्या गृहस्थांनी हे त्या नामधारी शीख ग्रंथीचे म्हणणे तेव्हाच खोडून टाकले. नि इतर कित्येक प्रसंगी मतिदास प्रभृति ब्राह्मणांनी श्रीगुरू गोविंदसिंहांना आश्रय दिल्याचे नि प्रसंगी शीखांचे सहाय्य करता करता प्राण समर्पणही केलेल्या ब्राह्मणांची उदाहरणे देऊन त्या ग्रंथी महाशयांना निरुत्तर केले. शिवाजी महाराजांना काय त्यांच्याच हाडामासांच्या लोकांनी फसविले नाही? किंवा पुनरपी त्यांचा नातू शाहूमहाराज यांना यवनाच्या हवाली करण्याचे नीच कृत्य पिसाळाने केले नाही? नि हा पिसाळ कोण होता? हिंदूच होता ना? परंतु एवढ्याकरिता शिवाजीने किंवा त्यांच्या राष्ट्राने स्वतःची जातीच सोडली का? आणि त्याने हिंदुपण टाकले का? वीरबंदाच्या वेळी अनेक लोकांनी त्याच्याशी विश्वास घाताचे वर्तन केले. त्याचप्रमाणे इंग्रजांशी

झालेल्या खालसा सैन्याच्या अंतिम युद्धामध्येही असेच झाले. प्रत्यक्ष गुरू गोविंदसिंहाला कित्येक शीख युद्धाच्या ऐन घुश्मचक्रीत सोडून गेले आणि विश्वासघातकी शीख लोकांच्या ह्या नादान वर्तनाने तो नरकेसरी गुरुगोविंदसिंह युद्धाच्या भाऊगर्दीत मिसळला नि त्यामुळे अनायासे त्या पातकी ब्राम्हणाधमाला गुरुंच्या मुलांचा विश्वासघात करण्याची दुष्ट वेळ साधता आली. म्हणून जर ह्या ब्राहमणाच्या पातकामुळे आपण हिंदुपण सोडून देऊ तर त्या शीख लोकांच्या पातकामुळे आपणास शीखपणाही सोडून द्यावा लागेल!

हिंदूमधील अल्पसंख्यांक अथवा बहुसंख्यांक जाती काही आकाशांतून जशाच्या तशाच पडल्या नाहीत. या सर्व जाती म्हणजे एकाच संस्कृतीमध्ये एकाच भूमीमध्ये ज्यांची मुळे खोल गेली आहेत, अशा एका वृक्षाच्या नैसर्गिक वाढीची दृश्य फळे आहेत. एखाद्या बोकडाला तुम्ही उचललेत नि त्याला कच्छ आणि कृपाण हे बांधून दिले. तर काही त्याचा तुम्हाला सिंह बनवता येणार नाही. जर गुरू गोविदांना हुतात्म्याचे वीरवरांचे एक पथक बनविता आले तर ते काही उगीच नाही बनविता आले. ज्या जातीने गुरूगोविंदांना नि त्यांच्या त्या शूर पथकाला जन्म दिला. त्या जातीमध्येच हे तेज अंतर्हित होते. सिंहाचे वीर्यच सिंह पैदा करू शकतो, एखाद्या सुवासमय पुष्पाला असे म्हणता येणार नाही की पहा! मी कसे प्रफुल्लित होते, स्मित करते नि सुगंधाने दशदिशा दरवळून टाकते. छे, छे; माझा त्या मुळ्यांशी काही एक संबंध नाही मी मात्र देठामधूनच जन्माला आले!’ म्हणून यापुढे आपल्याला आपले बीज अथवा आपले रक्त नाकारून चालावयाचे नाही. ज्या क्षणी तुम्ही एखादा शीख गुरुशी इमानी होता म्हणून निवडून काढाल, त्यावेळी आपोआपच तुम्ही एखाद्या हिंदूकडेच बोट दाखवाल कारण तो शीख होण्यापूर्वी हिंदूच होता. शीख झाल्यावरही हिंदूच राहिला. जोपर्यंत आमचे शीखबंधू हे शीखधर्मांशी इमानी राहातील तोपर्यंत त्यांना अपरिहार्यतेने हिंदु रहाणे भाग आहे. कारण तोपर्यंत ही भरतभूमीका आसिंधु सिंधुपर्यंत त्यांची पितृभू आणि पुण्यभूच रहाणार आहे. शीखधर्मापासून च्युत होण्यानेच कदाचित हिंदुत्वापासून च्युत होतील.

शीखलोकांविषयी विचार आम्ही जरा विस्तारपूर्वक केला. कारण त्यामध्ये आलेली सर्व विधाने नि त्यांची उत्तरे ही आपोआपच आमच्या इतर अवैदिक पंथ आणि धर्म यांना आमच्या व्याख्येच्या दृष्टीने लागू पडतात. उदाहरणार्थ ‘देवसमाजी’ हे निरीश्वरवादी आहेत. परंतु हिंदुत्वाला तुमच्या निरीश्वरवादाशी किंवा नास्तिकवादाशी काही कर्तव्य नाही. देवसामाजी ह्या भूमिला त्यांच्या पूर्वजांची भूमी-पितृभू- मानतात. त्याचप्रमाणे पुण्यभूही मानतात. आणि म्हणून ते हिंदू आहेत, आणि एवढे सर्व प्रतिपादन केल्यावर आपले आर्यसमाजी बंधु हे हिंदु आहेत. हे सांगण्याची काही आवश्यकताच उरली नाही. कारण हिंदुत्वाची सर्व लक्षणे त्यांच्यामध्ये इतक्या प्रामुख्याने वसत आहेत की ते हिंदुतले हिंदू आहेत. खरोखरी आम्हाला तर असे एकही उदाहरण सापडत नाही की ज्यामुळे आमच्या व्याख्येला अव्याप्तीचा दोष येईल.

एका गोष्टीमध्ये मात्र एक खरोखर अडचण उपस्थित होते. उदाहरणार्थ भगिनी निवेदिता! या हिंदू आहेत काय? अपवादाने जर नियम सिद्ध होतो हे म्हणणे खरे असेल तर ते म्हणणे यथे

लागू पडते. आमच्या ह्या देशभक्त आणि उदारहृदयी भगिनीने ही आसिंधु सिंधुपर्यंता भूमी आपली ‘पितृभू’ मानली होती. त्यांचे या भूमीवर खरोखर तसेच निःस्सीम प्रेम होते. आमचे राष्ट्र, जर स्वतंत्र असते तर आम्ही असल्या शुद्ध प्रेमाच्या माणसांना अगदी प्रथम आमच्या नागरिकत्वाचा अधिकार अर्पण केला असता तेव्हा आमच्या व्याख्येतील पहिले लक्षण काही अंशाने त्यांना लागू पडते. परंतु दुसरे लक्षण जे हिंदुपूर्वजांचे रक्त अंगात असणे ही गोष्ट अशा प्रकारच्या उदाहरणांत सापडणे शक्य नाही. तरी पण हिंदूशी विवाह करणे हा एक मार्ग अशा ठिकाणी उपलब्ध असतो कारण ही गोष्ट सर्वमान्यच आहे की विवाहासंबंधाने दोन व्यक्ती एकत्व पावतात. परंतु भगिनी निवेदिता यांच्या संबंधात जरी हे घडले नाही, तरी हिंदुत्वाचे तिसरे लक्षण मात्र त्यांच्या ठिकाणी पूर्णपणे बसत होते. त्या योगे त्यांच्या हिंदुत्वाला मान्यता देणे हे न्याय्य होते. कारण त्यांनी आमची संस्कृती अंगीकृत केली होती. या देशाला त्या पुण्यभू म्हणून समजत होत्या त्यांना त्या हिंदु बनल्याची जाणीव झाली होती नि ही एकच गोष्ट इतर सर्व गोष्टी वगळल्या तरी अत्यंत मुख्य नि महत्वाची आहे. परंतु आपल्याला हे विसरून चालावयाचे नाही, की आपल्यातील बहुसंख्याक लोक ज्या अर्थाने ‘हिंदुत्व’ हा शब्द उपयोजितात त्या अर्थाच्या अनुरोधानेच आपल्यास त्याची लक्षणनिश्चिती करावयाची आहे. म्हणून अहिंदु मातापितरांपासून जन्म पावलेल्या एखाद्या मनुष्यास जर हिंदुत्व संपादन करावयाचे असेल तर त्याला हिंदु होऊन तसे करता येईल; मात्र अशा नूतन हिंदूने खऱ्या अंतःकरणाने नि संशयातील रीतीने आमच्या देशावर प्रेम केले पाहिजे. नि हिंदूशी विवाहबद्ध होऊन खरोखर आमच्या देशाला पितृभू मानले पाहिजे. त्याचप्रमाणे आमची संस्कृती अंगीकृत करून त्या देशाला पुण्यभू म्हणून पूज्य मानले पाहिजे. अशा जोड्यापासून उत्पन्न झालेली संतती ही इतर गोष्टी समान असल्या म्हणजे अगदी निःसंशय हिंदु संतती होय. यापलीकडे जाण्याचा आम्हाला अधिकार नाही.

परंतु हिंदूंच्या कोणत्या विवक्षित पंथावर विश्वास बसल्यामुळे एखादा परकीय मनुष्य सनातनी शीख किंवा जैन म्हणून गणला जाऊ शकेल. आणि ज्या अर्थी हे सर्व पंथ हिंदुलोकांनाच स्फूर्त झाले किंवा त्यांनीच ते स्थापन केले त्या अर्थी ते हिंदुधर्म या नावानेच ओळखले जातात. नि म्हणून या पंथांत आलेला मनुष्य धार्मिक दृष्ट्या हिंदु गणला जावयास कोणताही प्रत्यवाय नाही. परंतु हे मात्र ध्यानात ठेवले पाहिजे की अशा ह्या धार्मिक वृत्तीने किंवा संस्कृतिने हिंदू बनलेला परकी मनुष्य हिंदुत्वाच्या मुख्य तीन लक्षणांपैकी केवळ एकाच लक्षणाने युक्त आहे. याच कारणामुळे मात्र आमच्या धार्मिक तत्त्वांवर विश्वास ठेवणाऱ्या कोणा वाटेल त्याला लोक सामान्यतः हिंदु म्हणून मानीत नाहीत. आमच्या मातृभूमीची आणि आमच्या संस्कृतीची जी अमूल्य सेवा एखाद्या भगिनी निवेदितांनी किंवा ॲनी बेझंटबाईंनी केली. त्यासंबंधी आमच्या हृदयात त्यांच्या विषयी इतकी नितांत कृतज्ञता भरली आहे की जाती या नात्याने आमची हिंदुजाती कोणाच्याही प्रेमस्पर्शाने इतकी हलकी आणि मृदुलहृदयी बनून जाते नि भगिनी निवेदिता किंवा त्यांच्याप्रमाणेच इतर कोण्या पुण्यात्म्याने जर आमच्या जीवनगंगेशी त्यांचे जीवनप्रवाह समरस करून टाकले तर अशांचा समावेश हिंदुजातीमध्ये न कळतच केला जातो.

परंतु अशा गोष्टी म्हणजे सामान्य नियमांना अपवाद म्हणूनच गणल्या पाहिजेत. सामान्य नियम अगदीच संकुचित किंवा अगदीच विस्कळीत असता उपयोगी नाही. आतापर्यंत आम्ही आमची ही व्याख्या ज्या कित्येक निकषग्राव्यांवर लावून पाहिली त्यावरून हे सिद्ध झाले आहे. आम्हाला असे वाटते की आमची व्याख्या वर म्हटल्याप्रमाणे अगदी संकुचितही नाही नि अगदी विस्कळित नाही. म्हणून अव्याप्ती नि अतिव्याप्ती या दोनही दोषांपासून ती मुक्त आहे.

८. हिंदुस्थानला निसर्गाचे वरदान

तापर्यंत उपयुक्ततेच्या दृष्टीने आम्ही कोणतेही विवेचन केले नाही. कारण न जाणो कदाचित काही पूर्वग्रहांनी आमच्या या विषयाच्या उद्घाटनात बेरंग होण्याचा संभव होता. परंतु आता हे विवेचन यथासांग पूर्ण झाल्यावर हिंदुत्वाची आवश्यक म्हणून सिद्ध झालेली मूलतत्वे आपल्या जातीचे बल संघटन नि संवर्धन करण्यास किती उपयुक्त आहेत हे पाहणे काही अस्थानी होणार नाही. हिंदुत्वाची ही जी मुख्य लक्षणे आपण शोधून काढली ती इतकी उदात्त इतकी स्थिर इतकी बलिष्ठ आहेत की ज्यावर हिंदुजातीला आपला भविष्यकालाच्या वैभवाचा मनोरा हिमालयाप्रमाणे उत्तुंग आणि स्थिर असा उभारता येईल. त्या योगाने ज्या ज्या दिशेने प्रतिकूल झंजावात झडप घालील, त्या त्या दिशेने तो थोपवून निरस्त करण्याचे सामर्थ्य तिला प्राप्त होईल किंवा ही हिंदुजाती केवळ वाळूच्याच पायावर उभी आहे?

पुराण कालच्या काही राष्ट्रांनी संबंध देशचादेशच किल्ल्याप्रमाणे सुरक्षित करण्याकरिता उत्तुंग भिंती उभारल्या. आजला त्या भिंती कोठे आहेत? त्या भिंती आज उद्ध्वस्त झाल्या आहेत किंवा इतस्ततः पसरलेल्या लहान लहान अवशेषांनीच केवळ अवशिष्ट राहिल्या आहेत. आणि ज्या लोकांचे रक्षण करण्याकरिता त्या उभारल्या गेल्या, त्या लोकांचे तर अस्तित्वही आज अगम्य झाले आहे. आपल्या शेजारच्या चिनी लोकांच्या राष्ट्राने पिढीमागून पिढी अशा रीतीने सर्व चिनी साम्राज्याभोवती एक प्रचंड तट उभारण्याचे अद्भूत कर्म करून ठेविले. तो तट इतका अुंच इतका दृढमूल होता की तो जगातील मानवी प्रयत्नाचे एक आश्चर्य म्हणून प्रसिद्ध झाला. परंतु तो प्रचंड तटसुद्धा सर्व मानवी सृष्टीच नश्वर असल्याने स्वतःच्या भारानेच खचून गेला! परंतु निसर्गाने जे किल्ले कोट उभारले आहेत त्यांच्याकडे पहा! सर्व इच्छा, परितृप्त झालेल्या. एखाद्या स्थिरबुद्ध साधूप्रमाणे हा हिमालय अचल रीतीने उभा राहिला आहे तो असाच वैदिक कालीही उभा होता. आजही तो तसाच उभा आहे. आमच्या ह्या विस्तीर्ण द्वीपकल्पाला एका अभेद्य किल्ल्याचे स्वरूप देणारा हा हिमालय हाच आमचा कोट आहे.

तुम्ही घागरीनी लहान लहान चरांमध्ये पाणी भरता नि त्यांना खंदक असे संबोधिता परंतु पहा प्रत्यक्ष वरुण देवच एका हाताने खंडेची खंडे मागे रेटून देत दुसऱ्या हाताने ही दुभंगलेली जागा समुद्रचे समुद्र ओतून भरून काढीत आहे! हा हिंदी महासागर त्याच्या सागरांसह आणि उपसागरांसह आमचा आहे. नि हाच आमचा अनुल्लंघनीय खंदक आहे!

आमची सीमा ही अशी आहे नि त्यामुळे आम्हाला धरतीचा, द्वीपकल्पाच्या किनाऱ्याचा असे दोन्हीही लाभ मिळत आहेत. आपली मातृभूमी ही परमेश्वराची मोठी लाडकी मुलगी आहे नि म्हणून हिला त्याने विपुल वैभवाने नटविली आहे. तिच्यामधील नद्या सखोल आहेत. नि त्यांचा प्रवाह अखंड वहात आहे. तिची जमीन नांगरांनी खणली जाण्याइतकी मृदु आहे. नि तिच्या शेतांमध्ये अमुप पिके पिकत आहेत. तिच्या दैनंदिनी निकडी फार थोड्या आहेत आणि सदय निसर्गदेवी मागतांच त्या पुरविण्याला सिद्ध आहे. विपुल पल्लव आणि प्रत्यक्ष भगवान सूर्यनारायणच तिला पकाश नि उष्णता देत आहे.

हिमाने आच्छादित असलेल्या देशांची तिला लालसा नाही ती बर्फाने भिजून गेलेली भूमी त्यांची त्यांना लखलाभ असो. येथे जर काही वेळेला उष्णता जीव घाबरा करीत असेल तर तेथेही थंडीने हातपाय गारठले जातात त्या देशांत थंडीच्या योगाने जर शारीरिक काम अधिक होत असले तर आमच्या या देशात उष्णतेच्या योगाने तेवढ्या कामाची आवश्यकता रहात नाही. घसा थंडीने शुष्क करून न टाकता तिला तृषार्ताची तहान भागविणेच अधिक प्रिय असते. टेम्स नदी बर्फमय झाली असताना सुखेनैव तिच्यामधून प्रवासाची धडपड चालू राहो. परंतु आमच्या आर्यमातेला शुभ्र चंद्रप्रकाशाने पकाशित केलेल्या गंगाजलावर लीलेने विहार करणाऱ्या नौकांची शोभा पहात घाटाघाटीवरून हिंडणेच अधिक आवडते. आपला कणखर नांगर, सुंदर मयुर, मोहक कमळ, भव्य हत्ती नि उदात्त गीता या सर्वांनी मंडित असल्यावर शीत कटिबंधातले जे काही लाभ असतील ते सर्व सोडून देण्यास आमची आर्यमाता सिद्ध आहे. तिला हे माहित आहे की सर्वच काही आपल्या मताप्रमाणे होणार नाही. तिच्यातील उपवने सदा हिरवीगार नि विपुल छायेने युक्त असतात. तिची धान्यागारे, सदैव भरलेली असतात. तिचे जल हिमधवल असते. तिची फुले सुवासमय असतात. तिची फळे सरस आणि तिच्या वनस्पती गुणकारी असतात. तिची चित्रकला उषेच्या रंगातून आपली कुंचली रंगवून घेते आणि तिचा पावा गोकुळीच्या गायनाचे आलाप घेत असतो. निःसंशय हिंदुमाता ही परमेश्वराची सकलैश्वर्यमंडित अशी कन्या आहे.

इंग्लंड काय किंवा फ्रान्स काय केवळ एक चीन देशावाचून नि कदाचित अमेरिका वगळून इतर कोणत्याही देशाला नैसर्गिक संरक्षण नि वैभव यांच्या विषयात सिंधुस्थानशी बरोबरी करता येणार नाही. स्थिर आणि समर्थ, अशा राष्ट्रीयत्वाला प्रथम एक देश सर्व सामान्य वसतिस्थान असण्याची आवश्यकता असते; आणि आपला देश, राष्ट्रविकासाला जसे क्षेत्र लागते तशा विपुल क्षेत्राने मंडित आहे. फारच थोड्या देशांना असे क्षेत्र लाभले आहे. आपल्या पितृभूवर प्रेम करणे हे ज्यांच्या धर्मातील प्रथम कर्तव्य आहे. अशा आपणा हिंदूंना अधिक बद्ध करण्यास आपल्या राष्ट्राचे राष्ट्रीयत्व स्थिर राखण्यास आणि भूतकालापेक्षाही अधिक महनीय गोष्टी पुढे करण्याची स्फूर्ती देण्यास हे पितृभूवरचे प्रेमच समर्थ आहे.

हिंदुत्वाचे दुसरे लक्षण आपल्या राष्ट्रीय ऐक्याच्या नि महनीयतेच्या सुप्तशक्तींना उत्थित करण्यास अधिकच समर्थ आहे. केवळ एका चीनवाचून इतर कोणत्याही देशामध्ये आपल्या जातीइतकी एकजातीय आपल्या जातीइतकी पुराणकालची नि तरीही अजून संख्याबलाने नि नवजीवनाने इतकी संपन्न अशी दुसरी जाती अस्तित्वात नाही. राष्ट्रीयत्वाला अत्यंत आवश्यक असणारी अशी निसर्गरम्य देशभूमी असण्याचे भाग्य आपल्याप्रमाणेच ज्यांना लाभले आहे त्या अमेरिकन लोकांचे भाग्यसुद्धा या दुसऱ्या विषयात आपल्या पासंगालाही पुरणार नाही. मुसलमान किंवा ख्रिश्चन लोक हे काही एकजाती नाहीत ते केवळ धार्मिक दृष्ट्या एक आहेत. परंतु जातिदृष्ट्या वा राष्ट्रदृष्ट्या ते एक नाहीत. परंतु आपण हिंदु लोक मात्र या तीनही दृष्टीने एक आहोत. आपण या पुराणकालच्या आपल्या घरामध्येच रहात आहोत. आपले संख्याबल हे एक आपले कल्पनातीत असे बल आहे.

आणि संस्कृति? इंग्लिश नि अमेरिकन यांना आपण एकाच हाडामासाचे आहोत. असे वाटते. कारण शेक्सपियरवर त्यांचा दोघांचाही अधिकार आहे. परंतु हिंदूनो! केवळ कवी कालिदास नि भास हेच तुमचे आहेत. असे नाही तर ते थोर रामायण नि महाभारत हे तुमचेच आहे आणि ते दिव्य वेद! अमेरिकेमध्ये, तेथील लहान मुलांना जे एक राष्ट्रगीत शिकविले जाते त्यामध्ये त्या मुलांच्या मनावर असे बिंबविण्याचा प्रयत्न केला आहे की त्यांच्या राष्ट्रामागे चारशे वर्षांचा इतिहास उभा आहे. म्हणून त्यांनी सदैव स्वतःविषयी स्वाभिमानी असले पाहिजे. आमचा हिंदूंचा इतिहास हा भिकारड्या शतकांच्या मापाने मोजला जात नाही तर तेथे युगांची आणि कल्पांची मापे उपयोजावी लागतात- आणि साश्चर्य होऊन विचारावे लागते की *रघुपते क्व गतोत्तर कौशला । यदुपतेः क्व गता मथुरापुरी ।।*

हिंदुमनुष्य स्वतःच्या अभिमानाला जागृत करण्यापेक्षा समदर्शीपणालाच अधिक उत्तेजित करतो. नि हा समदर्शीपणा म्हणजेच सत्य होय आणि त्याचमुळे बहुशः तो रामसेस नि मिबुचादनेझार यांच्याहीपेक्षा अधिक जगला. ज्या राष्ट्राला भूतकाळ नाही त्या राष्ट्राला भविष्यकाळही नाही हे म्हणणे जर खरे असेल तर मग ह्या राष्ट्राने अनंत वीरपरंपरा भूतकाली निर्माण केली, वीरांचे अनेक पुंजके निर्माण केले आणि या राष्ट्राला सार्थ अभिमानाने असे ऐतिहासिक सत्य नमूद करून ठेवता येते की ज्या शक्तीने ग्रीस आणि रोमला आहत केले; फारोहा आणि इंका यांना नष्ट केले त्या उन्नत शक्तींशी सामना करून अंती ह्याच राष्ट्राने तिला पददलीत केले. हे भूतकालचे वीर्यशाली भागधेय ज्यांना वर्तमानकाली अभिमानाने सांगता येते त्या लोकांना उज्ज्वल नि महनीय भविष्यकाल येणारच येणार असे पृथ्वीच्या पाठीवरील इतर कोणत्याही लोकांपेक्षा अधिक निश्चिततेने ह्या राष्ट्राला सांगता येणार आहे.

परंतु संस्कृतीविना पुण्यभूची बंधने पुष्कळ वेळा मातृभूच्या बंधनापेक्षा अधिक प्रबळ अशी ठरली आहेत. उदाहरणार्थ मुसलमानांकडे पहा! दिल्ली किंवा आगऱ्यापेक्षा त्यांचे लक्ष मक्केकडे अधिक जाते. मुसलमानांपैकी काहीजण उघडपणे सांगतात की तसाच जर प्रसंग आला तर इस्लामच्या वैभवाकरिता आणि त्यांच्या धर्मप्रणेत्यांच्या नगररक्षणाकरिता प्रत्येक हिंदी गोष्टीचा बळी देण्यास आम्ही बांधलेले आहोत. ज्यू लोकांचे पहा! अनेक शतके, वैभव उपभोगिल्याने किंवा त्यांना ज्या ज्या देशांनी आश्रय दिला. त्या विषयीच्या कृतज्ञता बुद्धीनेसुद्धा त्यांनी ज्या ज्या देशांत वसाहती केल्या आहेत त्या त्या देशांवर अधिक तर काय परंतु निदान समानतेनेही प्रेम करण्यास ते सिद्ध नाहीत. त्यांच्या हृदयाचे प्रेम, हे साहजिकरीत्याच त्यांच्या जन्मभूमीमध्ये आणि पुण्यभूमीमध्ये विभागले गेले आहे. जर त्यांची सुखस्वप्ने खरी झाली नि पालेस्टाईन हे ज्यू लोकांचे राष्ट्र म्हणून निर्माण झाले तर आम्हाला प्रत्यक्ष ज्यू लोकांइतकाच आनंद होईल. मुसलमान लोकांप्रमाणेच, अमेरिकेमधील नि युरोपमधील ज्यू लोक हे त्यांच्या मातृभूमीपेक्षा पुण्यभू वरच अधिक प्रेम करतील आणि जर त्यांच्या सांप्रतच्या वसतीच्या देशामध्ये नि त्यांच्या ज्यू लोकांच्या राष्ट्रामध्ये एखादी लढाई उत्पन्न झाली तर, जरी प्रत्यक्ष ते ज्यू राष्ट्राकडे न गेले तरी त्यांची सहानुभूती मात्र सदैव त्यांच्याकडेच जाणार. अशा प्रकारची उदाहरणे इतिहासामध्ये

अनेक ठिकाणी भरलेली आहेत. युरोपमध्ये मागे ज्या क्रुसेडच्या लढाया झाल्या त्यामध्ये अत्यंत भिन्न भिन्न जातीचे राष्ट्रांचे नि भाषांचे लोक सामील झाले यावरूनही वरील गोष्टच सिद्ध होत आहे.

ह्यावरून कोणत्याही राष्ट्राला पूर्ण स्थैर्य नि ऐक्यता यावयास इतर गोष्टींबरोबर मुख्यतः तेथील रहाणाऱ्या लोकांची त्या राष्ट्रावर भक्ती असली पाहिजे. त्यांच्या वाडवडिलांची जी पितृभू तीच त्यांची पुण्यभू असली पाहिजे. त्यांच्या देवांचा, देवदूतांचा, द्रष्ट्यांचा नि धर्मप्रणेत्यांचा निवास त्याच भूमीत असला पाहिजे. त्यांच्या इतिहासाच्या घटनांचे जे क्षेत्र तेच त्यांच्या पुराणांच्या घटनांचे क्षेत्र असले पाहिजे.

या सर्व गोष्टी दैववशात् ज्यांना अनुकूल आहेत असे बहुतेक एकच हिंदु लोक आहेत. या गोष्टींच्या योगानेच राष्ट्रीय स्थैर्य, संघटना आणि मोठेपणा यांना प्रोत्साहन मिळत असते. प्रत्यक्ष चिनी लोकांना देखील हे भाग्य प्राप्त झाले नाही. ज्यू लोकांना जर पुढे मागे पॅलेस्टाईनमध्ये स्वतःचे घर स्थापन करण्यात यश आले तर त्यांना नि अरेबियांतील लोकानांच मात्र हे असामान्य भाग्य प्राप्त झाले असे म्हणता येईल. परंतु अरेबिया हा नैसर्गिक वैभवाने संस्कृतीच्या दृष्टीने ऐतिहासिक महत्वाने नि लोकसंख्या बलाने मोठे राष्ट्र होण्याला अगदीच निर्बल आहे. ज्यू लोकांची पुनः पॅलेस्टाईनमध्ये घर करून रहाण्याची सुखस्वप्ने जरी फलद्रूप झाली तरी त्यांनाही या गोष्टीची सारखीच वाण भासणार आहे.

इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी, अटली, तुर्कस्थान, इराण, जपान, अफगाणिस्थान आजचा इजिप्त - कारण पंटोची पुराण संतती आणि त्यांचा इजिप्त हे फार पूर्वीच नष्ट झाले आहेत- आणि आफ्रिकेची इतर संस्थाने, मेक्सिको, पेरू, चिली, (याच्यापेक्षा लहान लहान देशांचा नामनिर्देशही नको) हे सर्व देश कमी अधिक प्रमाणाने जातीयदृष्ट्या एक असले तरी भौगोलिक, सांस्कृति ऐतिहासिक आणि संख्याबलत्व या सर्व दृष्टीनी आमच्यापेक्षा पुष्कळ पटीने कमी संपन्न आहेत. आणि त्यातही जी पितृभू तीच पुण्यभूही असण्याचे महनीय भाग्य तर त्यांना लाभलेच नाही. आता राहतांपैकी राहिलेले देश म्हणजे युरोपांतला रशिया आणि अमेरिकेची संयुक्त संस्थाने ही भोगोलिक दृष्ट्या जरी आमच्या देशाच्या तोडीची असली तरी राष्ट्रीयत्वाच्या इतर लक्षणांमध्ये आमच्यापेक्षा कितीतरी हीन दर्जाची ठरतात. सांप्रत अस्तित्वांत असणाऱ्या सर्व राष्ट्रांमध्ये मात्र, चिनी राष्ट्र काय ते आम्हा हिंदूंच्या भौगोलिक, जातीय, सांस्कृतिक संख्याबळ या दृष्टीनी बहुतेक समान भाग्याचे ठरते. राष्ट्रीयत्वाच्या दृढीकरणाला अवश्य असणाऱ्या गोष्टींपैकी केवळ दोन गोष्टीत मात्र आम्ही चिनी लोकांपेक्षा अधिक भाग्यवान आहोत. त्या दोन गोष्टी म्हणजे पूर्ण विकसित झालेली संस्कृत भाषा नि पवित्र झालेली जन्मभूमी (पितृभूमी नि पुण्यभू).

याप्रमाणे हिंदुत्वाची सारभूत तत्वे नि आता आपण विहंगमदृष्ट्या जे विवेचन केले त्याप्रमाणे राष्ट्रीयत्वाची जी तत्वे ती ही दोन्हीही एकच ठरतात. आपण जर मनात आणू तर ‘हिंदुत्वा’च्या पायावर जगामधील इतर कोणत्याही लोकांच्या स्वप्नांतही आला नसेल असा उज्ज्वलतर भविष्यकाल निर्माण करू शकू. इतकेच काय परंतु आपला स्वतःचा जो वैभवशाली

भूतकाल आहे, त्याच्याहीपेक्षा अधिक वैभवशाली अशा भविष्यकाल निर्माण करू शकू. पण तो फक्त तेव्हांच की जेव्हा आम्ही आम्हाला लाभलेल्या संधीचा योग्य लाभ करून घेऊ तेव्हा; कारण आपल्या लोकांनी हे ध्यानात ठेविले पाहिजे की मोठमोठे संघ निर्माण करणे हा सध्या राजमार्ग होऊन बसला आहे. राष्ट्रसंघ, निरनिराळ्या देशांची मित्रमंडळे (दोस्तसंघ), पॅनइस्लामिझम, पॅनस्लाविझम, पॅनइथिओपिझम् हे सर्व काय खेळ आहेत? जगामध्ये खळबळलेल्या प्रचंड जीवनकलहांत सामर्थ्यसंपन्नांचाच टिकाव लागणार हे जाणून या लहान लहान जीवितांची संघटनाने मोठे होण्याची धडपड आहे. जे लोक निसर्गतः आणि ऐतिहासिक दृष्टीने, संख्येने किंवा भौगोलिक स्थितीने किंवा जातीयत्वाच्या बंधनाने समर्थ असण्याइतके भाग्यवान नाहीत ते लोक इतरांशी संधी करून समर्थ होऊ पहात आहेत. ज्या भाग्यहीनांना या सर्व गोष्टी जन्मसिद्ध हक्क म्हणून लादल्या असूनही त्यांची जाणीव नाही, त्यांचा धिःकार असो! अथवा त्यांची कीवच केली पाहिजे! जगामधील प्रत्येक राष्ट्र आजकाल या नाही त्या संघामध्ये शिरकाव व्हावा म्हणून प्रयत्न करीत आहे. परंतु हे हिंदुंनो! मग आपण जैन असा, समाजी असा शीख असा अथवा इतर कोणत्याही उपपंथामधले असा, आपणापैकी कोणालाही या आधीच सिद्ध असलेल्या महासंघातून फुटून जाऊन तो संघ नष्ट करणे हे हितकारक होईल काय? आणि हा आपला संघ म्हणजे काय एखाद्या कागदाच्या चिठोऱ्याने अथवा एखाद्या ओढवणाऱ्या सामान्य संकटाच्या भयाने का झाला आहे? नाही, हा आपला संघ एकरक्ताच्या, जन्मजन्मांच्या नि संस्कृतीच्या पवित्र बंधनांनी घडून आलेला आहे. जर करवत असेल तर त्याला दृढतर करा. जाती आणि उपजाती, पंथ आणि मतमतांतरे यांची आता निरुपयोगी झालेली कृत्रिम बंधने, ताडताड तोडून टाका. सहभोजनाचे काय घेऊन बसला आहात? परंतु प्रांतांप्रांतामधील नि जातीजातीमधील संमिश्र लग्ने जिथे होत नसतील तिथे घडवून आणा. परंतु शीख नि सनातनी, जैन नि वैष्णव, लिगाईत नि लिंगायतेतर त्यांच्यामध्ये आधीच होत असलेली लग्ने जर कोणी मोडण्याचा प्रयत्न करील तर हे वैवाहिक बंधन नष्ट करणारा मनुष्य आत्मघातकी ठरेल. जे अल्पसंख्याक लोक आहेत. त्यांनी ध्यानात धरावे की ज्या फांदीवर ते बसले आहेत ती फांदीच स्वतः कापण्यासारखे होणार आहे. आपल्या जातीच्या मूळच्या केंद्रस्थानाला बांधणारा प्रत्येक बंध, मग तो एक रक्ताचा असो, भाषेचा असो किंवा सर्वसाधारण उत्सव नि सण यांचा असो अथवा तो संस्कृतीचा असो; मातृभूमीवर असलेल्या तुमच्या प्रेमाने तो बंध जेणेकरून दृढतर होईल; अशा रीतीने बांधा. हिंदूंच्या रक्ताचा हा पुराण नि महनीय प्रवाह सकल राष्ट्राच्या धमनीधमनीमधून अखंड वाहो. तो अटकेपासून कटकपर्यंत अप्रतिहततेने वाहत राहो आणि तो असा सतत वाहत राहिला म्हणजे सर्व हिंदु लोक हे एकमेकांत अखंड मिसळून जातील आणि आपली ही जाती दृढबद्ध समर्थ आणि सतेज पोलादासारखी अभेद्य होईल.

क्षणभर भूतकालाकडे दृष्टी टाका नि मग वर्तमानकालाकडे पहा. तुम्हाला काय दिसेल? एशियामध्ये मुसलमानसंघ (पानइस्लामिझम), युरोपमध्ये निरनिराळ्या राष्ट्रांचे राजकीय संघ, आफ्रिका आणि अमेरिका येथे नीग्रोचे एकीकरण असले देखावे तुम्हाला दृष्टीस पडतील आणि हे

पाहिल्यावर हे हिंदुंनो! विचार करा की तुमचा भविष्यकाल या हिंदुदेशाशीच निगडित झाला आहे की नाही आणि हिंदूदेशाचा भविष्यकाल हा हिंदूंच्या सामर्थ्यावरच अवलंबून आहे. आमचे हे कर्तव्यच आहे, नि ते आम्ही शक्य तोवर करीत आहोत की ज्यायोगे प्रत्येक हिंदी मनुष्याच्या मनात मूळ समष्टीवरचे प्रेम अधिक उत्पन्न होईल नि तिच्या अस्तित्वाची जाणीव तीव्रतर भासू लागेल. असे जर झाले तर मग साहजिकच हिंदू, मुसलमान, पारशी, ख्रिश्चन आणि ज्यू ह्यांना असे वाटेल की आपण प्रथम हिंदी नि मग इतर सर्व. राष्ट्रीयत्वाची ही भावना प्रसृत करण्याच्या खटपटीमध्ये किती यश आले असेल ते असो परंतु एक गोष्ट मात्र खरी आहे की राष्ट्राची घटना व्हावयास त्याला काही तरी एक पाया असावा लागतो. ही वस्तुस्थिती हिंदुस्थानातच नव्हे तर इतर सर्व देशांमध्ये आपल्या प्रत्ययाला येते. ज्याप्रमाणे राष्ट्राच्या घटनेस कसला तरी पाया असावा लागतो; त्याचप्रमाणे राष्ट्राचे खरे जीवन हे त्यातील जे रहिवासी हितसंबंधांनी नि इतिहासांनी त्या राष्ट्राशी बद्ध झालेले असतात त्यांच्याच जीवनावर अवलंबून असते आणि त्यांच्याच योगाने राष्ट्रीयसंस्थेच्या उभारणीला खरा पाया प्राप्त होतो. उदाहरणार्थ तुर्कस्थानची स्थिती पहा. तुर्कस्थानमध्ये राजक्रांती झाल्यानंतर तरुण तुर्कांना त्यांच्या राष्ट्रीय सभेत(पालर्मेंटात) आणि सैन्यात, आरमेनिअन नि ख्रिस्ती लोकांना प्रवेशद्वारे धर्म अगर जाती लक्षात न घेता मोकळी ठेवावी लागली. परंतु जेव्हा सर्वियाशी युद्ध पुकारले गेले.तेव्हा ख्रिस्ती आणि आरमेनिअन लोकांची मने प्रथम चंचल झाली आणि मग त्यांच्या कित्येक पलटणी प्रत्यक्ष सर्वियाच्या बाजूला जाऊन मिळाल्या. याचे कारण म्हणजे त्या राजकीय, जातीय नि धार्मिक दृष्टीने सर्वियाशींच अधिक सदृश होत्या. अमेरिकेचेही उदाहरण घ्या. जेव्हा जर्मन महायुद्ध सुरू झाले. तेव्हा जर्मन वंशाचे रहिवासी अमेरिकेला सोडून जाऊ लागले नि ही एक मोठी आपत्ती अमेरिकेपुढे उभी राहिली. तेथील निग्रो लोकांचेसुद्धा आफ्रिकेमधील नीग्रोलोकांवर त्यांच्या युरोपियन देशबांधवांपेक्षा अधिक प्रेम आहे. म्हणून अमेरिकेचे दैव अखेर तेथील आंग्लोसॅक्शन लोकांच्या दैवाशीच निगडित झाले आहे.

हीच गोष्ट हिंदूंची आहे. त्यांचा भूतकाल, वर्तमान, भविष्यकाल हा हिंदुस्थानाशीच दृढबद्ध असल्याने त्यांची पितृभू नि पुण्यभू हेच सिंधुस्थान झाले आहे. आणि म्हणून हिंदीराष्ट्राचा मूळ पाया आधारस्तंभ निर्वाणीचे त्राते असे हिंदु लोकच आहेत. एवढ्याकरिता हिंदी राष्ट्रीयत्वाच्या दृष्टीने देखील हे हिंदुंनो! तुम्ही हिंदुराष्ट्रीयत्वाला दृढमूल नि समर्थ बनवा. हिंदुस्थानांतील आपल्या कोणाही अहिंदुबंधूला वास्तविक म्हटले म्हणजे जगातील कोणालाही उगाच अपमान करून दुखवू नका. परंतु न्याय्य आणि निकडीच्या आपल्या जातीच्या आणि देशाच्या संरक्षणाकरिता केव्हांही सज्ज असा की, ज्यामुळे खंडाखंडामधून जे विशिष्ट संघ धिंगाणा घालीत आहेत, त्यांच्याकडून विनाकारण हल्ले होणे बंद होईल. कोणालाही बेइमानपणाने तिला ठकविता येणार नाही. हिंदुस्थानमधील, इतर जाती जोपर्यंत 'हिंदुस्थान आधी' असे म्हणत नाहीत किंवा जगातील इतर लोक मनुष्यजाती आधी असे तत्वज्ञान आचरित नाहीत, परंतु जोपर्यंत हे लोक चढावाची नि स्वसंरक्षणाचीच तयारी करण्याकरिता केवळ जातीच्या अथवा धर्माच्या संकुचित दृष्टीने संघटना आणि जूट करण्याचा विश्वप्रयत्न करीत आहेत; तोपर्यंत हिंदुंनो! तोपर्यंत तरी

तुम्ही शक्य तर तुमच्या जातीच्या सामाजिक जीवनाला ज्ञानतंतूंच्या जाळ्याप्रमाणे एकजीव करणारी सर्व बंधने दृढीभूत करा. तुमच्यापैकी जे कोणी या अत्यंत जिव्हाळ्याच्या बंधनांना तोडून टाकण्याचा आत्मघातकी प्रयत्न करतील किंवा हिंदु हे नाव नाकारतील त्यांना पुढे असा विषमय अनुभव येईल की आपल्या जातीच्या जीवनाच्या नि सामर्थ्याच्या झऱ्यापासून त्यांनी स्वतःला तोडून घेतले आहे.

हिंदुत्वाची जी लक्षणे आम्ही दिग्दर्शित केली त्यापैकी काही थोडी लक्षणेच जरी स्पेन नि पोर्तुगाल यांच्यामध्ये बसत होती. तरी तेवढ्या लक्षणांच्या जोरावरच त्यांनी जगामध्ये सिंहपराक्रम केले. मग ती सर्व लक्षणे समुत्पन्न असल्यावर जगात असे काय आहे, की, जे हिंदुलोकांना साध्य करून घेता येणार नाही?

बावीस कोटी लोक, ज्यांची हिंदुस्थान ही कर्मभूमी आहे, पितृभूमी आहे आणि पुण्यभूमी आहे, असला दिव्य इतिहास ज्यांच्यामागे उभा आहे, एक रक्त आणि एक संस्कृती यांच्या सर्वसामान्य बंधनांनी जे बद्ध आहेत असले हे बावीस कोटी हिंदू लोक सर्व जगाला आपले म्हणणे एकावयाला लावतील. असा एक दिवस उगवणार आहे, की ज्यावेळी हे सामर्थ्य जगाच्या प्रत्ययास येणार आहे.

आणि हेही तितकेच निश्चित आहे की जेव्हा केव्हां ही अशी वेळ येईल तेव्हा हिंदुलोक सर्व जगाला दुसरे तिसरे काही सांगणार नाहीत तर तेच जगाला करावयास सांगतील की जे गीतेने सांगितले. जे बुद्धाने उपदेशिले. ज्या वेळी हिंदु मनुष्य हा हिंदुत्वातीत होतो. त्यावेळेला तो श्रीशंकराचार्यांप्रमाणे 'वाराणसी मेदिनी' म्हणून गावयाला लागतो नि श्री तुकाराममहाराजांप्रमाणे 'आमुचा स्वदेश भुवनत्रयामध्ये वास' असे गर्जून उठतो. काय म्हणता? माझा स्वदेश? ऐका तर, बंधूंनो! माझ्या देशाच्या मर्यादा म्हणजे, त्रैलोक्याच्या मर्यादा तीच माझ्या देशाची सीमा!